

87.2

3-41

**Міністерство освіти і науки України
Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника**

**ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ:
ФІЛОСОФІЯ, СОЦІОЛОГІЯ,
ПСИХОЛОГІЯ**

**Випуск 11
Частина 1**

Міністерство освіти і науки України
Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника

**Збірник наукових праць:
філософія, соціологія, психологія**

*Випуск 11
Частина 1*

Івано-Франківськ
2006

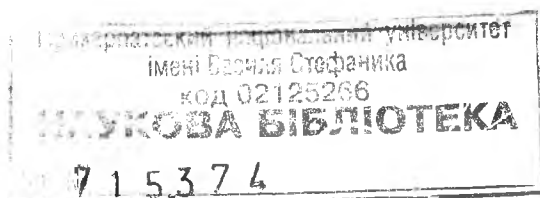
Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ: ВДВ ЦІТ, 2006. – Вип.11. – Ч.І. – 254 с.

Друкується відповідно до рішення Вченої ради Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
(протокол №5 від 31.01.2006 р.)

Збірник наукових праць входить до переліку видань Вищої атестаційної комісії України (зарєєстровано постановою Президії ВАК України № 2-02/2 від 09.02.2000 року).

Редакційна колегія: Л.Е.Орбан-Лембрик – доктор психолог. наук, професор (голова редакційної колегії); Р.А.Арцишевський – доктор філософ. наук, професор, чл.-кор. АПН України; С.М.Возняк – доктор філософ. наук, професор; М.В.Кашуба – доктор філософ. наук, професор; В.К.Ларіонова – доктор філософ. наук, професор; З.С.Карпенко – доктор психолог. наук, професор; В.П.Москалець – доктор психолог. наук, професор; І.Д.Пасічник – доктор психолог. наук, професор; М.В.Савчин – доктор психолог. наук, професор; М.М.Сидоренко – доктор філософ. наук, професор; Н.В.Чепелєва – доктор психолог. наук, професор, чл.-кор. АПН України; Г.М.Федоришин – канд. психолог. наук, доцент (відповідальний секретар).

ISBN 966-640-136-3

© Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника, 2006

ПЕРЕТИН КУЛЬТУРИ, ОСВІТИ Й ВИХОВАННЯ: СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ

Актуальність проблеми. Культура й освіта належать до найдавніших соціальних інститутів суспільства. Під культурою в широкому плані розуміють усе, що властиве людині, набуте вихованням, те, що формує людей і за допомогою чого вони стають соціально активними, цілісними особистостями. Водночас до культури належать і суспільно санкціоновані способи діяльності та поведінки індивідів. Тобто культура – це протилежність природі, сукупність результатів людської діяльності; це процес і результат відокремлення людини з природи, створення нової реальності та способу свого існування. Вузьке значення культури пов'язують зі способом людської діяльності та спілкування, з організацією цих процесів, виявленням того ґрунту, який дає можливість сприяти ефективній життєдіяльності суспільства та особи в цілому. Культура народу відіграє важливу роль у вихованні особистості, в історичному прогресі. Сучасні спільності різняться не лише рівнем розвитку, соціальними характеристиками, оцінками, становищем у системі національно-етнічних утворень, але й культурною цілісністю. Вони є носієм тієї чи іншої культури. Кожний ступінь розвитку етнічних груп і спільностей – це вищий щабель розвитку культури.

Завдання освіти полягає у відтворенні й передаванні знань, умінь та навичок, формуванні соціального досвіду, у підготовці спеціалістів різних напрямів виробництва. Освіта як багатоманітне суспільне явище органічно зв'язана з усіма галузями духовної і матеріальної культури і є об'єктом дослідження багатьох наук, у тому числі й соціальної психології та етнопсихології. Вони накопичили чималий досвід щодо вивчення впливу культури й освіти на процеси становлення й розвитку індивіда. У наш час цей багатющий доробок потребує нового осмислення та інтерпретації. Аналіз перетину психології, культури, освіти й виховання передбачає розгляд особливостей зв'язку між культурою і соціальною психологією, між психологічною культурою і вихованням.

Мета повідомлення: з позицій соціальної психології з'ясувати специфіку виховного потенціалу культури й освіти і на цій основі виокремити перспективні напрями соціально-психологічних досліджень.

Ключові слова: спільність, етнічна група, культура, масова культура, освіта, виховний потенціал, міжгрупова взаємодія, національна свідомість, національний характер, менталітет, культура етнічних спільностей.

Культура як соціальний інститут втілює стиль мислення людини, охоплює всі боки суспільного життя, характеризує ширину й глибину знань особистості, її вихованість, уміння висловити свою думку, вислухати іншу людину й зробити правильні висновки. Саме таке розуміння культури передбачає те, що її змістом стає історична зміна природних і соціальних умов життя, розвиток соціальних сил та здібностей, тобто становлення і розкриття як сутності самої людини, так і всього багатства та розмаїття створюваної нею дійсності. Якщо зробити невеликий екскурс у наше минуле, то виявиться, що рід і плем'я – це перші соціальні спільності людей, головна мета яких полягала в задоволенні найважливіших потреб в їжі, одязі, проживанні, захисті, у передаванні культурних надбань, у вихованні. У процесі соціальної взаємодії, повсякденного спілкування формувалися спільні уявлення про навколишнє оточення, складалися звичаї, ритуали, традиції, вірування, які становили основу духовної культури, згуртовували людей і водночас відтворювали специфіку цього об'єднання. Усе це надавало стійкості й міцності роду, племені та ставало основою у формуванні колективної свідомості. У ряді країн Азії й Африки і до сьогодні рід та родові об'єднання відіграють велику роль в організації життєдіяльності людей, у тому числі й у вихованні підростаючого покоління. Дослідники відзначають своєрідні психологічні риси сучасних пуштунських афганських племен кочівників: специфічний спосіб виробництва, специфічну психіку, організацію побуту за власними традиційними канонами й поняттями, певний консервативний спосіб життя, гордість і великодушність разом із запальністю, образливістю, невірноваженістю, готовність прийти на допомогу, упевненість у своїх силах, негативне ставлення до тих, хто живе за іншими правилами, побоювання нових контактів, які несуть загрозу поставити на карту незалежність племені, жорсткий поділ у сприйманні людей на “своїх” і “чужих” (“свій” – це тільки той, хто знає, поважає й шанує закони, традиції і звичаї роду й племені, хто пов'язаний родинними зв'язками, спільними віруваннями, спільною культурою) [4].

Етнічна спільність, яка сформувалась у процесі взаємодії родів, племен, кланів, могла змінюватися, однак при цьому мала свої звичаї, вірування, норми, цінності, особливості виховання, спільну мову для спілкування, постійну територію, яку міцніше і впевненіше захищала. На певних етапах розвитку тут формується спільна самосвідомість.

Уже в рамках школи психології народів (В.Вундт, М.Лацарус, Г.Штейнталь та ін.) стверджувалося, що головною силою історії є народ, який виявляє себе в мистецтві, релігії, мові, загалом у характері. Активно відстоювалося існування “надіндивідуальної душі”, яка підпорядкована “надіндивідуальній цілісності”, якою є народ. Індивідуальний характер і є продуктом цього цілого, ланка в духовному соціально-психологічному зв'язку цілого й частини. У подальшому етнопсихологія, орієнтована на неофрейдизм, нама-

галася вивести властивості національного характеру з так званої “базової” чи “модальної” особистості. У межах культурантропології було побудовано цілий ряд концепцій національного характеру, в яких дослідники виходили з наявності в різних етнічних груп специфічних національних характерів, які, у свою чергу, виявляються в стійких психологічних рисах окремої особистості й відтворюються на поведінці, зумовленій культурним контекстом. Саме це дозволило вченим даного напрямку будувати моделі так званої “середньої особистості” тієї чи іншої етнічної групи, виокремлюючи в кожній нації “базову особистість”. У ній поєднані загальні для її представників національні риси особистості й риси національної культури.

Оскільки поняття “психічний склад нації” досить важко визначити, в етнопсихології здійснюються спроби знайти йому такі еквіваленти, які були б доступнішими для використання в емпіричних дослідженнях. Саме тому як синоніми використовуються поняття “національний характер”, “національна свідомість”, “ментальність” та ін. [2; 6; 10; 12]. Щодо ментальності, то цей феномен інтерпретують передусім як наявність у людей того чи іншого суспільства певного спільного розумового інструментарію, психологічного оснащення, яке дає їм можливість по-своєму усвідомлювати світ і самих себе. Під менталітетом розуміють також певний соціально-психологічний стан суб'єкта – етносу, нації, народності, громадян, що втілює у собі (не “в пам'яті народу”, а в його підсвідомості) результати тривалого й усталеного впливу етнічних, природно-географічних і соціально-економічних умов проживання суб'єкта менталітету. Це – спосіб ставлення людини до внутрішнього й зовнішнього світу, в основі якого лежать психічні процеси сприймання й розуміння (інтерпретації), це – людський вимір історичних макромас, людська активність, об'єктивована в культурних пам'ятках.

Майже у всіх наведених визначеннях ознаки ментальності збігаються з тими характеристиками, що входять до поняття “національний характер”. Ментальність – це спосіб сприйняття й розуміння етносом свого внутрішнього світу та зовнішніх обставин. Вона відображає внутрішній стан людини, її світобачення. Саме тому її часто визначають як “душу народу”. За своєю структурою менталітет (ментальність) включає в себе передусім дещо колективне, певні елементи національного характеру, які діють, не проходячи крізь свідомість, спонтанно, подібно до певного емоційно-психологічного коду, що викликає в суб'єкта такі, а не інші реакції на зовнішні чинники.

Пріоритет у формуванні якостей національного характеру надавався впливу культурних і соціальних інститутів, а також сім'ї у вихованні й становленні особистості. Так, М.Мід – американський соціолог, антрополог, культуролог, етнограф, психолог – здійснила ряд досліджень у галузі етнографії дитинства, що дозволило їй виявити важливі закономірності розвитку й виховання дітей. Лежало від способу життя народів Океанії. Дослідниця вивчала проблеми психології статі, особливості соціалізації підлітків у

різних культурах, специфіку формування маскулінності та фемінінності, природу батьківських почуттів, відповідність чоловічих і жіночих ролей. Її досліди були зосереджені на аналізі способів соціалізації підростаючої особистості, зокрема вивчались сім'я, норми, нормативні приписи, прийняті в групі, культурні символи. Загалом, такий підхід уважався перспективним і все ж не знайшов широкої підтримки, оскільки серед умов соціалізації вивчались переважно культурні символи, тоді як соціально-економічні відносини залишилися поза увагою дослідників. Одне з найбільш серйозних зауважень стосувалося відстоювання надто жорстких зв'язків і залежностей між елементарними національними звичками, що набуті в процесі індивідуального виховання, і наступними способами соціально-психологічної поведінки. Для прикладу, спірним є висновок стосовно того, що національно-культурна традиція сповивати дитину призводить до посилення тоталітаризму в тих спільнотах, де це прийнято. М.Мід стверджувала це на прикладі вивчення російської і китайської національних культур, вважаючи, що спосіб сповивати формує цілком певний, "покірний" національний характер на противагу більш демократичним національним культурам, де немовляті надається більша свобода для рухів руками й ногами, що сприяє формуванню більш "демократичного" національного характеру [4].

У цілому, в етнопсихології накопичений досить великий і різноманітний матеріал стосовно особливостей психічного складу й поведінки людей, зумовлених їхньою етнічною приналежністю. Уже на ранніх етапах досліджень було встановлено, що коло ознак, які дають змогу відрізнити одну етнічну групу від іншої, тим більше, чим менша етнічна спільність обирається предметом вивчення. Цей матеріал піддавався опрацюванню особливо легко тоді, коли бралися найменш розвинені і найбільш ізольовані племена. Отже, не випадково значна кількість досліджень у традиційній етнопсихології здійснювалась саме на матеріалі племен, які заселяють острови Тихого й Атлантичного океанів. І, як результат, була встановлена залежність етнічної психології від умов життя групи. Водночас самі умови в тій конкретній ситуації були досить специфічними. Саме тому підтвердження одержаних результатів на великих сучасних націях виявилось неможливим, оскільки вони формувалися за інших соціально-історичних умов.

У сучасній, у тому числі й вітчизняній, етнопсихології у вивченні компонентів психології етнічних груп часто фігурують такі поняття, як "національний характер", "національні почуття", "національна самосвідомість", "національно-психологічні явища". Усі ці утворення є виявами суспільної психології людей, які належать до етнічної групи. Аналізу піддаються факти, закономірності й механізми вияву типології, ціннісних орієнтацій і поведінки представників тієї чи іншої етнічної спільності. Етнопсихологічна специфіка певною мірою концентрується в історичному досвіді кожного народу, а його засвоєння є змістом процесу етнічної соціалізації

індивіда. Особистість через найближче оточення, перш за все через сім'ю й школу, у процесі свого розвитку й становлення прилучається до особливостей національної культури. Етнопсихологія, досліджуючи, для прикладу, зміст складових елементів культури міжнаціональних відносин, робить висновки щодо шляхів підвищення формування довіри, згоди, взаємодопомоги у відносинах представників конкретних етнічних спільностей [1; 5; 7].

У структурі національного характеру ряд дослідників [4; 10] вирізняє такі елементи: національний темперамент (він буває або "збудливий", "несамовитий", "шалений", "палкий", або, навпаки, "спокійний", "врівноважений", "уповільнений"), національні емоції (за типом "національної запальності" чи "національного скептицизму"), національні почуття (для прикладу, "національна гордість", "національна зневажливість" та ін.), первинні національні забобони (міфологеми, які закріпилися в емоційній сфері; вони стосуються ролі, призначення та історичної місії нації чи народу, взаємовідносин етнічної групи з націями-сусідами). Елементи національного характеру слугують важливим способом стихійного, безпосереднього відображення оточуючої дійсності в психіці членів етнічної спільності. Вони підкоряються впливу соціального й політичного життя, виявляються в повсякденному житті в основному на буденному рівні в тісній єдності з формами буденної національної свідомості. За певних умов, що пов'язані з кризою звичайних форм соціальності, із загостренням національних проблем і суперечностей, з появою відчуття "втрати звичного порядку", безпосередні вияви національного характеру можуть виходити на перший план. Ніби вирвавшись на свободу з-під гніту соціальності, вияви національного характеру безпосередньо детермінують кризову поведінку великої маси людей. Уважається, що саме з вибуховими виявами національного характеру пов'язана велика кількість швидкого піднесення масових національно-визвольних рухів [8].

Аналіз конкретних досліджень дає можливість спостерігати досить велику схожість опису рис національного характеру в окремих національних групах (хорообрість, працьовитість, стриманість, запальність, педантизм тощо). Поняття "національний характер" означає фіксацію певних типових рис, які найчастіше виявляються тоді, коли йдеться не про окремих людей, а про групи. Але, виявляючи типові риси національного характеру, не слід вдаватися до їх абсолютизації, оскільки в реальних суспільствах у будь-якій групі людей переплітаються національні та соціальні характеристики. Будь-яка риса національного характеру не може бути жорстко прив'язана лише до конкретної нації, кожна з них зрештою є загальнолюдською рисою. Адже не можна сказати, що якомусь народові властива організованість, а якомусь – охайність. Тому коректніше говорити не стільки про різний набір рис, скільки про міру виразу тієї чи іншої риси, про специфіку її вияву. Отже, можна констатувати, що своєрідність національної психології того чи

іншого народу виявляється не в яких-небудь неповторних психологічних рисах, а скоріше в їх неповторному поєднанні, вияві в певних звичаях, історичних традиціях тощо [1; 3; 5; 6; 7].

Важливою сферою виявів національного характеру є різноманітна діяльність, тому дослідження його здійснюється за допомогою аналізу продуктів цієї діяльності. Поряд із вивченням звичаїв і традицій особливе значення надається аналізу народного мистецтва, фольклору, мови. Вивчення мови важливе ще й тому, що передавання рис національного характеру здійснюється в процесі соціалізації значною мірою за її допомогою. В етнічних групах іноді фіксуються і такі елементи психічного складу, як темперамент і здібності. Вивчення проблеми темпераменту на рівні різних етнічних груп багато в чому залежить від розробленості цієї проблеми в загальній психології. Ученими, які вважають, що темперамент можна розглядати як вияв специфіки психічного складу націй, висловлюється думка, що мова повинна йти лише про вивчення специфічних поєднань типів темпераменту, які переважають, а не про жорстке “прив’язування” певного типу темпераменту до певної етнічної групи. Щодо здібностей, то це питання є ще складнішим. Дослідники зазначають, що жоден тест, який використовується для їх вивчення, не може врахувати специфіку різних культур, зокрема й тих, за умов яких він застосовується. А звідси виникає можливість заниження або завищення результатів тестових випробувань внаслідок неадаптованості тесту до специфічних умов конкретної культури. Остаточо це питання в соціальній психології не розв’язане. Окремі дослідники взагалі заперечують правомірність постановки проблеми специфіки темпераменту й здібностей для різних етнічних груп. Пояснення додається таке: дослідження подібних питань на рівні соціальної психології вимагає гарантій стосовно забезпечення саме наукового розв’язання даної проблеми. А це не завжди можливо.

Ускладнюється дослідження специфіки національного характеру багатьма обставинами. Одна з них – феномен стереотипізації, властивий будь-якому сприйманню соціальних явищ, що особливо виявляється під час вивчення представників іншої етнічної групи. Відомо, що виникнення етнічних стереотипів пов’язане з розвитком етнічної самосвідомості, усвідомленням власної приналежності до певної етнічної групи. Своєрідне “ми-почуття” фіксує усвідомлення особливостей своєї власної групи, відмінність її від інших груп. Образ самих груп при цьому спрощується, складається під впливом деяких міжетнічних відносин, які формують особливу соціальну установку на представника іншої групи. Певну роль тут відіграє і досвід спілкування з іншою етнічною групою: якщо ці відносини в минулому мали ворожий характер, то таке ж забарвлення буде перенесене на кожного представника цієї групи, чим і задається негативна установка. Побудований відповідно до установки образ діє як етнічний стереотип, який

не обов’язково презентує іншу етнічну групу негативно, але завжди дає суб’єктивне сприйняття представника іншої групи.

Доведено, що сам факт усвідомлення особливостей своєї етнічної групи не містить у собі упереджень щодо інших груп. Проте так буває доти, доки відбувається констатація цих відмінностей. Коли ж від такої констатації переходять до оцінки іншої групи, тоді можливі перекручення її образу. При цьому виникає психологічне явище етноцентризму. Воно полягає в схильності представників групи сприймати всі життєві явища з позицій “своєї” етнічної групи, яка розглядається як еталон. Отже, суть етноцентризму зводиться до сукупності масових ірраціональних уявлень про власну етнічну спільність як про центр, навколо якого групуються всі інші. Такі уявлення є психологічними утвореннями масової свідомості у вигляді конкретизованих спрощень образів свого народу, щедро наділених позитивними рисами, у кількості, яка набагато перевершує аналогічні риси в уявленнях про інші народи. Оскільки етнічні стереотипи складаються завжди в певному соціальному контексті, то коли набувають стійкої форми упереджень, тобто стандартного й негативно забарвленого емоційного характеру, вони легко можуть бути використані як засоби розпалювання національної ворожнечі. Саме тому соціально-психологічний аналіз формування етнічних стереотипів, який пояснює механізм їх виникнення в ситуаціях міжетнічного спілкування, може зробити певний внесок у боротьбу з такими негативними явищами.

Загалом, національний характер – досить стійке й суперечливе психічне утворення, у структурі якого дуже часто поєднуються такі риси та особливості, які можуть розглядатися і як позитивні, і як негативні. Саме тому педагогам і психологам важливо знати, які історичні умови призвели до появи в національному характері народу тих рис, звичок, почуттів, які представниками іншого етносу можуть інтерпретуватися як негативні. Водночас не менш важливо визнати вади, які існують у психічному складі власного народу, не абсолютизувати позитивні риси, не замовчувати ті, які гальмують розвиток нації.

Узагальнення результатів досліджень показує, що сучасні напрями у сфері психології груп, їх культури представлені передусім крос-культурною психологією, психологічною антропологією, культурною та етнокультурною психологією [11].

Крос-культурна психологія є одним із найбільш впливових напрямів у сучасній психології. Її представники вбачають свої завдання в тому, щоб на основі зіставлення результатів дослідження представників різних (і не тільки західної) культур виявити загальні, універсальні психологічні закономірності й часткові, специфічні для окремої конкретної культури (етнічної групи) особливості мислення й поведінки людей. Це надзвичайно трудомістке розв’язання завдання, для якого потрібно виробити єдині (по

можливості культуронезалежні) інструменти й методики крос-культурного психологічного дослідження, які можна застосовувати в різних культурах і спільностях. Передбачається за допомогою єдиних інструментів і методик провести багато подібних досліджень серед представників різних народів, етнічних груп, порівняти результати цих досліджень і виявити подібності й відмінності між ними. Результатом цієї роботи повинно стати, на думку крос-культурних психологів, не створення “цікавих” крос-культурних моделей поведінки, які існують поряд з іншими моделями в рамках традиційної психології і які можна застосувати до представників культур і етнічних груп, що докорінно різняться між собою. Головна мета – створення дійсно універсальних моделей психологічних процесів і поведінки людини, які були би придатні для всіх людей, незалежно від їх походження. Ідеться про розроблення дійсно універсальної психології, яка буде спиратися на широкий спектр соціокультурного різноманіття. Водночас сучасні тенденції глобалізації, які ведуть до стрімкого зростання контактів між представниками різних культур і етнічних груп, можуть внести певні корективи в соціокультурну проблематику: у цій ситуації крос-культурні дослідження, які покликані сприяти міжкультурній взаємодії, можуть опинитися за бортом, тому що вони зосереджені на порівнянні специфічних культурних реалій, тоді як специфіка цих реалій у міжетнічних контактах нівелюється. Однак сьогодні превалює думка, що найближчим часом нас очікує не “змішування культур”, а співіснування етнічних груп, в якому зберігається їх різноманітність.

Систематизація і узагальнення результатів досліджень свідчить, що крос-культурна психологія вивчає риси подібності й відмінності в психологічному функціонуванні в різних культурах і етнічних групах, оцінку змін в такому функціонуванні. Як дисципліна і як метод наукових розвідок, вона є у процесі розвитку. Ключовими моментами в подальшому її становленні повинні, на думку крос-культурних психологів (Девід Мацумото та ін.), стати такі [11]:

- краще розуміти культуру (удосконалення розуміння ролі культури як чинника, що стримує чи стимулює поведінку; необхідність усебічного вивчення культурного впливу, починаючи від культури як визначального чинника у формуванні поведінки і до культури як результату поведінки, вивчення співвідношення контексту й культури);
- інтегрувати різноманітні, кардинально на перший погляд відмінні, підходи до теорії й методики, беручи до уваги культуру (мова йде про підходи, властиві для крос-культурної психології, етнокультурної психології і психологічної антропології, які потрібні для інтеграції в межах єдиної програми дій);
- прийняти холистичний (грец. *holos* – цілий, увесь) підхід до розуміння психологічних процесів та їх дослідження (ідеться про цілісний підхід до

розуміння психології й поведінки людини з метою з’ясування зв’язків між різними теоретичними поглядами на одні й ті ж процеси і в майбутньому об’єднати їх в одне ціле);

- інтегрувати крос-дисциплінарні перемінні (у числі таких перемінних вплив довкілля, політичних структур, погоди, клімату, географічних чинників та ін.);
- інтегрувати теоретичні погляди, що лежать за межами панівного напрямку в психології (попри американські психологічні теорії, які здійснюють найбільший вплив на створення психологічної теорії, існує багато інших поглядів, які дотепер ігноруються чи невідомі, оскільки носять етнокультурний характер і існують в рамках конкретних культур чи опубліковані не англійською мовою – усе це недопустиме в майбутньому);
- інтегрувати методи, які докорінно різняться (для створення універсальної теорії психології в майбутньому, для отримання якісно іншого знання дослідження повинні використовуватися методи, які фундаментально різняться).

Психологічна антропологія, прибічники якої визначають її як антропологічні дослідження з використанням психологічних понять і методів, як дослідження взаємозв’язку між особистістю й соціальним оточенням, також стала активно звертатися до новітніх ідей соціальної психології, розглядаючи соціокультурне життя з погляду соціально-психологічних механізмів та явищ. Тобто вважається, що антропологія, яка бере до уваги особистість та її оточення, повинна використовувати ідеї суміжних дисциплін. Психологічна антропологія – це доказ того, що антропологія, яка займається вивченням людства, враховуючи походження людського роду і його варіації, і соціальна психологія взаємно необхідні передусім із методологічного погляду, позаяк сприяють наведенню методологічних і концептуальних мостів між цими дисциплінами.

Представники культурної психології визначають її як галузь, яка намагається зрозуміти особистість в історичному й соціокультурному контекстах. Її фундаментальним твердженням є те, що культура й поведінка особистості – це нерозривно поєднані складові єдиного феномену. Культурна психологія вважає, що людина є активним творцем свого розвитку, однак, поставлена в певні умови, вона повністю не владна над своїм вибором. Згідно з нею, психічні процеси в голові індивіда зображаються як культурно зумовлені і варіюють у заданих культурою умовах діяльності.

Етнокультурна психологія вивчає особистість у конкретному культурному контексті. Тобто прибічники цього напрямку вважають за необхідне описати поведінку людей мовою локальної, регіональної культури так, як вона розуміється членими даної культури в межах їх власного унікального культурного простору. Оскільки мовиться про те, що реальне етнокультурне психологічне знання має місцеве походження й не може бути відокремлене

від цілісної єдності світоглядних, релігійних, художніх компонентів регіональної чи етнічної культури, то, з цього погляду, воно належить місцевому населенню і його не можна привнести з якогось іншого регіону. По суті йдеться про створення великої кількості окремих етнокультурних психологій, а можливість побудови універсальної психології хоч і не заперчується, однак розглядається як окрема перспектива, вивчення якої передбачається в рамках етнокультурних досліджень. Проти такої постановки питання є чимало заперечень, адже виключається можливість узагальнення даних, отриманих емпіричним шляхом.

Культура як сфера духовного життя людей пов'язана з таким поняттям, як "масова культура". Воно охоплює різноманітні й різномірні явища культури, які отримали поширення у зв'язку з науково-технічною революцією й постійним оновленням засобів масової комунікації. Актуалізуючи очікування масової аудиторії, масова культура відповідає її потребам у дозвіллі, розвагах, грі, спілкуванні, компенсації, розрядженні тощо й водночас надає широкий вибір моделей поведінки. Дослідники звертають увагу на проникнення в масову культуру дегуманізованих форм поведінки молоді (алкоголізму, наркоманії, проституції, жорстокості, злочинності), приниження в підлітковому й молодіжному середовищах традиційних людських цінностей (добра, честі, справедливості та ін.), наявність у поведінці елементів шокування й провокування оточуючих (алогічна мода, "чорний гумор" тощо). Пояснюється все це різким заниженням цінностей духовної культури (елементами духовної культури виступають вірування, переконання, ідеали, відповідні звичаї, норми спілкування, поведінки та ін.) серед населення, тенденціями релятивізму (визнання умовності, відносності, суб'єктивності пізнання, заперечення абсолютних етичних норм і правил) в суспільній естетичній свідомості [9].

Уважається, що масова культура розмила границі між елітарною (класична музика, література, вишукане мистецтво) і народною (фольклор, пісні, танці, казки) культурою. Виробництво, поширення й споживання продуктів масової культури має індустріально-комерційний характер. Найважливішими рисами сучасної масової культури є: комерційний успіх, популярність і розважальність, цікавість, культ гедонізму й споживання, схематизація, стереотипізація, спрощення всіх явищ життя, несмак, іноді невідповідність форми й змісту. Усього цього досягається зазвичай різними засобами аж до експлуатації інстинктів і вірувань людей (агресивність, секс, страх, містика тощо). Смісловий діапазон масової культури є надто широким – від примітивного кітч (мелодрама, естрадний шлягер, "мильна опера") до складних, змістовно насичених форм (рок-опера, мюзикли, "інтелектуальний" детектив та ін.). Для естетики масової культури властиве постійне балансування між тривіальним і оригінальним, агресивним і сентиментальним, вульгарним і вишуканим, що є типовим для бульварних

романів, різноманітних шоу-видовищ, поп-музики, еротичних журналів, кінобойовиків, фільмів жахів тощо. Загалом, сучасна масова культура надає великий спектр і вибір різного роду взірців поведінки – від альтруїстичних, високоморальних (таких, на жаль, не так багато), чуттєво-естетичних, пасивно-споглядальних аж до брутальних, непристойних і відверто негативних, антисоціальних (пияцтво, уживання наркотиків, насилля, жорстокість, злочинні дії тощо) [9]. А це, у свою чергу, сприяє переоцінці цінностей у великої маси людей (закладаються нові погляди на соціальну реальність), формуванню терпимого ставлення до сучасного кінематографа, рок-музики, нових розважальних жанрів, до різних напрямів образотворчого мистецтва (фотореалізм, поп-арт тощо), нехтуванню нормами етики й моралі, посиленню в ряді випадків агресії й насильства в реальному житті. Наш час характеризується широким культивуванням масової культури на естраді, у кіно, музиці, театрі, дизайні. Масова культура, тиражована телебаченням, радіо-, відео-, аудіозаписами, ілюстрованими журналами, розмиває, а часом і змінює критерії художнього смаку. Це реальність, на яку слід зважати і яка вимагає більш ґрунтовного наукового осмислення.

Щодо освіти, то соціальна психологія основну увагу звертає на неї, як на джерело формування особи, її становлення й поведінки в соціумі, джерело засвоєння індивідом ціннісних орієнтацій, життєвих ідеалів, культурних надбань, соціального досвіду. Важливо в цьому контексті наголосити на гуманізації сучасної освіти. Йдеться про те, що її мета, зміст, форми, методи мають бути зорієнтовані на особистість, стимулювання й гармонізація її розвитку й становлення в суспільстві. Освіта цивілізованого суспільства покликана сприяти самовизначенню індивіда в духовній культурі – національній і світовій. Послідовна реалізація в освіті гуманістичного принципу має на увазі надання дієвої допомоги повноцінному розкриттю потенційних можливостей кожної людини (учня, студента тощо), її індивідуальної своєрідності.

Втілення в освітній сфері гуманістичного підходу до розбудови суспільних відносин, утвердження гуманістичних цінностей в освіті, її спрямованість на розвиток особистості передбачають діалогічні засади у взаємодії. Розгортання діалогічної взаємодії в освіті підпорядковане універсальним принципам (діалогічним універсаліям), таким як: повага до партнера у спілкуванні, сприйняття партнера таким, яким він є, орієнтація у взаємодії на його найвищі досягнення, толерантність, повага до себе, найповніше використання духовного потенціалу особистості та ін. З цього випливає важлива риса освіти – любов і повага педагогів до своїх вихованців, що втілюється ось у чому: не нав'язування своєї позиції тим, хто навчається, шанування особистої гідності учня (студента), зважання на їх уподобання й бажання, серйозне ставлення до їхніх думок тощо. Зазначене актуалізує проблему вдосконалення професійної підготовки майбутнього спеціаліста,

духовності професіонала, який працює в системі освіти. Ідеться про різнобічний розвиток особистості професіонала, про високий ступінь його трудової активності, про психологічний зміст духовності, механізми її становлення.

Сучасна освіта виконує ряд функцій. З погляду соціальної психології найважливішими є такі:

- передавання й поширення культури в суспільстві. За допомогою інституту освіти відбувається передача від покоління до покоління цінностей культури (наукових знань, досягнень у галузі мистецтва, моральних цінностей і норм, правил поведінки тощо). Оскільки культура кожного народу має свої національно-психологічні особливості, то система освіти покликана підтримувати їх, зберігати неповторні й унікальні риси, сприяти прилученню до них індивідів. А це, у свою чергу, робить їх носіями національної свідомості, національної психології, національного характеру;
- соціальна вибірковість. Освіта – селективна (лат. *selectus* – вибраний), тобто структура освітнього процесу побудована таким чином, що дає можливість уже на початкових етапах здійснювати диференційований підхід до навчання (заохочувати талановитих і здібних, коректувати навчальні плани для тих, які не встигають, та ін.). Принцип гуманізму в освіті передбачає врахування індивідуальних особливостей кожного (учня, студента та ін.), його прагнень та інтересів, типу темпераменту й рис характеру. Освіта має зважати на властиві кожному індивідові обмеження (тимчасові й сталі) і водночас орієнтуватися на наявні в нього переваги. Вступає в дію механізм соціальної мобільності, адже отримання професії, зайняття соціальної позиції в структурі тієї чи іншої організації відкриває для багатьох людей шлях професійної кар'єри, просування ієрархічною посадовою драбиною. Система освіти є важливим каналом соціальної мобільності: без вузівського диплома неможливо отримати престижну роботу;
- соціалізація. Завдяки інституту освіти відбувається процес засвоєння ціннісних орієнтацій, ідеалів, моральних норм і принципів, що панують у даному суспільстві. Молодь залучається до життя в суспільстві, соціалізується, засвоює соціальний досвід, адаптується до умов соціуму, інтегрується в соціальну систему. Функція соціалізації, включаючи процеси виховання, реалізується в діяльності й спілкуванні, передбачає процес різнобічного пізнання людиною навколишньої дійсності, пристосування особистості до наявної ситуації, активний вплив особистості на оточення відповідно до її уподобань та ідеалів, оволодіння навичками індивідуальної і групової праці, творчості, збагачення досвідом.

У сучасній освіті шкільний клас є тим важливим соціальним осередком, де безпосередньо відбувається процес навчання й виховання підростаючого покоління, де формуються й закріплюються певні стосунки передусім на

рівні “учитель – учень”, “учень – учень” тощо. Демократизація суспільного життя, гуманізація навчання сприяють прилученню учнів до культурних надбань, цивілізованих форм взаємодії, до апробованих засобів життєдіяльності людських спільнот.

Шкільний клас являє собою стійке об'єднання індивідів із постійним складом, чітко визначеними межами безпосереднього спілкування. Сучасному шкільному класу притаманні такі ознаки: контакти на емоційному рівні, конфлікти між дітьми, які часто мають емоційний характер, слабкорозвинуті лідерські структури, індивідуальний характер провідної діяльності, нестійкість, внутрішня незбалансованість структури емоційних переваг, відсутність системи ділових відносин, ціннісні суперечності (учні часто орієнтовані на різні, іноді суперечливі за своїм устремлінням зовнішні референтні групи). Педагогічна робота передбачає створення різнобічних форм спільної діяльності дітей, в якій і через яку формується єдність мети й цінностей, а можливості психолога дозволяють формувати почуття “Ми”, розвивати згуртованість, піднімати рівень взаємної культури спілкування, довіри, симпатії.

Дослідники вважають, що є ряд принципових параметрів, які важливо бачити й діагностувати при вивченні дитячого колективу:

- стійкі міжособистісні стосунки, засновані на симпатії та культурних цінностях (наявність таких стосунків, тривалість їхнього існування, стабільність дружніх діад і мікрогруп та ін.);
- готовність групи до визначення лідера в ситуації, яка вимагає управління груповими діями (потрібна ситуація складається, коли в наявності є певні умови – завдання, що вимагає об'єднання зусиль; кожен член класу готовий принаймні частково визнати значущість даного завдання для себе; клас у цілому і більшість його учнів готові йти за лідером після того, як він виявить себе);
- рівень згуртованості групи (наявність у класі загальних почуттів, настроїв, елементів духовної культури, спільність оцінок і реакцій на зовнішній вплив, готовність до прийняття колективної відповідальності за дії і вчинки групи тощо);
- готовність до прийняття групових рішень (уміння приймати колективні рішення – важливий показник високого рівня розвитку класу);
- рівень довіри й відкритості перед внутрігруповими конфліктами (довіра породжує відкритість, здатність поводитися в групі природно; відкритість породжує об'єктивні суперечності);
- способи нормативного контролю, що прийняті в групі (ставлення в групі до фактів порушення прийнятих норм; покарання й заохочення, до яких частіше за все схиляється клас; яким стилем поведінки в таких ситуаціях надають перевагу висококатегорійні члени групи).

С шкільні класи, подібні як брати-близнюки, а є такі, яким властивий певний стандарт поведінки, рівень культури, стиль навчання й спілкування. Саме в таких класах виявляється індивідуальність кожного, ефективно розв'язуються конфлікти, підвищується самооцінка членів групи, знижується тривожність, формується в людини стан особистої захищеності.

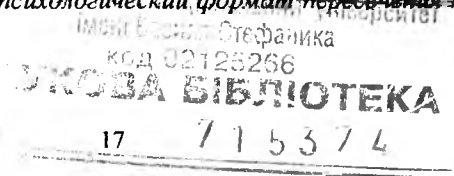
Найважливіша соціальна функція освіти – передавання людських знань і вмінь, культурних надбань суспільства, соціального досвіду. У школі, класі відбувається морально-психологічна діяльність учителя як потреба продовжити себе в іншому, соціалізація учня як процес і результат засвоєння та активного відтворення індивідом суспільного досвіду. Шкільне навчання – найвідповідальніша пора формування свідомості. Навчання в психології визначають як передавання соціально виробленого досвіду підрастаючому поколінню, як особливу групову діяльність учителя й учнів, що включає єдність процесів пізнання та відтворення культури, передавання нагромаджених знань, як управління процесами засвоєння знань. Жоден із компонентів навчання не можна належним чином розкрити та оцінити у відриві від діяльності педагога й діяльності учнів. Характер співробітництва між учителем і учнями є центральним для всієї психології навчання моментом, оскільки дає можливість у співробітництві підніматися на вищий ступінь інтелектуальних і духовних можливостей, переходу від того, що дитина вміє, до того, чого вона не вміє. Педагогічна праця є тим видом професійної діяльності, де провідну роль відіграє процес спілкування, а діалог при цьому виступає важливим механізмом буття партнерів у взаємодії.

Висновки. Межі, які розділяють крос-культурну, культурну, етнокультурну психологію й психологічну антропологію, дуже хиткі. Водночас співпраця з цими напрямками збагачує психологію й педагогіку розумінням культурного контексту етнічних груп і націй, зокрема того, як культура впливає на процеси виховання, поведінку людей і спільностей, на успішність життя, роботи, спілкування за кордоном, на адаптаційні процеси в іноетнічному середовищі, успішне розв'язання організаційних і комунікативних проблем в інших спільнотах. Принцип гуманізації в освіті висуває на перший план трансляцію таких норм діяльності й спілкування, оволодіння якими дозволяє індивідові постійно вчитися, ефективно взаємодіяти з іншими людьми й самостійно осмислювати набутий досвід. Водночас гуманізація освіти, орієнтація на принцип діалогу не виключають наявності в змісті педагогічних впливів нормативно-монологічних складових, значення яких найяскравіше постає в освоєнні учнями конкретних знань, апробованих способів дій, у вихованні дітей в душі гуманістичних цінностей, таких як добро, істина, краса, справедливість, любов, цінність діалогу між людьми, людськими спільнотами тощо. Сучасне цивілізоване індустріальне суспільство зводить у ранг державної політики в галузі освіти пошук й виховання талановитої молоді, адже розквіт культури, науки й технічного

прогресу в інших галузях вимагає постійного притоку здібних спеціалістів. З погляду соціальної психології надзвичайно важливо досліджувати наслідки процесу селекції, здійснюваного інститутом освіти, оскільки його кінцевим результатом є розміщення людей (після завершення навчання в різних навчальних закладах) у соціальній структурі суспільства. Ідеться про відтворення й оновлення соціальної структури суспільства, про заповнення вакансій на різні посади.

1. Етнопсихологія: навчально-методичний посібник / За ред. Л.Е. Орбан та ін. – Івано-Франківськ, 1994. – 84 с.
2. Колмаков В.Ю. Семантика менталитета // Современная психология: Хрестоматия / Под общ. ред. А.Е. Тараса. – Мн., 2003. – С.240–256.
3. Крысько В.Г., Деркач А.А. Этнопсихология. Теория и методология: Учебное пособие. – Ч.1. – М., 1992. – 142 с.
4. Ольшанский Д.В. Психология больших групп в политике. Большие национально-этнические группы // Современная психология: Хрестоматия / Под общ. ред. А.Е. Тараса. – Мн., 2003. – С.267–310.
5. Орбан Л.Е. Виховний потенціал етнічної психології // Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ, 1996. – Вип.1. – Ч.2. – С.3–16.
6. Орбан-Лембрик Л.Е. Соціалізація особистості в контексті етнокультурної парадигми // Етнос і культура. – Івано-Франківськ: Плай, 2003. – №1. – С.85–90.
7. Орбан-Лембрик Л.Е. Соціокультурні та етнопсихологічні особливості спілкування // Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ: Плай, 2003. – Вип.8. – Ч.1. – С.3–19.
8. Орбан-Лембрик Л.Е. Соціальна психологія великих стихійних груп і масових явищ: Навчально-методичний посібник. – Івано-Франківськ, 2005. – 104 с.
9. Орбан-Лембрик Л.Е. Масова культура і моделі поведінки // Соціальна психологія. – К., 2005. – №2(10). – С.38–44.
10. Пірен М.І. Основи етнопсихології. – К., 1998. – 436 с.
11. Психология и культура / Под ред. Д. Мацумото. – С.-Пб., 2003. – 718 с.
12. Юрій М.Т. Етногенез та менталітет українського народу. – К., 1997. – 197 с.

Стаття посвячена проблемі взаємозв'язу психології, культури, освіти, формування особистості та специфіки їх взаємного впливу на процес виховання. Автор виділяє соціально-психологічний формат переселення названих феноменів.

ВАЖКОВИХОВУВАНІСТЬ ЯК НАСЛІДОК ПЕДАГОГІЧНОЇ ЗАНЕДБАНОСТІ

Актуальність проблеми. Суспільство завжди надає особливої уваги проблемі поведінки людей, яка не відповідає встановленим соціальним нормам. Релігія, література, мистецтво, наука, філософія з різних боків розглядають і оцінюють це явище.

Вивчення сучасної соціокультурної ситуації та індивідуальних особливостей особистості дозволяє краще уявити механізм формування нормативної поведінки підлітків і психологічні причини виявів важковихованості.

Огляд теоретичних джерел. Результати аналізу літературних джерел та практичного досвіду роботи навчальних закладів засвідчили, що вже створена певна теоретико-методологічна база для розв'язання відповідних завдань. Зокрема, вивчаються науково-психологічні основи формування особистості (М.І.Дідора, С.Д.Максименко, М.В.Савчин, Т.М.Титаренко, Н.В.Чепелева, Ю.М.Швалб), вікові психологічні особливості неповнолітніх (М.М.Бабаєв, В.І.Ілійчук, О.М.Коропецька, В.А.Худик), вплив сімейних конфліктів на формування важковихованості підлітків (Л.С.Алексєєва, Н.М.Гуцуляк, І.А.Белінська, П.Є.Мармазинська, Г.М.Мінковський, В.М.Радчук, А.Д.Шестаков), соціально-психологічні аспекти морального становлення неповнолітніх (Н.В.Абдюкова, В.В.Баранов, С.О.Белічева, О.Б.Бовть, Л.Е.Орбан-Лембрик), психологічні аспекти профілактики асоціальної поведінки підлітків (І.В.Козубовська, Н.Ю.Максимова, С.В.Толстоухова, Г.М.Федоришин).

Ключові слова: важковихованість, педагогічна занедбаність, підліток.

Основний зміст. Під важковихованістю насамперед розуміють негативізм і опір педагогічним впливам, що може зумовлюватись найрізноманітнішими причинами, які далеко виходять за межі соціальної й педагогічної занедбаності [3, с.384].

Дослідження свідчать, що “важкі” підлітки відрізняються від своїх ровесників специфічною спрямованістю й низкою характерних для них негативних якостей, які визначають їх дії і вчинки.

Як стверджує Н.Ю.Максимова, головним новоутворенням підліткового віку є “почуття дорослості”, яке виявляється в гіпертрофованій потребі самостійності, самоствердження, відмови від дитячої “моралі успіху”. Підліток прагне усвідомити себе як особистість, виявити себе у вільно

вибраній ним діяльності. Він важко переносить зневажливе ставлення до його бажань і суджень, не хоче підкорятись авторитетному стилю виховання, прагне визнання й поваги від оточення [4, с.371].

Л.Е.Орбан-Лембрик указує на те, що в підлітковому віці інтерес до моральної проблематики стає домінуючим і визначає, в основному, коло інтересів та спрямованість поведінки особистості. У старшому підлітковому віці індивід виходить на спілкування із суспільством. З'являються нові авторитети, які підліток черпає не тільки в середовищі безпосереднього спілкування з однолітками, батьками, учителями, але й із преси, кіно, літератури [5, с.45].

Багато хто з важковиховуваних підлітків, підсвідомо протестуючи проти ролі аутсайдера в класі і свого неправдивого (фальшивого) становища, починає шукати способи самоствердження й знаходить їх в асоціальній поведінці – як у школі, так і поза нею. Потім багато цих хлопців потрапляє в колонії, і далі діє феномен “пропущеного автобуса”: довідка про судимість замість атестата зрілості, новий арешт замість навчання у вузі чи влаштування на роботу, “доросла” судимість замість мобілізації в армію тощо.

Комплекс явищ, про які йшлося вище, призводить до “недовченості й недовихованості” значної групи підлітків. Ці хлопці звикли до неробства, у них не розвинуте почуття відповідальності, і, потрапивши зрештою на роботу, вони переносять туди ці стереотипи [3, с.383].

Чималу роль у зростанні гострих конфліктів між дорослими й підлітками як у родині, так і в школі, на вулиці, у громадських місцях відіграє нестриманість, педагогічна неспроможність батьків та вчителів, які не хочуть поважати особисту гідність підлітка, зважати на його вікові психологічні особливості і прагнуть діяти тільки авторитарними методами, що часом виражають невиправдано образливе ставлення до особистості, яка формується та розвивається [7].

Дитина змалку, у сім'ї, зустрічається з постійними заборонами, покараннями, примусом, нескінченними доганами. Коли приходить до школи, педагог викликає, запитує, перевіряє, контролює, оцінює, карає. Тому особливу увагу ми звернули на оцінювання. Адже, що б ми не робили, нам завжди цікава думка певних людей: засуджують вони чи схвалюють?

Таке оцінювання існує між дорослими й дітьми. Ми оцінюємо їх, вони – нас. Але вони не завжди можуть це зробити вголос. Яка ж головна помилка дорослих? Вона полягає в поганій звичці давати загальну негативну оцінку особистості з приводу її окремих, конкретних виявів. Така оцінка завжди сприймається гостро й переживається як несправедлива. Вона спричиняє відчуття образи. З таких образ між нами й тим, кого ми образили, виникає бар'єр непорозуміння і недовіри, через який навіть справедливі нарікання не можуть пробитися.

Педагоги та батьки, не кажіть:

- Ти *взагалі* ледар!
- Ти *завжди* запізнюєшся!
- Ти *ніколи* не виконуєш!..

Треба оцінювати конкретний учинок, а не особистість загалом:

- Ти *вчора* не продумав свій учинок;
- *Цього разу* тобі не вдалося...

У того, кого оцінюють, з'являється надія: "Завтра обов'язково виправлюсь", "Іншим разом удасться...". При цьому відкривається перспектива вдосконалення, зростає впевненість у своїх силах.

Отже, все частіше й частіше підліток стикається з безтактністю, брутальністю, а інколи й неприхованою агресивністю вчителів: за кожну помилку карають, за кожну провину осуджують, принижують перед колеги-однолітків. Усе частіше педагоги та батьки не скупляться на грубощі, жаргонні фразеологізми, звертаються до дітей за прізвиськами, щедро роздають погані оцінки, не замислюючись над тим, як усе це впливає на незміцніле емоційне здоров'я підлітка. Саме через це, як стверджує О.Б.Бовть, необхідно не тільки загострити увагу дорослих на дитячій агресивності, а й іноді примусити замислитись над своєю поведінкою [2].

Недоліки в організації навчання й виховання, помилки пов'язані з неправильним педагогічним підходом до учнів, низький творчий потенціал педагогів призводять до формування в підлітків важковиховуваності. Педагогами не враховуються індивідуальні вікові особливості учнів, їх інтенсивний фізичний розвиток, розвиток моральної свідомості, осмислення моральних цінностей [1] (рис. 1):

Рис. 1. Десоціалізуючі впливи школи на поведінку підлітків

Підлітки починають грубіянити вчителям, зривати уроки, прогулювати школу, втягуватись у компанії "важких", тобто від непокори щодо педагога підліток переходить до порушення норм і правил вимог суспільства. Так, за даними кримінологічних досліджень, від чверті до третьої частини злочинів підлітки здійснюють у навчально-урочний час.

Нейтралізація десоціалізуючого впливу школи повинна бути тісно пов'язана з удосконаленням усієї навчально-виховної системи. Мається на увазі перегляд її змісту з урахуванням сучасних змін у державі, утвердження визначення самоцінності особистості кожної дитини, реальна демократизація і гуманізація шкільного життя. Однією з важливих і необхідних змін сучасної навчально-виховної системи повинне стати вироблення стійкої схильності всіх педагогів до глибокого осмислення особистості підлітка як суб'єкта соціальної і духовної творчості, відповідно утвердження такої педагогічної діяльності, яка б забезпечувала найбільш оптимальні умови самовиховання й самореалізації підростаючої особистості. Виходячи з цього, повністю неприпустимими стають ті стосунки в системі "вчитель – учні", що побудовані на авторитарному чи ліберальному стилі спілкування. Неприпустимою в педагогічній діяльності є й наявність у соціальній перцепції вчителів орієнтацій на стереотип "важкий підліток", який перешкоджає об'єктивній оцінці всіх виявів особистості учня й зумовлює появу несприятливих експектацій, які закріплюють за ним відповідний тип негативної поведінки, тобто педагогічна занедбаність може перерости в асоціальну спрямованість [6, с.124].

Проведене дослідження навчально-виховної діяльності з попередження важковиховуваності неповнолітніх у теорії й практиці дало нам можливість виділити наступні рівні: психолого-педагогічний і організаційно-структурний.

Одним із найактуальніших шляхів подолання важковиховуваності підлітків є тісна взаємодія та співпраця школи й сім'ї. У зв'язку з цим ми намагалися залучити батьків до життя навчального закладу через участь у виховних годинах, проведенні родинних вечорів, написанні спільних із підлітком відгуків, статей у стінгазету. Труднощі цього напрямку роботи були пов'язані з керівництвом поведінкою батьків під час спільної діяльності та дотриманням педагогами професійного такту.

Інформація про мету та методи організації навчально-виховного процесу навчального закладу надавалась батькам на батьківських зборах, в індивідуальних бесідах, у завданнях та дорученнях, організованих безпосередньо за допомогою дітей.

Орієнтовна тематика індивідуального та групового консультування батьків

- Складові сімейного щастя.

- Виховний потенціал сім'ї. Типи порушень сімейного виховання.
- Конфлікт надмірної турботи.
- Звідки береться добро і зло в душі дитини.
- Виховуємо та розвивасмо грою.
- Як допомогти дитині подолати страхи.
- Психологічні умови запобігання негативним виявам поведінки.
- Вплив сім'ї на розвиток взаємин дитини з оточенням.
- Формування психологічної готовності до школи.
- Типові конфліктні ситуації, які виникають між батьками і дітьми. Шляхи їх запобігання та подолання.
- До чого призводить обмеження самостійності дитини.
- Покарання та заохочення підлітків.
- Проблеми статевого виховання дітей у сім'ї.
- Батьки пропонують, радять, запитують, оцінюють.
- Домашній експеримент "Яка у нас сім'я".

Були результативними під час розв'язання завдань корекційно-розвивальної та навчальної спрямованості групові форми роботи. Високоєфективним був такий вид діяльності, як спільні корекційно-розвивальні заняття для учнів і педагогів. Простежувалися позитивні зміни як в окремих учнів, так і в учительській групі загалом. Це сприяло відпрацюванню ефективних способів взаємодії в системі "учитель – учень", зростанню рівня довіри та відкритості. Зворотний зв'язок педагогів позитивний. Ефективність форм роботи з організованою групою взаємодією дітей і дорослих можна підвищити, якщо дорослий впливатиме на формування "Я-концепції" дитини підліткового віку, сприятиме засвоєнню певних інтроєктів, взаємодії з особистістю, яка має конвенційний чи доконвенційний рівень моралі.

Також для підвищення психолого-педагогічної компетентності педагога проводили індивідуальні консультації, обговорення, семінари-практикуми, психолого-педагогічні консиліуми тощо на теми: "Вплив взаємин у системі "учитель–учень" на продуктивність діяльності на уроці", "Причини виникнення важковиховуваності школярів", "Вікові особливості підлітків та типові підліткові реакції", "Конфлікти в педагогічній взаємодії", "Колектив та важковиховувані діти", "Особливості темпераменту й характеру важковиховуваних дітей", "Соціальний розвиток дезадаптованих учнів".

Висновки. Отже, процес виховання підлітків є складною взаємодією вчителів і учнів, яка ґрунтується на взаєморозумінні та позитивних взаємостосунках. Послаблення виховного впливу здебільшого призводить до посилення негативних впливів довкілля. У результаті знижується рівень вихованості дитини, виникає й закріплюється стан її невихованості, педагогічної занедбаності.

Тому педагогам слід без жалю попроситися з роллю менеджера й стати консультантом. Роботи стане помітно менше: тепер маєте повне право не розгрібати мотлох, що накопичився за тиждень. Зате можете порадити, як краще його позбутися. Інакше кажучи, потрібно потроху, ніби мимоволі, учити дітей самостійності, про яку вони так мріють, і допомагати їм набиратися необхідного життєвого досвіду.

Бути консультантом не так просто, як здається на перший погляд, оскільки потрібно бути уважним, довірливим, тямущим і кмітливим. Підлітки взагалі не завжди розуміють і можуть пояснити свої вчинки. Тому саме педагогам треба розглянути суть і зуміти пояснити їм те, що відбувається, не особливо втручаючись у їхнє життя. Тільки ті вчителі, які розуміють, наскільки це виграшна роль порівняно з колишньою роллю керівника, стають своїм підліткам справжніми союзниками.

1. Абдюкова Н.В. Соціально-психологічні детермінанти злочинності неповнолітніх (Івано-Франківськ) // Вісник Прикарпатського університету. Серія: Філософські і психологічні науки. – Івано-Франківськ: Плай, 2003. – Вип.ІV. – С.158–164.
2. Бовть О.Б. Агресивні реакції та шляхи їх корекції в молодших школярів: Автореф. дис. ... канд. психол. наук. – К., 2001. – 18 с.
3. Васильев В.Л. Юридическая психология. – 3-е изд. – С.-Пб.: Питер, 2000. – 624 с.
4. Максимова Н.Ю., Мілютіна К.Л., Піскун В.М. Основи дитячої патопсихології: Навч. посібник. – К.: Перун, 1996. – 464 с.
5. Орбан Л.Э. Нравственное становление подростков (социально-педагогический аспект). – К.: Респ. ин-т. соц. управления и занятости молодежи, 1991. – 91 с.
6. Психологія суїциду: Навчальний посібник / За ред. В.П.Москальця. – Київ-Івано-Франківськ: Плай, 2002. – 249 с.
7. Федоришин Г.М. Психологічні детермінанти шкільної дезадаптації підлітків: Автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. – К., 2002. – 19 с.

Автор аналізує вплив школи і педагогів, як фактор, який формує у підлітків труднощі адаптації. Дає поради і рекомендації педагогам для усунення недоліків виховання і покращення взаємодій з дітьми.

ОСОБИСТІТЬ ЯК СУБ'ЄКТ КОНФЛІКТУ

Постановка проблеми. Там, де є людина, завжди можуть виникати конфлікти: вони є постійними супутниками людського буття й розвитку суспільства.

Живучи серед людей, взаємодіючи з ними, особистість реалізує свої потреби, бажання, мету. Міжособистісні відносини стають полем постійного зіткнення й узгодження інтересів, сферою для самоствердження, тому конфлікти займають одне з центральних місць серед типів соціальних взаємодій. У зв'язку з цим проблема дослідження особистісних характеристик, які зумовлюють особливості поведінки індивіда в конфлікті, є досить актуальною в психології. Особливо важливим це питання стає в час значних перемін у суспільстві, які зачіпають різні сторони його життя (політичного, економічного, культурного, духовного тощо) і можуть прямо чи опосередковано впливати на характер відносин між людьми та групами.

Мета повідомлення: виявити характеристики особистості, що визначають особливості її поведінки в конфлікті.

Ключові слова: конфлікт, учасники конфлікту, конфліктність особистості, конфліктна активність сторін, конфліктостійкість.

Теоретичний аналіз проблеми. Конфлікт може відбуватися в різних масштабах: від дрібних побутових сутичок, суперечок, непорозумінь, внутрішньоособистісних переживань до військових дій та міждержавних воєн. Однак у будь-якому соціальному конфлікті основними його учасниками є люди. Вони можуть вступати в конфліктну ситуацію як приватні особи (наприклад, у сімейному конфлікті), як офіційні особи (вертикальний чи горизонтальний конфлікти в організації) чи як юридичні особи (представники чи засновники різних організацій). Вони також можуть утворювати різні соціальні групи [1].

У житті людини конфлікти виконують неоднозначну роль: з одного боку, вони ускладнюють відносини між людьми, відволікають від щоденних турбот на з'ясування відносин, часто важко позначаються на нервово-психічному стані не тільки учасників конфлікту, але і його свідків, а з іншого боку, конфлікти можуть бути наділені не тільки руйнівною силою. Саме конфлікт спонукає до змін і розвитку, сприяє усвідомленню індивідом своєї значущості та відповідальності, стимулює активність, пізнання інших людей і самопізнання, знімає синдром покірності, тобто стає однією з умов розвитку особистості. Крім того, за умови позитивного вирішення, конфлікт

знімає підсвідому напругу, тривожність, хронічні непорозуміння й дає їм вихід, сприяє вдосконаленню внутрішнього світу особистості та оптимізації міжособистісних відносин [3; 5; 6]. Отже, конфлікти можуть виконувати як негативні, так і позитивні функції.

Учасники конфлікту можуть брати різну участь у ньому – від безпосередньої протидії до опосередкованого впливу на перебіг конфлікту. Тому за мірою включеності дослідники розрізняють основних учасників конфлікту, групу підтримки, інших учасників [1].

Основні учасники конфлікту – це ті суб'єкти, які безпосередньо здійснюють активні наступальні чи захисні дії один щодо одного. Їх часто також називають “сторонами” або “протиборчими силами”. Вони є основною ланкою будь-якого конфлікту й можуть займати наступні соціально-рольові позиції: ініціатора конфлікту (сторони, яка першою його починає), опонента (безпосереднього учасника конфлікту), невинної жертви та ін.

Група підтримки – це сили, які стоять за опонентами. Вони можуть впливати на розвиток конфлікту і його результат або активними діями, або тільки своєю присутністю, просто мовчазною підтримкою. До даної групи можуть входити друзі, родичі, співробітники – тобто суб'єкти, пов'язані з опонентами якимись зобов'язаннями.

Інші учасники – це суб'єкти, які впливають на перебіг і результат конфлікту. Вони можуть виконувати ролі: підбурювача (провокатора, який сам може і не брати участі в конфлікті, але спричиняє зіткнення між опонентами, що мають суперечливі інтереси), організатора (особи чи групи, що планує конфлікт і його розвиток, передбачає різні шляхи забезпечення й охорони учасників), посередника (третьої сторони, яка допомагає вирішити конфлікт), таємного координатора, консультанта та ін.

Причому слід урахувувати, що учасники конфлікту можуть імітувати певні соціальні ролі. Це може зумовлюватися, наприклад, конфліктною інтригою, амбіціями суб'єктів, загостренням особистих чи корпоративних інтересів тощо.

Поява конфлікту, як правило, пов'язана з психологічними особливостями особистості. До основних характеристик особистості, що визначають її поведінку, належать: природні властивості, індивідуально-психологічні особливості; система потреб, мотивів, інтересів; уявлення людини про себе, її “Я-образ” [7].

Кожна людина є унікальною, своєрідною. Її індивідуальність виявляється в багатьох аспектах, зокрема у ставленні до зовнішніх і внутрішніх суперечностей, перешкод, негараздів, невдач. Тому різні люди реагують на виникнення конфліктних ситуацій по-різному: одні самі шукають конфліктних переживань, живуть ними, і саме в таких суперечливих умовах почуваються сильними і впевненими; другі ж, навпаки, – намагаються уникати труднощів, будь-яких загострень у стосунках з іншими людьми, і всіма

силами намагаються попереджувати виникнення суперечностей та непорозумінь; треті сприймають конфлікт як нормальне явище людських взаємовідносин, а тому намагаються активно діяти: свідомо й цілеспрямовано аналізують проблему, з'ясовують причини її виникнення, знаходять способи вирішення.

Індивід реагує на ситуацію й поводить в ній залежно від того, як він сприймає і оцінює її значення. Конфлікт, основною ознакою якого є зіткнення несумісних дій, є характеристикою не тільки ситуації, а й міжособистісних відносин. Від людини залежить, чи опиниться вона в конфліктній ситуації, чи надасть особливого значення словам, учинкам і ставленню до неї інших людей. Адже вона, як зауважує Н.Гришина, не просто реагує на ситуацію, а “визначає” її, одночасно “визначаючи” себе в цій ситуації, і тим самим вона створює, “конструює” конфліктну ситуацію [3]. Якщо ж наявні суперечності (у власних прагненнях, у відносинах з іншими людьми) не сприймаються як проблема, що вимагає вирішення, то психологічно конфлікт не існує.

Важливою психологічною складовою конфлікту є спрямованість опонентів. Ідеться про мотиви, цінності, потреби та інтереси окремих осіб і соціальних груп. Мотиви у конфлікті – це спонуки до вступу в конфліктну ситуацію, пов’язані із задоволенням потреб опонента; сукупність зовнішніх і внутрішніх умов, які визначають конфліктну активність суб’єкта [1, с.236]. Однак у конфліктній ситуації часто складно буває виявити справжні мотиви опонентів, тому що вони здебільшого приховуються ними. А в позиціях подається така мотивація участі у конфлікті, яка відрізняється від первинної.

Мотиви протидіючих сторін конкретизуються в їх меті. Мета – це усвідомлений образ очікуваного результату, на досягнення якого спрямовані дії людини [1, с.237]. Метою суб’єкта в конфлікті є його уявлення про кінцевий результат конфлікту, його очікуваний корисний (з погляду особистості або суспільної, групової значущості) результат. У конфлікті дослідники визначають стратегічну й тактичну мету опонентів. Але залежно від особливостей розвитку конфлікту основна мета може бути замінена іншою, яка спочатку виступала як мета-засіб (наприклад, нанесення опонентів матеріальної, моральної чи психологічної шкоди).

Основним джерелом активності опонентів у конфлікті є їхні потреби. У сучасній психології широко використовується класифікація потреб А.Маслоу за п’ятьма основними типами: фізичні потреби (їжа, секс, матеріальне благополуччя та ін.); потреби в безпеці; соціальні потреби (у спілкуванні, соціальних контактах, взаємодії); потреби в досягненні престижу, поваги, знань, певного рівня компетентності; вищі потреби – у самовиразі, самоствердженні (потреби у творчості, наприклад). Різні прагнення, бажання людини можна віднести до будь-якого типу цих потреб. Свідомо чи несвідомо вона мріє досягти своєї мети згідно з потребами. А

ушемлення, фрустрація, неадекватне задоволення потреб призводить до виникнення конфліктних ситуацій.

Виникнення внутрішньоособистісних та міжособистісних конфліктів може залежати також від рівня домагань особистості і рівня її самооцінки. Рівень домагань характеризує, по-перше, рівень труднощів, досягнення якого є загальною метою серії майбутніх дій (ідеальна перспективна мета); по-друге, вибір суб’єктом мети чергової дії, що формується в результаті успіху чи невдачі попередніх дій; по-третє, бажаний рівень самооцінки особистості [8]. Людина нерідко переживає внутрішньоособистісні конфлікти, пов’язані із завищеними бажаннями й недостатніми можливостями для їх задоволення.

Завищена самооцінка зазвичай викликає негативну реакцію з боку оточуючих. Занижена самооцінка зумовлює виникнення підвищеної тривожності, невпевненості у своїх силах, тенденції уникнення відповідальності. Труднощі в прийнятті рішень і здійсненні дій, необдуманість, прийняття рішень під впливом настрою створюють особливо сприятливе підґрунтя для виникнення конфліктних ситуацій. Об’єктивна й адекватна самооцінка є важливою умовою успішних і конструктивних міжособистісних взаємовідносин, сприятливої психологічної атмосфери, внутрішньої гармонії особистості.

Способи конфліктної активності, особливості розв’язання конфлікту, час, який витрачається на це, є відмінними в людей із різними індивідуально-типологічними характеристиками. Так, холерик вирішує все зопалу, під впливом настрою, надаючи перевагу поразці перед невизначеністю; він найчастіше стає учасником конфліктних ситуацій. Меланхолік усе довго обдумує, зважує, не відважуючись на будь-які дії. Він затягує час, сумнівається, шукає виправдання, будує нескінченні системи доведень. Сангвінік реально оцінює ситуацію, аналізує причини виникнення конфлікту, враховує конкретні обставини, раціонально підходить до визначення варіантів вирішення проблеми. Найрідше учасниками конфлікту стають флегматики.

Властивості темпераменту насамперед впливають на динамічну сторону вирішення суперечностей: на швидкість виникнення переживань, їх стійкість, темп та індивідуальний ритм протікання, інтенсивність, спрямованість назовні чи всередину. І хоча, як зазначають дослідники, ці властивості є найбільш сталими і стійкими порівняно з іншими особливостями індивіда, усе ж динаміка психічного життя залежить і від інших особливостей: від спонукальної сили мотиву, його усвідомленості, включеності в особистісну структуру, від впливу неусвідомлюваних спонук, актуального психічного стану індивіда тощо. Всі ці чинники по-своєму змінюють протікання психічної діяльності і впливають на переживання тих чи інших конфліктів [4, с.48]. Разом із тим, існує залежність виразу рис темпераменту від життєвих

обставин. Протягом життя людина вчиться керувати темпераментом, виробляючи певні життєві стратегії, розвиває саморегуляцію, формує свій характер.

Характер, як індивідуальна своєрідність психічного складу особистості, виявляється в поведінці, у ставленні до оточення й до самого себе. Він концентрує в собі ті основні конфліктні переживання, ті кризи, через які проходить людина на своєму життєвому шляху. Уважається, що сильний характер – це завжди результат непростого, негладкого шляху психічного розвитку. Він не може бути властивий людині, яка оберігає себе від зайвих переживань. Крім того, конфліктність особистості й властивий їй стереотип поведінки тісно пов'язані з акцентуаціями характеру, тобто надмірним розвитком окремих характерологічних властивостей або їх поєднань, у результаті чого ускладнюється взаємодія з оточенням, провокуються конфліктні ситуації та інциденти.

Реакція на труднощі, невдачі пов'язана також із характеристикою локусу контролю особистості, що визначає схильність людини приписувати відповідальність за результати своєї діяльності зовнішнім чинникам або власним здібностям та зусиллям. Інтерналі, які вміють брати всю відповідальність за свої успіхи й невдачі на себе, у конфліктних ситуаціях виявляються більш послідовними, емоційно стабільними, упевненими в собі, наполегливими в досягненні мети. На відміну від них, екстерналі причини того, що з ними відбувається, намагаються знайти в зовнішніх чинниках (в інших людях, довкіллі, умовах виховання, у долі) і зняти відповідальність з себе. Схильність до зовнішнього локусу контролю виявляється поряд із такими рисами, як: невпевненість у своїх здібностях, невірноваженість, тривожність, конформність, агресивність [4].

Типовою особистісною причиною конфліктів виступає погано розвинута в людини здатність до емпатії, тобто до розуміння емоційного стану іншої людини, співпереживання й співчуття. Недостатній розвиток емпатійних якостей призводить до того, що людина поводить себе неадекватно щодо певної ситуації соціальної взаємодії, чинить не так, як цього очікують партнери по спілкуванню. А оцінка поведінки людини, яка не розуміє емоцій і почуттів партнерів по спілкуванню, як небажаної чи неприпустимої може викликати конфліктну реакцію.

Досить цікаво, з науково-дослідницького погляду, простежити також гендерні особливості поведінки індивідів у конфліктних ситуаціях. До основних соціально-психологічних тенденцій психологи відносять такі показники “чоловічих” і “жіночих” образів: чоловіки більше ніж жінки надають значення перемогам, домінуванню над іншими людьми, що виявляється в їх авторитарній поведінці; жінки менш схильні до ризику, але хворобливіше, ніж чоловіки, переживають свої помилки, критичні зауваження, гостріше реагують на неповагу до себе; чоловіки в конфлікті поведуться

більш стримано, а жінки повніше виявляють свої почуття та емоції, у них раніше виникає потреба поділитися своїми переживаннями, вони більш емпатійні; чоловіки виявляють агресивність відкрито, а жінкам властива прихована ворожість (Л.Орбан-Лембрик) [6]. Жінки більш тонко відчувають стан іншої людини, точніше визначають ефект свого особистісного впливу на іншу людину (О.Бодальов) [2]. Мужчини виявляються більш операціональними, вони з кожним новим переживанням збагачують свій арсенал засобів вирішення проблемних ситуацій. Жінки ж кожного разу по-новому радіють і засмучуються, страждають і захоплюються (Є.Донченко, Т.Титаренко) [4]. Причому встановлено, що чим більше людина ідентифікує себе зі своєю гендерною групою, тим більш властиві для неї названі вище особливості поведінки.

В аналізі особливостей поведінки особистості в передконфліктних і конфліктних ситуаціях важливо враховувати також віковий аспект проблеми. Конфліктність людини дослідники пов'язують із віковими кризами особистості (Л.Божович, Т.Драгунова, К.Поліванова та ін.). Зміна одного стабільного періоду іншим традиційно розуміється як період, який виявляється в зовнішній конфліктності і вказує на абсолютизацію деструктивної складової кризи. Причинами конфліктів стають суперечності між новими потребами, можливостями й здібностями особистості, які відкриває їй так звана “ідеальна форма”, та можливостями її реалізації в умовах “старої” соціальної ситуації розвитку. Тобто конфліктність індивіда (дитини чи дорослого) стає апробацією ним своїх нових можливостей. Крім того, джерелом конфліктів у різні вікові періоди є суперечності, зумовлені характером спільної діяльності, яка є провідною у відповідні періоди онтогенезу (гра, навчальна чи професійна діяльність, інтимно-особистісне спілкування тощо) (Д.Ельконін, Б.Жизневський, Я.Коломінський та ін.).

Та, разом із тим, не слід забувати, що кожна людина має свій унікальний життєвий досвід. З віком формується власний погляд щодо себе, інших людей, оточуючого життя, манера вирішення міжособистісних та внутрішньоособистісних суперечностей, і на основі цього виробляється власний стиль поведінки в конфлікті. Поряд із цим можливими є й такі випадки, коли особа, уважаючи себе принципово послідовною, і в зрілому віці дуже важко йде на необхідні компроміси, відчуває постійні труднощі через необхідність пристосовуватися до змінюваних обставин, осуджує людей, які володіють більшою гнучкістю в прийнятті рішень і думок.

Певний рівень готовності особистості до конфліктів і їх провокації передбачає поняття “конфліктна особистість”. Конфліктність особистості – це риси характеру чи їх поєднання, складна особистісна властивість, яка відрізняється частотою виникнення конфліктів і участі в них людини [5]. Конфліктність особистості зумовлюється комплексною дією психологічних та соціальних чинників. До психологічних чинників належать: особливості

темпераменту, рівня агресивності, психологічної стійкості й саморегуляції, актуального емоційного стану, соціально-психологічних установок і цінностей, ставлення до опонента, комунікативна компетентність тощо. До соціальних чинників належать: особливості умов життя й діяльності, середовища й соціального оточення, загального рівня культури та ін.

Дослідники визначають такі основні типи конфліктних особистостей:

- демонстративний – він часто стає джерелом конфлікту, але не визнає цього, завжди прагне бути в центрі уваги, перебуває під впливом емоцій, уникає кропіткої праці, досить добре почувається в конфліктних ситуаціях, особливо в поверхневих зіткненнях;
- ригідний – характеризується завищеною самооцінкою, недовірливий, потребує постійного підтвердження своєї значущості, не критичний до власної поведінки, часто ображається, негнучкий, важко сприймає чужі погляди, якщо вони відрізняються від його власних, має низький адаптивний потенціал, прямолінійний, не дуже чутливий до думки оточення;
- некерований – імпульсивний, непередбачуваний, агресивний, має завищену самооцінку, несамокритичний, у невдачах і неприємностях звинувачує інших, невміло планує власну діяльність, не визнає загальноприйнятих норм, вимагає підтвердження власних достоїнств;
- надточний – добросовісний і скрупульозний у роботі, надто сприйнятливий до деталей, надає надмірного значення зауваженням, тривожний, важко переживає власні невдачі, аж до психосоматичних розладів, вимогливий до себе і до оточення, усіх, хто не відповідає його вимогам (часто завищеним), різко критикує, сам легко ображається, неадекватний в оцінюванні взаємовідносин;
- безконфліктний – нестійкий у думках і оцінках, непослідовний у поведінці, надто спрямований на компроміс, характеризується недостатнім розвитком вольових якостей, внутрішньою суперечливістю, залежить від думки оточуючих;
- цілеспрямовано конфліктний – конфлікт для нього є засобом досягнення мети, тому він часто виступає його ініціатором, у конфліктній ситуації прораховує всі можливі варіанти її розвитку, добре вміє оцінювати позиції, володіє технікою спілкування в суперечках, схильний до маніпуляцій у взаємодії з іншими людьми [9].

Д. Скотт, ототожнюючи поняття “конфліктна” і “складна” у взаємодії людина, виокремлює наступні типи поведінки в конфліктах: “агресор”, “скаржник”, “надпокладистий”, “вічний песиміст”, “всезнайка”, “нерішучий” (або “стопор”), “максималіст”, “невинний брехун”, “вдаваний альтруїст” [10].

Водночас потрібно зазначити, що конфліктність особистості може мати не тільки характерологічну, але й ситуативну основу. Тому зауважимо, що

йдеться насамперед про тенденції реагування індивіда на появу труднощів у його житті та певного способу поведінки в конфлікті. Важливу роль тут відіграють особливості конкретної конфліктної ситуації.

До характерологічних передумов конфліктності людини можна зарахувати: знижену самокритичність, імпульсивність, схильність до агресивної поведінки, невихованість, нетерпимість до недоліків інших, неухважність до людей, егоїзм, авторитарність. До ситуативних передумов належать: підвищена збудливість, утомля, почуття невизначеності, невпевненості, нестійкість настрою, недостатня або викривлена поінформованість та ін. [5]. Таким чином, конфліктогенними виявляються тільки ті індивідуальні риси, які не просто пов’язані з вродженими властивостями нервової системи або належать до специфіки процесів сприймання, розуміння, переживання, а які переважно мають спонукальну силу. Спонукають можуть і наявні в особи переконання, і складні моральні почуття, і сформовані особистісні якості [4].

Результати дослідження психологічних характеристик “складних” у спілкуванні людей, проведеного Н. Гришиною, дозволили їй стверджувати, що сприятлива ситуація, в яку потрапляє людина, не дає підстав для вияву конфліктних тенденцій її характеру (або пом’якшує їх), і, навпаки, загальна несприятлива ситуація може призвести до конфліктної поведінки навіть “миролюбних” людей. Було зроблено висновок про те, що особистісні характеристики учасників суперечливих ситуацій мають підлеглий характер і виявляються чи не виявляються залежно від інтерперсональних чинників, пов’язаних із позицією людини в системі міжіндивідуальних зв’язків [3].

Загалом, конфлікт – це складна для людини ситуація соціальної взаємодії. Конфліктологи, психологи-практики вважають, що до конфлікту призводить найчастіше непередбаченість до ефективних дій у таких ситуаціях. Індивід може мати уявлення щодо способів і прийомів безконфліктного виходу з передконфліктної ситуації, але не мати навичок їх використання на практиці. Незаперечним є той факт, що часто саме від уміння суперників вірно зорієнтуватися в конфліктній ситуації, особливостей їх поведінки під час конфлікту, сказаних або ж не сказаних слів, учинків, прийнятих рішень залежить характер стосунків між ними та з іншими людьми і навіть їхнє подальше життя.

Оптимальній поведінці суб’єктів конфлікту сприяє їх здатність справлятися зі стресовими факторами, вірно організувати свою поведінку в складних ситуаціях соціальної взаємодії, безконфліктно вирішувати проблеми у відносинах з іншими людьми, тобто конфліктостійкість [1, с.202]. Високий рівень конфліктостійкості передбачає можливість реалізації психологічно грамотних дій і поведінки в проблемних ситуаціях, оптимізації взаємодії з опонентами, недопускання втягування себе в ескалацію конфлікту, зосередженн ля на його конструктивному вирішенні.

Структура конфліктостійкості включає такі компоненти:

- емоційний – полягає в умінні людини контролювати свій емоційний стан у передконфліктних і конфліктних ситуаціях, у здатності відкрито виявляти свої емоції без приниження особистості опонента, не переходити в депресивні стани в разі затяжного конфлікту чи програшу в ньому (відображає рівень і характер збудливості психіки і її вплив на успішність спілкування в складних ситуаціях);
- вольовий – це здатність до свідомого контролю й оволодіння собою, терпимості до інших, самовладання й самоконтролю, несприйнятливості щодо провокаційних дій опонента;
- пізнавальний – це стійкість функціонування пізнавальних процесів особистості; цей компонент включає: вміння визначати початок передконфліктної ситуації, здійснювати об'єктивний аналіз причин її виникнення, прогнозувати розвиток конфлікту й можливі наслідки, швидко приймати правильні рішення;
- мотиваційний – забезпечує адекватність прагнень у конфлікті, їх спрямованість на пошук шляхів розв'язання суперечностей, здатність коригувати інтереси залежно від зміни обставин і конкретної ситуації;
- психомоторний – забезпечує правильність дій, їх чіткість і відповідність ситуації. Полягає в умінні володіти своїм тілом, контролювати свої жести, міміку, не допускати тремтіння голосу, скутості рухів і т.ін. [1, с.203–204].

Таким чином, конфлікт може бути оптимально вирішеним тільки тоді, коли індивід перебуватиме в стані активного напруження, пошуку, виявлятиме прагнення до виходу з кризи. Обираючи певну стратегію поведінки, конфліктуючі сторони повинні враховувати чинники, які впливають на цей процес. До них належать: важливість проблеми для кожного з опонентів, характер відносин між ними до початку й під час конфлікту, їх рівень культури, наявність часу, рівновага сил, участь посередників, своєчасність розв'язання проблеми, індивідуальні особливості особистості суперників.

Висновки. Основними особистісними причинами конфліктів виступають: низька конфліктостійкість, конфліктність особистості, система мотивів, суб'єктивна оцінка поведінки партнера як неприпустимої, неадекватна самооцінка, недостатній розвиток емпатії тощо. Неоднаковими є способи поведінки в конфліктних ситуаціях представників різних типологічних груп.

Враховання визначених індивідуальних та соціально-психологічних характеристик особистості в аналізі конфлікту дозволить зрозуміти справжні причини труднощів, які переживає людина, адекватно реагувати на її поведінку, прогнозувати можливості розвитку конкретної конфліктної ситуації і здійснювати конструктивне управління нею, а також надавати ефективну психологічну допомогу учасникам цього процесу.

1. Анцупов А.Я., Шипилов А.И. Конфликтология: Учебник для вузов. – М.: ЮНИТИ, 2002. – 551 с.

2. Бодалев А.А. Личность и общение: Избранные труды. – М.: Педагогика, 1983. – 272 с.

3. Гришина Н.В. Психология конфликта. – С.-Пб.: Питер, 2001. – 404 с.

4. Донченко Е.А., Титаренко Т.М. Личность: конфликт, гармония. – К.: Политиздат Украины, 1987. – 157 с.

5. Ложкин Г.В., Повакель Н.И. Практическая психология конфликта: Учебное пособие. – К.: МАУП, 2000. – 256 с.

6. Орбан-Лембрик Л.Е. Социальная психология: Посібник. – К.: Академвидав, 2003. – 448 с.

7. Пірен М.І. Конфліктологія: Підручник. – К.: МАУП, 2003. – 360 с.

8. Психология: Словарь / Под общ. ред. А.В.Петровского, М.Г.Ярошевского. – М.: Политиздат, 1990. – 494 с.

9. Самыгин С.И., Столяренко Л.Д. Психология управления: Учебное пособие. – Ростов н/Д: Феникс, М.: Зевс, 1997.

10. Скотт Д.Г. Конфликты. Пути их преодоления. – К.: Внешторгиздат, 1991. – 191 с.

В статтє автор аналізує личностні особливості поведінки учасників конфлікту. Їх учет разрешает предотвращать деструктивное развитие конфликтной ситуации и находит оптимальные варианты разрешения проблемы межличностного взаимодействия.

ПРАВОВА ПОВЕДІНКА ОСОБИСТОСТІ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА

Постановка проблеми. Людина як соціальна істота в процесі своєї життєдіяльності постійно вступає в різноманітні міжособистісні відносини, при яких вона впливає або на довкілля (з метою його перетворення), або на себе саму, зміцнюючи чи пристосовуючи свій стан до довкілля. Суспільство робить висновки щодо громадянської зрілості особистості, її життєвих позицій, зважаючи на практичні дії, учинки чи дослідження певних соціально значущих результатів. Отже, саме систему взаємопов'язаних дій, які здійснюються суб'єктом із метою реалізації визначених соціальних функцій і потребують його взаємодії з довкіллям, уважають поведінкою людини.

Проблема правової поведінки людини постає гостро, оскільки вона надзвичайно різноманітна. Вона має різні форми виявлення, інтенсивність, мотиви, мету та наслідки. Але всі варіанти поведінки виявляють певні інтереси, орієнтації, прагнення й позиції в системі відносин державно організованого суспільства. Саме тому будь-яка поведінка в суспільстві є об'єктом моральної та правової оцінки.

Аналіз досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Дотримуючись вимог сьогодення, з'являється чимало досліджень, присвячених проблемі правової поведінки та її різновидів (С.С.Алексєєв, Г.О.Голубєва, Е.Дюркгейм, М.І.Єнікєєв, В.М.Кудрявцев, Є.К.Нурпенсов, Л.Е.Орбан-Лембрик, А.Р.Ратинов та ін.).

Мета дослідження полягає в розкритті поняття правової поведінки, її структури; виділення соціальних ознак та видів, зокрема: правомірна поведінка, правопорушення, зловживання правом, об'єктивно протиправна поведінка та ін.

Ключові слова: права поведінка, правомірна поведінка, правопорушення, соціально активна поведінка, конформістська поведінка, маргінальна поведінка, законослухняна поведінка, об'єктивно правові дії, девіантна поведінка.

Поведінка людини зумовлюється її потребнісно-орієнтаційною сферою, системою прийнятих нею цінностей, тим, що вона собі дозволяє та забороняє. Найбільш цікавою є поведінка людей у галузі правового впливу, тобто поведінка, урегульована правом. У науці таку поведінку прийнято називати правовою.

Відповідно до нормативних зразків, зафіксованих у моральних правилах, естетичних канонах, соціальних стандартах, поведінка людини може бути оцінена суспільством як "належна" ("нормативна", "позитивна", "бажана"), якщо вона не суперечить установленим правилам. Але якщо поведінка людей, що не збігається з нормативними зразками й приписами, порушує прийняті правила, кваліфікується як "девіантна", та "що відхиляється" ("антигромадська", "негативна", "неправова").

Поведінка людини значною мірою залежить від взаємодії свідомості з малоусвідомлюваними, підсвідомими й несвідомими процесами. Правові установки, правова інтуїція – усе це певною мірою підсвідомі явища. Проте вони неминуче пов'язані зі свідомою діяльністю людини – з її категоріально-ціннісною орієнтацією. Правові соціальні цінності, прагнення й уява людей об'єднані в єдиний психологічний механізм їх поведінки.

Поведінка асоціальної особистості пов'язана з втратою її соціально-позитивних домагань. Девіантність стає для особистості засобом "збочинного" самоствердження [1].

Для правової поведінки властиві певні соціальні ознаки [2]:

- 1) соціально цілісна значущість, адже вчинки людини вбудовані в систему суспільних відносин і тому впливають на неї позитивно чи негативно. Завдяки своїй соціальній значущості будь-який висновок особи породжує реакцію з оточення – схвалення чи засудження. У цілому виявляється соціально цілісна оцінка поведінки, що може бути громадсько корисною або суспільно небезпечною (шкідливою);
- 2) соціальна результативність – будь-які дії людини змістовно націлені на певний результат, що потенційно відповідає усвідомленим потребам та інтересам особи. Але результати практичної поведінки далеко не завжди підпадають під схвалення з боку закону;
- 3) психологізм та суб'єктивність – зумовлені тим, що люди мають волю і свідомість, завдяки яким і контролюють свою поведінку. Здійснюючи певні вчинки, суб'єкт сполучає їх із діючими нормами та усталеними цінностями, аналізує з позиції того, чи принесе це користь суспільству, людям і самому собі. Залежно від цього й приймаються рішення, визначаються напрями та інтенсивність поведінки.

Разом із тим поведінка людини в правовій сфері має і специфічні ознаки, які визначаються зв'язком поведінки з правом, правовим регулюванням:

- права регламентація;
- підконтрольність правової поведінки державі;
- юридичні наслідки.

На основі цього можна стверджувати, що права поведінка суб'єктів є соціально-правовим феноменом.

Отже, правову поведінку можна визначити як соціально значущу свідому поведінку індивідуальних чи колективних суб'єктів, що врегульована нормами права й тягне за собою юридичні наслідки [3].

У структурі правової поведінки виділяють чотири елементи [2]:

- 1) суб'єкт – виступає фізична чи юридична особа;
- 2) об'єкт – предмети матеріального світу, суспільні відносини чи процеси;
- 3) об'єктивна сторона – містить елементи, які характеризують правові дії як акти зовнішнього характеру;
- 4) суб'єктивна сторона – відбиває внутрішню сторону правової поведінки; її характеризують мета, мотиви, прагнення учасників правовідносин та їх соціально-психологічні властивості, що безпосередньо відображаються в поведінці.

Ураховуючи вищезазначене, доцільно звернути увагу на види правової поведінки, серед яких виокремлюють:

- правомірну поведінку;
- правопорушення;
- зловживання правом;
- об'єктивно протиправну поведінку.

При аналізі правомірної поведінки виокремлюють умовно три аспекти, які характеризують її найбільш суттєві ознаки. По-перше, оскільки правомірна поведінка здійснюється в межах норм права, постає питання про її юридичну природу. По-друге, норми права не моделюють які-небудь особливі, відірвані від даних суспільних умов учинки, які мають тільки юридичне значення. Будь-яка правомірна поведінка є соціальною, тому виокремлення соціального аспекту незаперечне. По-третє, правомірна поведінка зумовлена тим чи іншим мотивом, установкою, спрямована на задоволення певних потреб та досягнення мети, що характеризує її психологічну сторону [4].

У визначенні поняття правомірної поведінки особливу увагу звертають на таку її соціальну ознаку, як суспільна корисність. Дійсно, здебільшого акти поведінки відповідають вимогам права, є соціально корисними. Учиняючи правомірно, людина розв'язує важливіші завдання у суспільному житті, у своєму колективі, задовольняє різноманітні особистісні потреби. Норми права, регулюючи взаємовідносини між людьми, установлюють у суспільстві такий правовий порядок, за яким дії однієї особи не перешкоджають здійсненню різних соціальних функцій іншими особами.

Правомірна поведінка виступає оптимальним засобом для реалізації соціальних можливостей особистості. Проте щоб поведінка була такою, важливе значення має те, хто її здійснює. Людина може бути визнана суб'єктом тої чи іншої правомірної поведінки залежно від віку, соціального походження, соціальної ролі. Ураховуються також професійна підготовка, матеріальне забезпечення, моральні якості, психологічні особливості та ін.

Правомірну поведінку можуть здійснювати люди, які усвідомлюють значення своїх учинків, які вміють контролювати свої дії та керувати ними.

Отже, соціальна природа правомірної поведінки в суспільстві зумовлена сутністю та соціальним призначенням права. Особливо важливим є розуміння всієї гами умов, що опосередковують формування правомірної поведінки людини (як об'єктивних, так і суб'єктивних). Крім того, без наукового усвідомлення природи правомірної поведінки неможливе плідне дослідження причин, мотивацій та форм скоєння правопорушень і розробки ефективних засобів їх попередження та методів боротьби з ними.

Правомірна поведінка – це дотримання права з метою досягнення соціально корисного результату, а також відповідність поведінки приписам норм права, тобто суб'єктивним правам і суб'єктивним обов'язкам, що виникають на їх основі.

У науці виділяють такі форми правомірної поведінки [2]:

- дотримання правових заборон;
- виконання юридичних обов'язків;
- використання наданих прав;
- застосування права спеціальними суб'єктами.

При розгляді проблеми реалізації правомірної поведінки досить важливим аспектом є соціальний механізм його формування, адже він дає відповідь на запитання, чому в тій чи іншій конкретній ситуації суб'єкт діє правомірно. Загальними властивостями, притаманними всім формам правомірної поведінки, є:

- 1) свідоме дотримання права з метою досягнення певного позитивного результату;
- 2) прагнення уникнути несприятливих наслідків, які можуть наступити через порушення закону;
- 3) рефлексивна ідентифікація із соціально активними, правослухняними групами соціуму, що своєю правосвідомістю і правовою поведінкою сприяють стабільному функціонуванню суспільства;
- 4) мотивація правомірної поведінки визначається високою соціально ціннісною метою – зміцнити законність і правопорядок.

Різновиди правомірної поведінки можна класифікувати за різними критеріями. Так, залежно від зовнішнього виявлення вони виступають як дія чи бездіяльність і відповідно пов'язані з активною чи пасивною формою поведінки. За ступенем активності залучення особи до процесу правового регулювання можна виокремити такі різновиди (рис. 1) [3]:

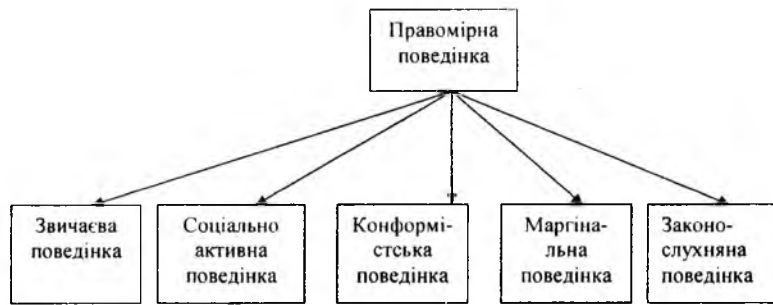

Рис. 1. Різновиди правомірної поведінки (за ступенем активності залучення особи до процесу правового регулювання)

Соціально активна поведінка є найбільш високим рівнем правомірної поведінки, що виявляється в суспільно корисній, схваленій державою та соціумом діяльності. Вона може виявлятися в різних сферах суспільного життя (рис. 2):

Рис. 2. Сфери вияву соціально-активної поведінки

Звичайна поведінка фіксується, коли правомірні дії через численні повторення перетворюються на звичку. Особливістю її є те, що людина не фіксує в свідомості ані соціальне, ані юридичне її значення, а з певного часткового автоматизму здійснює правомірні дії.

Конформістська поведінка являє собою пасивне дотримання особою норм права, пристосування чи підкорення своєї поведінки думкам і діям безпосереднього соціального оточення.

Маргінальна поведінка хоч і вважається правомірною, але через малу відповідальність суб'єкта є десь на межі з антисуспільною та неправомірною. Суб'єкти з маргінальною поведінкою не порушують наявно правових норм скоріше через острах покарання або з корисливих мотивів, а не через усвідомлення необхідності дотримання права.

Законослухняна поведінка – це відповідальна правомірна поведінка, яка характеризується свідомим підкоренням людей вимогам закону. Правові приписи тут використовуються добровільно, але в межах певного рівня правосвідомості суб'єкта права.

Правопорушення – це соціальний та юридичний антипод правомірної поведінки. Воно є формою та змістом протиправної, антисуспільної поведінки. У соціальному аспекті – це поведінка, що суперечить і здатна завдати шкоди правам та інтересам громадян, їх групам, колективам і суспільству в цілому; вона гальмує і дезорганізовує розвиток суспільних відносин.

Правопорушення характеризується строго визначеними ознаками:

- 1) правопорушення – це акт поведінки, який виявляється в дії або бездіяльності;
- 2) правопорушенням вважають лише вольові дії, тобто дії, що залежать від волі та свідомості суб'єктів і здійснюються ними добровільно;
- 3) правопорушенням є лише такий вчинок, який індивід скоїв свідомо, розуміючи, що діє протиправно і що таким чином він завдає шкоди громадським інтересам, отже, діє винуватого;
- 4) правопорушення – це протиправна дія, яка порушує вимоги норм права; порушення заборони чи невиконання обов'язків;
- 5) правопорушення завжди соціально шкідливе, адже воно завдає шкоди інтересам інших осіб, суспільству й державі;
- 6) правопорушення обов'язково тягне за собою застосування до правопорушника заходів державно-правового впливу.

Поняття “зловживання правом” має дійсно виявлені соціальні аспекти та означає, що особа, яка має суб'єктивні права, діє в інших межах, але водночас свідомо завдає шкоди іншим людям або суспільству в цілому.

Нарешті, ще одним різновидом нетипової правової поведінки вважають об'єктивно протиправні дії – тобто дії, що порушують норми права, але не завдають при цьому шкоди. До них відносять – протиправні дії недієздатних осіб та безвинні вчинки.

Зачіпаючи деструктивні для людини й суспільства форми поведінки, слід відзначити і таку форму, як девіантна поведінка. За Л.Е.Орбан-Лембрик, девіантна поведінка – система вчинків, що відхиляються та різняться від загальноприйнятих норм суспільства в галузі права, культури чи моралі. Це своєрідний спосіб вирішення особистістю внутрішнього і зовнішнього конфлікту шляхом відходу від системи загальноприйнятих норм та цінностей і вироблення власних [5].

Соціальними передумовами девіантної поведінки можуть бути такі: патологія соціальних потреб, алкоголізм і наркоманія в родині, конфліктні ситуації (міжособистісний конфлікт), незадоволення запитів людей у сфері споживання, розрив між потребами в матеріально-товарних цінностях або послугах і можливостями їх реалізації, зuboжіння населення, прогалини у вихованні тощо. Як зазначає Л.Е.Орбан-Лембрик, соціально-психологічний механізм внутрішньої і зовнішньої детермінації девіантної поведінки, у тому числі й протиправної, вимагає поєднання трьох підходів у вивченні особистості: соціально-типологічного (аналізується соціальна позиція особистості, соціальні норми, що їй відповідають, їх сприймання та виконання); соціально-рольового (етико-правова оцінка конкретних ролей особистості та її індивідуальних характеристик); власне комунікативного (виявлення механізмів відтворення соціально-психологічної реальності, способів соціально-психологічного відображення, конкретних зв'язків і стосунків). До основних видів девіантної поведінки належать злочинність та аморальність [5].

Е.Дюркгейм уважає, що ймовірність девіацій поведінки істотно зростає за умови послаблення нормативного контролю. За Р.Мертонем, девіантна поведінка виникає, перш за все, тоді, коли суспільно прийнятні цінності не можуть бути досягнуті певною частиною суспільства [6].

У цілому девіантна поведінка поділяється на дві групи:

- 1) поведінка, яка відхиляється від норм психічного здоров'я, тобто наявність у людини прихованої чи явної психопатології (шизоїди, астеніки, епілептоїди);
- 2) поведінка, яка відхиляється від моральних норм і виявляється в різних формах соціальної патології – алкоголізм, наркоманія, проституція та ін.

Аналіз наукової літератури дає підстави стверджувати, що існують загальні причини девіантної поведінки, а саме:

- соціальна нерівність – низький рівень життя, перш за все молоді; безробіття; корупція та ін.;
- моральний фактор девіантної поведінки виявляється в низькому моральному рівні суспільства, відчуження особистості;
- довкілля, яке нейтрально-прихильно ставиться до девіантної поведінки.

Висновки. Важливим чинником, що визначає поведінку людини в суспільстві, є її ставлення до права, правової дійсності. Про характер дій людини у сфері правового регулювання можна судити, виходячи з оцінок, які дає суспільство на основі зразків поведінки, закріплених у нормах права. Такими правовими діями є вчинки – правомірні або протиправні. Усі інші дії людей належать до юридично “незначущих”, таких, що не потребують правового опосередкування.

Правова поведінка може бути визнана як суспільно корисною, так і суспільно шкідливою (небезпечною), коли критерієм оцінки є соціально-ціннісна значущість та враховується суб'єктивно-психологічний момент.

Отже, соціальною сутністю правомірної поведінки є її суспільна необхідність, корисність для суспільства та, безперечно, соціальна цінність.

Вивчаючи природу та причини виникнення соціальних відхилень, необхідно виходити з того, що вони, як і соціальні норми, є показником відносин людей, які склалися в суспільстві. Соціальні норми й соціальні відхилення – два полюси однієї вісі соціально значущої поведінки індивіда, соціальних груп та інших соціальних спільнот.

На сучасному етапі, у період переходу до ринкової економіки змінилося матеріальне становище багатьох верств населення. Як результат, несприятливе матеріальне становище, неможливість отримати роботу призводить до виникнення конфліктних ситуацій, а вони в свою чергу до девіацій. Один із засобів змінити таке становище – покращити умови життя, допомогти людям подолати їх проблеми, а також цілеспрямоване правове та моральне виховання індивіда.

1. Еникеев М.И. Общая, социальная и юридическая психология: Учебник для студ. и преподавателей вузов. – 5 изд. – М.; С.-Пб. и др.: Питер, 2003.
2. Соціологія права / За ред. Н.П.Осипова, М.І.Панов, Л.М.Герасіна. – К.: Концерн “Видавничий дім “Ін Юре”, 2003.
3. Юридична психологія: Альбом схем з коментаріями: Навчальний посібник / В.Г.Андросюк, Л.І.Казміренко, Я.Ю.Кондратьєв: Національна академія внутрішніх справ України. – 2-е вид. – К.: “Видавничий дім “Ін Юре”, 2000.
4. Нурпненсов Е.К. Психология правомерного поведения. – Алма-Ата: Наука, 1984.
5. Орбан-Лембрик Л.Е. Социальная психология: Підручник: У 2 кн. – К. : Либідь, 2004. – Кн.1. Социальная психология личности і спілкування.
6. Гребеньков Г.В. Введение в юридическую психологию (психология девиантного поведения): Учебное пособие / Г.В.Гребеньков, А.А.Белова: Донецкий ин-т экономики и хозяйственного права. – Донецк: ДИЭХП, 2002.

В статье рассматривается правовое поведение как социально-психологическая проблема. Автор обращает внимание на важность данного вопроса, останавливается на основных понятиях: правовое поведение, правомерное поведение и его виды, а также социальные отклонения и основные причины девиантного поведения.

ФІЛОСОФСЬКО-РЕЛІГІЙНИЙ ЗМІСТ ПОНЯТТЯ “БЕЗСМЕРТЯ”: ДО ПРОБЛЕМИ ЙОГО ГЕНЕЗИСУ

Актуальність проблеми. У середині ХХ століття проблема співвідношення життя та смерті по-новому привернула до себе увагу у зв'язку з виходом книги американського лікаря Раймонда Моуді “Жизнь после жизни”, в якій він стверджував, що смерть – це не згасання життя, а динамічний духовний процес. По суті, ця книга визначила “дві глобальні проблеми сучасного західного суспільства: втрату колективних суспільних міфів про смерть та вмирання і знецінення духовного життя людства” [1, с.170]. Обговорення смерті як феномену закономірно породжувало проблему безсмертя та її місця в діаді “життя-смерть”. Як не дивно, але ця проблема породила сьогодні нові дискусії у світлі досягнень сучасної науки, складність яких пов'язана з природою смерті, яка міститься за межами нашого усвідомленого досвіду. У цьому зв'язку заслуговують на увагу книга А.Я.Гуревича “Смерть как проблема исторической антропологии: о новом направлении в зарубежной историографии”, в якій дається критичний аналіз сучасних досліджень з проблеми “життя-смерть”, та книга В.А.Роменця “Життя і смерть: осягнення розумом і вірою”, в якій життя та смерть розглядаються як реальності й слугують основою формування змісту людських вчинків.

Аналіз теоретичних джерел. У сучасних філософських дослідженнях в основному аналізується сутність проблеми смерті в її онтологічному, гносеологічному, аксіологічному, морально-етичному аспектах. Поняття ж “безсмертя” вже за встановленою традицією, як правило, розглядалось у межах релігійно-філософських систем. Але в останні роки опубліковані досить цікаві праці, в яких проблема безсмертя аналізується з погляду структурності цього поняття на основі комплексного підходу до його змісту. Зокрема, заслуговує на увагу книга Є.М.Іванова “Философия бессмертия”, в якій автор аналізує зміст поняття “безсмертя” через аналіз проблеми тотожності “Я”. З позицій антропологічної есхатології проблема безсмертя розглядається в роботах В.Ю.Антонова, А.Ландсберга, Е.Левіна, В.Янкелевича та інших. Питання щодо можливості безсмертя в екзистенційному аспекті є в працях С.В.Вековшиніної (“Умирание и смерть как биоэтическая проблема”), П.П.Калиновського (“Переход: последняя болезнь, смерть и после”), А.Кожева (“Идея смерти в философии Гегеля”).

Ключові слова: безсмертя, життя і смерть, генезис безсмертя.

У світлі комплексного підходу до вивчення проблеми безсмертя, на наш погляд, є необхідність в аналізі рівня її розуміння в період зародження та оформлення в тих чи інших релігійно-філософських системах, які склали специфічні типові підходи в тлумаченні проблеми життя та смерті, де безсмертя виступає як засіб її розв'язання. Тому аналіз сутності поняття безсмертя генетично пов'язаний з аналізом поняття смерті. Ця проблема значною мірою привертала увагу таких видатних філософів та психологів, як З.Фрейд, К.Юнг, Е.Фромм, С.Франкл. Зокрема, З.Фрейд у статті “Мы и смерть” висловив думку про те, що “людина, з одного боку, приймала смерть як таку, визнаючи за нею знищення життя і в цьому сенсі користувалася нею, але, з іншого боку, відкидала її, цілком її заперечувала” [2, с.5].

Серед відповідей на питання “Що для мене означає смерть?” домінують дві. Одні ставляться до смерті по-філософськи – як до природного процесу завершення життя. Другі, релігійні за своєю природою, розуміють смерть як руйнування життя тіла й дійсне начало нового життя. Одночасно людина схильна раціоналізувати смерть через пошук її причин. Однією з найбільш суттєвих відмінних рис людини порівняно з іншими біологічними видами є здатність усвідомлювати майбутнє – неминучість смерті. Але поведінку людини визначає не тільки минуле, а й навіть, більшою мірою, майбутнє. Знання про смерть та емпірична пустота змісту смерті супроводжуються страхом, який від цього незнання виникає, примушує часто людину жити так, нібито вона ніколи не помре. “Насправді ж, таке побоювання народжується в тілі, між тим як дух лякає не стільки біль, скільки саме небуття, якому він усіма силами опирається” [3, с.123]. Деякі вважають, що страх смерті – це універсальна реакція і що ніхто не може бути повністю вільним від нього [4, с.49]. Тому з метою подолання цього страху людина дуже часто звертається до релігії, оскільки саме вона найуспішніше виконує функцію захисної реакції на смерть, формуючи в уяві людини ідею безсмертя.

Проблема смерті сформувалася ще в первісному суспільстві, коли, на думку З.Фрейда, первісна людина знання про свою власну смерть отримувала через смерть іншого, “над тілом дорогої істоти вона придумувала духів, уявляла поділ індивідуума на плоть та душу – це лише початок, вона створювала собі поняття загробного життя після уявної смерті” [2, с.7, 8, 12]. У свою чергу, Е.Б.Тайлор у своїй знаменитій книзі “Первісна культура” зазначав, що первісні люди намагалися вирішити для себе перш за все дві групи біологічних питань, а саме: “вони намагалися зрозуміти, по-перше, у чому відмінність між живим та мертвим тілом, що є причиною сну, екстазу, хвороби та смерті? По-друге, вони переймалися питанням, що таке людські образи, які з'являються в снах і видіннях? Стародавні люди прийшли до висновку, що в кожній людині є життя і є привид. І те, і те перебуває в тісному зв'язку з тілом: життя дає можливість відчувати, мислити й діяти, а привид складає образ або друге “Я”. І те, і те, таким чином, може

відділятися від тіла: життя може вийти з нього й залишити його безтямним або мертвим, а привид показуватися людям здалеку” [5, с.213]. На такій раціональній основі первісна людина формує уявлення про душу, яка є причиною життя тієї істоти, у тілі якої вона перебуває. Якщо ж душа покидає тіло, настає смерть тілесна, а не душевна, так як душа здатна відділятися від тіла та існувати самостійно, безтілесно (“друге “Я”). Доказом цього для первісної людини було те, що образи померлих з’являються в снах і видіннях, значить, душа продовжує існувати й після смерті тіла. “Звичайно, можна з самого початку проголосити, що міфи та сні, пов’язані з тим, що відбувається після смерті, є ніщо інше, як компенсаторні фантазії, закладені самою природою: будь-яке життя прагне до вічності” [5, с.300]. Саме на цій світоглядній (міфологічній) основі зароджується і оформляється вірування в майбутнє життя. Е.Тайлор уважав, що в первісної людини ще не сформувався уявлення про безсмертя душі [5, с.265], але це відкривало в подальшому шлях до ускладнень вірувань і уявлень про безсмертя душі.

У первісної людини пошук безсмертя міг бути викликаний тваринним інстинктом самозбереження, прагненням подовжити своє існування, подолати неблаганність смерті. Згідно з аналізом особливостей міфологічного світогляду первісної людини можна припустити також, що, відчуваючи себе частиною світу природи, спостерігаючи за цим світом та вивчаючи його, людина інтуїтивно відчувала природну гармонію. Світ вбачався їй безкінечним у часі: живі істоти (і людина також) помирають, а оточуючий світ продовжує існувати. Смерть людини порушує таку природну гармонію. Бажаючи її відновити, у людини поступово оформляється думка про безкінечне в часі існування і самої людини, але це існування виявляється в інших формах, дуже часто невидимих для живої людини, у духовних (ідеальних). К.Юнг уважав, що “ми не можемо уявити собі інший світ, інші обставини інакше, ніж за образом і подобою того світу, в якому ми живемо, який сформував наш дух і визначив основні передумови нашої психіки. Здебільшого питання про безсмертя настільки важливе й так безпосередньо пов’язане з буттям, що ми повинні скласти про це відповідне уявлення” [6, с.296, 297, 307].

Поступово уявлення про посмертне існування стають більш оформленими й систематизованими. Віра в продовження життя оформлялася двома напрямками, які мають коріння в глибокій давнині: один із них є вченням про переселення душ, а другий – про самостійне існування особистісної душі після смерті тіла.

Що ж стало первинним джерелом і стимулом до розвитку вчення про переселення душ? Як могла зародитися думка про те, що людські душі здатні вселятися в інші тіла (звірів, птахів і, навіть, рослин)? На наш погляд, відповідь може лежати в площині світоглядних позицій первісної людини, яка оцінювала природу за аналогією із самою собою, відчуваючи себе частиною цілісної природи, де панують і діють єдині закони. Первісне уявлен-

ня про переселення душ логічно оформилося в погляди про те, що людські душі відроджуються (як і сама природа) в нових людських тілах. Потім ця думка була розширена до рівня відродження душі і в образі тварин. Поступово з розвитком цивілізації такі уявлення трансформуються в морально-етичні вчення про відплату, адже постає питання про те, наскільки заслуговує душа вже померлої людини того чи іншого переродження. Значний вплив на вчення про переселення душ мали уявлення, які були “близькими до ідей еволюції органічного життя від рослин до нижчих тварин і далі, через вищих тварин до людини, переноситься теорією переселення душ у сферу послідовних рослинних і тваринних існувань однієї і тієї ж істоти” [5, с.263].

Учення про переселення душ стало домінуючим у Східній та Південно-Східній Азії й оформилося в релігійні класичні системи індуїзму, брахманізму та буддизму. Аналіз саме східних релігій дає підставу стверджувати, що поняття “безсмертя” не є однозначним, його скоріше необхідно розглядати як процес, який включає в себе два послідовних стани: власне саме безсмертя, а його вершиною є вічність. На думку, наприклад, Х.Арендт, бажано розрізняти такі поняття, як “безсмертя” та “вічність”. Безсмертя – “це продовження перебування в часі”, це продовжена “діяльність саме за людськими, земними правилами”, яка здатна привести до нової якості безсмертя. “Через це той, хто прагне до вічності, повинен залишити справи людські”, так як вічність ототожнювалася з бездіяльністю, вона “не робиться, вона споглядається” [7, с.30–31]. Поняття “вічність” разом із поняттям “час” складає світове ціле (цілісність) й утворює досконалість, основним критерієм якої є безкінечність. Життя, яке позбавлене початку й кінця, уособлює собою досконалість. Тому прагнення людини до безсмертя, вічності є її прагненням до досконалості.

Ця ідея стала провідною в деяких складних релігійно-філософських системах, особливо в Індії, де вона склала один з основних догматів брахманізму, індуїзму й була покладена в основу буддійського вчення. Про користь такого погляду свідчить учення про карму в індійських філософсько-релігійних системах, суть якого полягає перш за все в дії, у зв’язку минулого з теперішнім і пов’язана з процесом переродження. В Індії таке уявлення глибоко вкорінилося й зводиться до того, що людина є в постійному процесі переродження й кожне нове втілення обумовлене нашими кармічними можливостями. По суті своїй, цей безкінечний ланцюг перероджень (сансари) свідчить, що все, що відбувається з нами сьогодні, не буває випадковим і має своє пояснення, яке виходить за межі буденного досвіду. Має рацію К.Юнг, коли, оцінюючи східне тлумачення ідеї безсмертя, зазначає, що “там, де західна людина намагається осмислити цей світ, людина східна знаходить смисл у собі самій, звільняючись від ілюзій мирського існування. Якщо в людини є власна індивідуальна карма, тоді

людина входить у життя з деякою визначеністю, вона втілює в собі результат усіх попередніх форм життя...” [6, с.312–313]. Буддизм не вбачає ніякої відмінності між людським життям та іншими формами життя. За його вченням кожна людина включена як складова частина в безперервний ритм природи, яка панує і над людиною, і над світом узагалі. Тому якщо буддист веде мову про себе, то він, у першу чергу, має на увазі саме цей ритм. Смерть і наступне за нею народження – це лише моменти важливих змін душі (власного Я) в сансаричному циклі. Власне, у такому аспекті тлумачиться безсмертя “першого порядку” – вдосконалення та очищення душі з метою досягнення безсмертя “другого порядку” – вічності.

Перед людиною в такому разі стоїть завдання повністю присвятити себе меті власного перетворення й досягти нірвани, яка є уособленням вічності. Смерть у цьому разі виступає як спосіб знищення зв’язку людини зі світом, адже вона вже виконала все, що від неї вимагалось. Безумовно, має рацію В.Роменець, коли зазначає, що “визнання безсмертя, вічного життя природним чином принципово знецінює життєвий шлях людини” [9, с.49].

Принципово інший підхід до обґрунтування ідеї безсмертя та шляхів його досягнення склався в китайському даосизмі. Властивий китайцям практицизм вплинув на характер вчення про безсмертя. На відміну від буддистів, брахманів, які прагнули до повного розчинення в Абсолюті – Вічності, даоси надавали перевагу перетворенню в безсмертного зі збереженням власної фізичної субстанції. Світоглядною основою даоського вчення про безсмертя стало вчення про Дао як джерело життя. Людина за своєю природною сутністю безсмертна й тільки відхилення від Дао, порушення істинного світопорядку вносить в її існування аномалію, смерть [10, с.431]. Смерть розуміється даосами як порушення цілісності організму, роз’єднання душі й тіла. Концепція загробного життя для даосів була абсолютно неприйнятною. Якщо людина не набуває безсмертя за період земного життя, то вона як особистість гине. Тому метою даосизму завжди залишалася безсмертя людини як цілісної істоти.

Безсмертя в релігіях Сходу передбачало активність окремого індивіда з обов’язковим процесом самопізнання, реалізацією власного Я. На Заході віра в безсмертя оформилася в межах християнської традиції про самостійне існування особистісної душі після смерті тіла. Смерть у християнському розумінні сутності людини є неприродною, а природним є тільки життя. За християнським ученням через смерть безсмертна душа покидає на деякий час тіло і “вступає” у вічність. Сформувалася християнська концепція воскресіння плоті з урахуванням моральних якостей людини за період її земного життя (наприклад, Любові), що було, безперечно, кроком уперед відносно стародавнього вірування в переселення душ, так як установлює той факт, що людина не замкнена у своєму Я, не самодостатня, а прагне до Бога, який є Любов. Християнський Бог – це не “світовий розум”, не свідо-

мість, що розмірковує про саму себе. Бог любить і вчить любити, вимагає робити вибір. У такому аспекті допускається сила та визначеність плоті й навіть визнається активність людини в справі її воскресіння.

Висновки. Пошук безсмертя в релігійному його тлумаченні став, з одного боку, реакцією на коротку тривалість життя, а з другого – визнання безсмертя, вічного життя одночасно знецінює саме життя. Безсмертя за своєю суттю є активним, воно досягається, а не дарується. Як це не парадоксально, прагнення до безсмертя через подолання смерті спонукає людину вести пристрасну боротьбу за життя. Вирішення проблеми життя та смерті обов’язково впливало на уявлення людини про навколишній світ, формувало ціннісні орієнтири, слугувало основою морально-етичних принципів її діяльності, визначало сенс існування, а вирішення проблеми смерті наповнювало змістом її життя.

Життя і смерть – вічна тема людства в міфології, релігії, філософії, науці, мистецтві, яка несе в собі багатовікову мудрість людства і в подальшому потребує вивчення та оцінок. Ще в античній філософії була зроблена спроба по-філософськи осмислити проблему життя й смерті людини і вважалося, що саме філософія сприяє розумінню того, що людина є розумною смертною істотою. Найважливіше її завдання – збереження життя, так як перед фактом смерті відкривається розуміння того, що потрібно шукати втіхи в житті, джерелом якого є творча робота розуму та душі.

1. Вековщина С.В. Умирание и смерть как биоэтическая проблема // Практична філософія. – 2004 (№13). – №3.
2. З. Фрейд З. Мы и смерть // Рязанцев С. Танатология – наука о смерти. – С.-Пб., 1994.
3. Мень А.В. История религии: В поисках Пути, Истины и Жизни: В 7-ми т. – М., 1991. – Т.1. Истоки религии.
4. Экзистенциальная психология. Экзистенция. – М., 2001.
5. Тайлор Э.Б. Первобытная культура. – М., 1989.
6. Юнг К.Г. Воспоминания, сновидения, размышления. – К., 1994.
7. Арндт Х. Vita activa, или О деятельной жизни. – С.-Пб., 2000.
8. Эррикер К. Буддизм. – М., 2001.
9. Роменец В.А. Жизнь и смерть. Постигание разумом и верой. – К., 2003.
10. Дао: гармония мира. – М.–Харьков, 2000.

В статье рассматривается генезис понятия “бессмертия” в религиозно-философском аспекте решения проблемы жизни и смерти. Утверждается, что через поиски путей к бессмертию человек по существу ищет л жизни и приходит к самопознанию и самопреобразованию.

СУБ'ЄКТ-СУБ'ЄКТНА ВЗАЄМОДІЯ БАТЬКІВ І ДІТЕЙ У КОНТЕКСТІ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ

Постановка проблеми. Ефективність соціалізації особистості визначається можливістю й особливостями проходження суб'єкт-суб'єктної взаємодії між батьками та дітьми. Суб'єкт-суб'єктний підхід до проблеми сімейного виховання долає одностороннє розуміння виховного процесу “як цілеспрямованого формування особистості...” [1, с.197]. Такий вид активності поряд із цілеспрямованим впливом дорослих осіб поєднує вияви власної суб'єктивності дитини.

Суб'єкт-суб'єктна (діалогічна) взаємодія або “діалог особистостей” (М.Бахтін) як складова здорових особистісних стосунків (К.Роджерс), актуалізується сучасними науковими розробками. Проблема діалогічної взаємодії зазвичай розглядається в психолого-педагогічному контексті (В.Андрієвська, Г.Балл, С.Братченко, А.Волинець, А.Добрович, В.Семиченко), з позицій психології управління (О.Бондарчук, О.Винославська, Л.Карамушка, Л.Орбан-Лембрик та ін.), у консультативному процесі, зокрема в системі стосунків психолога й клієнта (Г.Абрамова, З.Кісарчук, О.Копйов, Т.Флоренська, Н.Чепелева та ін.). Водночас положення класичних психологічних концепцій, які розкривають суть людського спілкування (Б.Ананьєв, О.Бодальов, М.Бубер, О.Леонтьєв, Б.Ломов, О.Ухтомський та ін.), вимагають свого застосування в галузі сімейної психології, що виходить за межі діалогічної проблематики в традиційному її розумінні.

Мета повідомлення: проаналізувати можливості застосування суб'єкт-суб'єктного підходу в контексті сімейного виховання.

Ключові слова: суб'єкт-суб'єктна взаємодія, особистісний розвиток, сімейне виховання, спілкування.

Результати теоретичного аналізу проблеми. Сім'я, як і будь-яка інша група, набуває всіх характеристик, властивих малим соціальним групам. Проте є певні особливості, які вирізняють її з-поміж інших, а саме її поліфункціональність або комплексність функцій (серед яких є репродуктивна і виховна) як вияв активності, життєдіяльності сім'ї. У сім'ї людина переживає всю палітру почуттів у повну силу: самодостатності, єдності та цілісності, можливість сприймати і творити власний світ із любов'ю, що є поштовхом, імпульсом для вияву закладеного в людині. Почуття любові може виявлятися різнопланово, проте лише в стосунках чоловіка й жінки воно дає можливість повного пізнання світу й повної реалізації.

Народження й виховання дітей дарує подружжю впевненість у майбутньому, впевненість у тому, що все набуває, мається на увазі особистісний, духовний та соціальний досвід, буде кому передати.

Принципи любові, відтворення та наступності складають сутність буття людини і реалізуються через особистісно-значуще (суб'єкт-суб'єктне) спілкування членів сім'ї, батьків між собою та з дітьми. Особливої актуальності ця взаємодія набуває у процесі входження дитини в соціальний контекст, становлення її як соціальної істоти. Проте, незважаючи на визнання батьками підростаючої особистості як найвищої цінності в їхньому житті, вона традиційно сприймається об'єктом впливу, сценарного програмування (виховних зусиль) батьків (Е.Берн, К.Стайнер), або ж осередком їхніх нереалізованих честолюбних прагнень (С.Дворяк, Б.Херсонський), або можливістю виправити помилки минулого та майбутнього (А.Баркан), засобом вирішення особистісних проблем (І.Добряков, І.Нікольська, Е.Ейдемільер), об'єктом маніпуляцій, який слід підігнати під певний батьківський “стандарт” (О.Вовчик-Блакитна, Т.Гурлева). Окрім цього, не завжди чітким є розмежування понять виховання та наuczіння. Можна навчити дитину тримати виделку або вимовляти правильно слова, але це ще не виховання хороших манер чи культури мови. Означене зумовлює не лише конфлікти батьків і дітей, а й конфліктогенність, відсутність комунікативної толерантності в суспільстві в цілому.

Аналізуючи дитячо-батьківські стосунки з позиції суб'єкт-суб'єктного підходу, звернімося до класичних напрацювань у психології міжособистісної взаємодії. К.Вітакер в основу здорових стосунків батьків і дітей кладе безумовне прийняття диноу батьків [2, с.38]. І хоч це прийняття, на думку автора, триває лише дев'ять місяців від народження, воно є наріжним каменем і визначає в подальшому ставлення підростаючої особистості до себе, до оточення, до світу. Ще одним цікавим відкриттям ученого є зумовленість суб'єкт-суб'єктної взаємодії досвідом таких стосунків у трьох поколіннях сім'ї (соціальний спадок).

Формування, фіксація й передача паттернів емоційно-поведінкового реагування від представників одного покоління представникам іншого стали предметом вивчення багатьох учених у галузі сімейної психології та психотерапії, зокрема, В.Юстіцкіса, Е.Ейдемільера та співробітників очолюваної ним кафедри дитячої психіатрії і психотерапії СПб МАПО. Окрім цього, ними обґрунтовано низку чинників, які призводять до порушення діалогічної взаємодії в сімейній системі: це так звані вертикальні стресори (патологізуючий сімейний спадок) та горизонтальні стресори (критичні точки проходження життєвого циклу сім'ї). Автори описують особливості сімейного виховання на різних стадіях життєвого циклу сім'ї, указують на труднощі формування діалогу батьків і дітей у ситуації дошлюбної вагітності, у період первинної адаптації. Основним гарантом безпеки немовляти

й формування суб'єкт-суб'єктної взаємодії в тріаді “мати – немовля – батько” є стабільність стосунків батьків, пронизана взаєморозумінням, любов'ю і вдячністю один до одного. У такому разі батько не почуває себе зайвим, як і мати, установлює ранній діалог із дитиною, яка, у свою чергу, виступає вже як самоцінність, а не засіб маніпуляції [3, с.128].

У працях К.Абульханової-Славської взаємовідносини визначаються як результат взаємного сприйняття, пізнання, впливу, оцінки партнерів по взаємодії, “деяким ідеальним продуктом взаємних зусиль” [4]. Сімейна система є тією територією, де найповніше відбувається набуття та засвоєння основ такої взаємодії. Для дорослих – це своєрідне випробування, зріз на зрілість і визначення напрямку подальшої роботи, для дітей – можливість експериментувати, набувати досвіду стосунків та екстраполювати його на відносини в інших соціальних групах.

Л.Рюміна продовжує цю думку й наголошує, що суб'єкт-суб'єктна взаємодія в системі батьки – діти розпочинається з довіри до себе та до інших, із відмови від контролю над собою: своїми думками (як краще висловитися), почуттями (як стримати емоції), вчинками (як сподобатися), із відкритою комунікацією автономних, особистісно зрілих та відповідальних людей, взаємної згоди та реалістичності вимог один до одного, відмови від дріб'язкового контролю за дітьми та визнання їхнього права думати, відчувати й чинити самостійно. Метою, умовою і результатом такої взаємодії є взаєморозуміння. Саме діалог є тим шляхом, яким людина повинна йти, якщо хоче досягти повного взаєморозуміння [5, с.208].

А.Кронік уважає, що легко досягти взаєморозуміння, якщо, вступаючи у взаємодію, людина заздалегідь налаштована на взаємну повагу й довіру, взаємну відкритість і комунікативне співробітництво, готова до співпраці. Навіть якщо вектор діалогічної спрямованості йде лише від батьків, можливе досягнення взаєморозуміння високого рівня, оскільки бажання й уміння зрозуміти іншого знаходять відклик у дитини. Батьки й діти не підлаштовуються один під одного, вони рівноправні, розмовляють кожний “своєю мовою”, розуміючи при цьому іншого [6].

Так створюються оптимальні умови для функціонування підсистеми дітей (С.Мінухін) – своєрідної соціальної лабораторії, яка дає дитині, по-перше, можливість бути дитиною (а не сином чи дочкою, внуком чи онучкою), по-друге, експериментувати в спілкуванні без компетенції та відповідальності, що так ускладнюють взаємодію дорослих.

Модель налагодження суб'єкт-суб'єктної форми спілкування в сім'ї реалізована в науково-практичній діяльності В.Сатір. Метою терапевтичних зусиль ученої є наповнення сім'ї такими характеристиками, як висока самооцінка, безпосередня, зрозуміла й чесна комунікація, гнучкі й гуманні правила поведінки, особистісний ріст членів сім'ї, відкритість соціальних зв'язків, позитивні установки. Таке розуміння здорової сім'ї є універ-

сальним, оскільки в будь-якому соціокультурному чи економічному контексті психологічна допомога сім'ї вирішує ідентичні завдання, а в їх вирішенні опирається на потребу людини в самовдосконаленні, в актуалізації самої себе [7, с.13].

Значущість суб'єкт-суб'єктної взаємодії відзначається сучасними вітчизняними вченими. Аналізуючи звертання батьків із приводу труднощів у вихованні дітей, О.Вовчик-Блакитна та Т.Гурлева роблять висновок про формалізацію та збіднення контактів у сім'ї, про домінуючий у вихованні та навчанні суб'єкт-об'єктний підхід до процесів спілкування, де не враховується внутрішня активність дитини, недооцінюється або нехтується розвиток її емоційної сфери, де та чи інша поведінка, що турбує батьків, сприймається ними як навичка, яку можна підкріпити або відкинути [8, с.101].

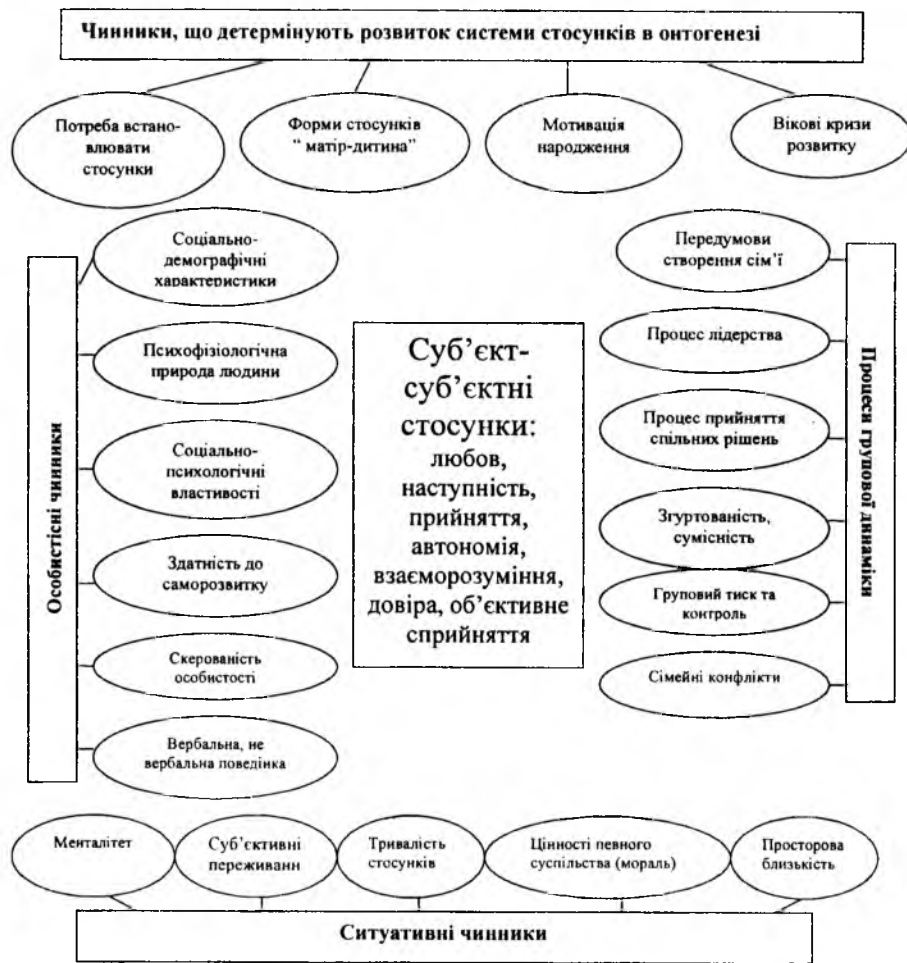
Розробляючи проблему владно-підвладної взаємодії, В.Васютинський наголошує на актуальності набуття дитиною досвіду суб'єкт-суб'єктного спілкування, “інакше в неї формується почуття ущемленості та урослідженості, вона навчається задовольняти свої потреби в процесі спілкування через справді мазохістське впокорення перед іншими... Натомість почуття справедливості, притаманне рівноправному суб'єктові взаємодії, може сформуватися тільки в умовах набуття відповідного досвіду як підпорядкування інтересів суб'єкта інтересам інших, так і їхнього підпорядкування його власним інтересам” [9, с.96].

Спілкування “на рівних”, як підкреслюють В.Семиченко та В.Заслуженюк, дає можливість дитині включитися в ієрархізовані, несиметричні стосунки з окремими партнерами, а це розвиває в дітей потребу враховувати позицію іншої людини, оцінювати її, приймати або не приймати, погоджуватися або заперечувати і головне – мати власний погляд, відрізнити його від іншого, уміти обстоювати власну думку [10, с.28].

Суб'єкт-суб'єктність набуває статусу незмінного й невід'ємного елемента будь-якої взаємодії. За його відсутності в дитини формується пасивно-страждальне уникання відповідальності в складній життєвій ситуації (О.Гліченко, О.Копйов), неконструктивні базові життєві концепції (Л.Царенко), унеможливується задоволення психологічних потреб, зокрема потреби в увазі, у самовиявленні (коли батьки не зважають на її індивідуальні або вікові особливості), самоцінності, довіри тощо (Н.Максимова, К.Мілютіна), сповільнюється поступальний рух уперед особистості в цілому (Т.Титаренко), понижується самооцінка та самоповага, зростає внутрішня напруга, тривога, агресія, що призводять до невротичних та психосоматичних розладів (І.Добряков, І.Нікольська, Е.Ейдеміллер).

У психології прийнято виокремлювати чотири групи чинників, що визначають виникнення та динаміку суб'єкт-суб'єктних стосунків у сім'ї (Ю.Альошина, Л.Гозман, С.Ковальов, А.Кронік, Б.Ломов, В.Мясищев, Н.Обозов, В.Столін, Е.Смірнова та ін.) (рис.1).

До першої групи належать чинники, що детермінують становлення й розвиток системи відносин людини в онтогенезі: вроджена потреба й здатність людини встановлювати стосунки з іншими, мотивація народження та первинні безпосередні форми стосунків у системі “мати – дитина”, культурно фіксовані норми, традиції стосунків, вікові кризи розвитку людини (мається на увазі руйнування старої й формування нової системи стосунків) [11].

До другої групи чинників динаміки стосунків відносять різноманітні властивості суб'єкта стосунків (особистісні детермінанти): соціально-демографічні характеристики (стать, вік, національність, місце проживання тощо), психофізіологічні характеристики (конституція, зовнішність), особливості вербальної та невербальної поведінки.

Особливе місце в цій групі чинників належить таким соціально-психологічним характеристикам, як: статус, роль; особливості взаємодії партнерів (спосіб спілкування і процес взаємного саморозкриття, комунікативна компетентність, емоційна гнучкість); самоактуалізація, самооцінка, відчуття цінності власної особистості, самоприйняття, самоконтроль, а також свідомість, цілеспрямована регуляція особистістю своїх стосунків; соціальна сміливість, впевненість у собі, домінантність, низька внутрішньоособистісна конфліктність; особливості мотиваційно-потребової сфери та характеристики когнітивної сфери (когнітивна простота – складність). Окрім цього, важливим чинником формування та зміни стосунків є система відносин кожного з членів сім'ї.

Наголосимо ще раз на такій важливій детермінанті групи особистісних чинників, як ставлення до себе (особливості Я-концепції) і ставлення до узагальненого іншого. У цілому позитивне ставлення до себе формує таке ж ставлення до іншого, повага себе сприяє повазі до іншого, відчуття цінності й унікальності власної особистості дає можливість і в іншому побачити те ж саме, а особливо у власній дитині.

Суб'єкт-суб'єктна взаємодія реалізується також завдяки певному поєднанню (сумісності) соціально-демографічних, соціально-психологічних, особистісних особливостей суб'єктів стосунків (членів сім'ї), а саме: схожості соціально-демографічних характеристик, ціннісних орієнтацій, рольових установок, взаємних оцінок партнерами один одного; схожості або компліментарності особистісних якостей, ступеня взаємного задоволення міжособистісних потреб.

Наступна група чинників (ситуативних) об'єднує в собі чинник часу, просторової близькості, культурно-історичний чинник (вплив культурних норм та цінностей на становлення й розвиток конкретних стосунків особистості), а також такий чинник, як “життєва подія” (“складана ситуація”, “об'єктивно значуща ситуація”). Указана група чинників у психології називається зовнішньою детермінацією, що підкреслює обумовленість динаміки стосунків низкою змінних, які не залежать від суб'єкта. Проте для особистості ситуація стає “складною”, “об'єктивно значущою” тільки тоді, коли вона переломлюється через систему життєво важливих цінностей та особистісних смислів (тобто через внутрішні “особистісні” чинники).

До четвертої групи детермінантів відносять процеси групової динаміки, а саме: стадії життєвого циклу сім'ї, процеси лідерства та керівництва, процеси прийняття групових рішень, згуртованість сім'ї, груповий тиск та контроль, сімейні конфлікти, а також мета й завдання членів сім'ї.

Рис.1. Чинники виникнення та динаміки суб'єкт-суб'єктних стосунків у системі “батьки–діти”

Висновки. Перелічені чинники створюють необхідні передумови для формування суб'єкт-суб'єктних стосунків у сім'ї, в яких діти зазнають виховних впливів і водночас реагують на такі впливи як самоцінні, самодостатні, самоактивні суб'єкти. Відтак у символічному полі взаємодії поєднуються вияви цілеспрямованого впливу дорослих і власних намагань та прагнень дитини.

Стратегія діалогічної взаємодії дає всі шанси вирішити споконвічний конфлікт батьків і дітей. Проте, щоб досягти успіху, як і в будь-якій іншій справі, необхідно: по-перше, докласти деяких вольових зусиль; по-друге, бути психологічно компетентними в даній проблемі й відкритими до змін, до розумних нововведень; по-третє, звільнитися від “влади міфів” (К.Вітакер, Е.Ейдеміллер), стереотипів як у стратегії виховання, так і у власній світобудові; по-четверте, намагаючись налагодити суб'єкт-суб'єктну взаємодію, варто спробувати стати особистим прикладом для дитини. Саме на цьому побудований принцип “кожний один одному вчитель”, на прикладі життєдіяльності (В.Семиченко); по-п'яте, визначити правильні орієнтири в самовихованні та вихованні дітей і, більше того, самому правильно визначитись у поняттях та цінностях, оскільки вони формують світогляд не лише окремої особистості, але й сімейної системи в цілому.

1. Лозниця В.С. Основи психології та педагогіки: Навчальний посібник. – К.: КНЕУ, 2001. – 288 с.
2. Витакер К. Полночные размышления семейного терапевта / Пер. с англ. М.И.Завалова. – М.: Класс, 2004. – 208 с.
3. Эйдемиллер Э.Г., Добряков И.В., Никольская И.М. Семейный диагноз и семейная психотерапия: Учебное пособие для врачей и психологов. – С.-Пб.: Речь, 2003. – 336 с.
4. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни. – М.: Мысль, 1991. – 299 с.
5. Рюмина Л.И. Диалог–игра–манипуляция // Психологический вестник. – Ростов на Дону, 1996. – С.206–222.
6. Кроник А.А. Методика экспериментального исследования взаимопонимания в диаде // Психологический журнал. – 1985. – Т.6. – №5. – С.124–130.
7. Сатир В. Вы и ваша семья. Руководство по личностному росту. – М.: Апрель-Пресс, Эксмо, 2002. – 320 с.
8. Вовчик-Блакитна О.О., Гурлева Т.С. Емоційний компонент комунікації в сім'ї у призмі психологічного консультування // Актуальні проблеми психології. – К.: Міленіум, 2003. – Т.3. Консультативна психологія і психотерапія: Збірник наукових праць Інституту психології ім.Г.С.Костюка АПН України / За ред. С.Д.Максименка, З.Г.Кісарчук. – Вип.2. – С.99–106.
9. Васютинський А.О. Владно-підвладна взаємодія батьків і дітей у контексті особистісного формування // Актуальні проблеми психології. –

- К.: Міленіум, 2003. – Т.3. Консультативна психологія і психотерапія: Збірник наукових праць Інституту психології ім.Г.С.Костюка АПН України / За ред. С.Д.Максименка, З.Г.Кісарчук. – Вип.2. – С.92–99.
10. Семиченко В.А., Заслуженюк В.С. Мистецтво взаєморозуміння. Психологія та педагогіка сімейного спілкування: Навчальний посібник. – К.: Веселка, 1998. – 214 с.
 11. Смирнова Е.О. Становление межличностных отношений в раннем онтогенезе // Вопросы психологии. – 1994. – №6. – С.5–15.

В статье раскрываются психологические особенности, факторы влияния субъект-субъектных взаимоотношений родителей и детей на процесс вхождения ребёнка в социальный контекст, становления его личности.

ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ ЯК ПОКАЗНИК ПРОФЕСІЙНОЇ САМОСВІДОМОСТІ МАЙБУТНІХ МЕНЕДЖЕРІВ

Актуальність проблеми. Організаційна діяльність вимагає від менеджера не лише здатності швидко й правильно вирішувати проблеми. Він повинен наповнювати певним змістом ту роботу, яку виконує сам і його підопічні, повинен усвідомлювати своє місце у створенні й підтримуванні здорового й продуктивного організму – сучасної організації.

Діяльність менеджера проходить не у вакуумі, а у взаємодії з колегами й підопічними. На нього чинять вплив цінності, які переважають у даній організації, особливо погляди й особисті позиції керівників. У зв'язку з необхідністю слідувати стилю, прийнятому в організації, в окремих менеджерів виникають проблеми, пов'язані з конфліктом організаційних і індивідуальних цінностей [3].

Хоче того чи ні, але у своїй діяльності менеджер постійно стикається з необхідністю морального вибору. Іншими словами, йому необхідно визначити свою позицію в питаннях цінностей. Саме ціннісні проблеми створюють для багатьох менеджерів і працівників організації значно більше труднощів, ніж технічні [3].

Саме тому світова практика підготовки майбутніх менеджерів уже давно характеризується переорієнтацією з технократичного напрямку на гуманітарний. Пов'язано це, перш за все, з тим, що коло обов'язків сучасного менеджера неодмінно корелює з уміннями спілкуватись і здійснювати вплив на людей, здатністю переконувати та налагоджувати стратегічні взаємини, з орієнтацією на потреби клієнта та вміннями спілкуватись із представниками різних культур; навичками лідерства та особистісними здібностями (уміннями знаходити й розвивати таланти у своїй організації, прагненнями до змін, уміннями навчати та інструктувати людей, здатністю до формування ефективних команд, адекватною самооцінкою, уміннями адаптуватись у різноманітних ситуаціях та ін.) [1].

Мета повідомлення – дослідження ціннісних орієнтацій майбутніх менеджерів та особливостей їх впливу на формування професійної самосвідомості майбутніх менеджерів.

Ключові слова: ціннісні орієнтації, термінальні цінності, інструментальні цінності, професійна самосвідомість, комунікативна підготовка.

Організація й методи дослідження. Одним із напрямів діагностики відповідно до концептуальних побудов та інструментального забезпечення

дослідження було виявлення ціннісних орієнтацій опитуваних. Наш вибір був зумовлений тим, що, згідно з гіпотезою, інтенсивний розвиток рефлексії сприяє процесу цілеутворення взагалі і професійного зокрема. Ціннісні орієнтації, як психологічний феномен, безпосередньо корелюють із процесом цілеутворення й передують йому. А тому об'єктивація цих психологічних утворень не тільки відображає сферу самосвідомості особистості, а є своєрідним вектором подальшого цілеутворення суб'єкта. Процес рангування розпочинався зі списку термінальних цінностей і проводився у всіх дослідницьких групах.

Згідно з процедурою дослідження, по кожній цінності проводився підрахунок рангів, а потім визначались групові пріоритети. За логікою, та цінність, яка за результатами підрахунку отримувала найменшу суму, посідала найвищий ранг, далі величини впорядковувались за спадною тенденцією. При цьому ми звертали увагу на розсів індивідуальних показників. Якщо ряд числових значень (рангів) деколи мав надто суттєві розбіжності, ми не брали їх до уваги, однак якщо ця тенденція стосувалась абсолютної більшості значень, то така цінність вилучалась зі списку. На основі отриманих даних можна було виявити існуючий зв'язок у розподілі показників досліджуваних різних курсів. З цією метою нами використовувалась процедура підрахунку коефіцієнта рангової кореляції Спірмена.

Дослідження проводилось у два етапи. На першому етапі був проведений констатуючий експеримент, який дав можливість оцінити реальний стан проблеми, виявити кількісні і якісні відмінності в показниках відповідно до кожного курсу опитаних, а отже, оцінити ціннісні орієнтації опитуваних і паралельно судити про міру комунікативної підготовленості майбутніх спеціалістів. Другий етап дослідження передбачав проведення формуючого експерименту. У ході формуючого впливу досліджувані розв'язували різноманітні психологічні завдання, спрямовані на поглиблення рефлексії, саморозкриття, самоусвідомлення, набуття комунікативної компетентності, вирішення конфліктних ситуацій. Слід також зазначити, що досліджуваних було поділено на дві групи: експериментальну й контрольну. В опитуванні взяли участь студенти економічного факультету Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника, а також студенти факультету перекваліфікації (ФПК), які навчаються на економічних спеціальностях [2].

Результати дослідження. Працюючи з термінальними цінностями, ми прагнули дізнатись, наскільки наші досліджувані переймаються проблемами свого професійного становлення і які з цінностей запропонованого списку для них є пріоритетними. З цією метою ми поставили перед студентами наступні завдання: 1) розмістити (прорангувати) всі цінності списку в порядку суб'єктивної значимості для досягнення вершин професійної самореалізації (стовпчик R_1); 2) прорангувати ті ж самі цінності з позицій людини, яка досягла значних успіхів у діяльності менеджера (стовпчик R_2).

Те, що перше і друге завдання виконувалось у груповому режимі, тобто кінцевий результат був узагальненням індивідуальних проектів, що було як позитивним, так і негативним моментом дослідження. З одного боку, ми можемо стверджувати, що процес узгодження вимагав деяких умінь щодо прийняття групових рішень, а також виступав як результат ціннісно-орієнтаційної єдності групи (А.В.Петровський).

З іншого боку, ми розуміємо, що в такому питанні, як пошук істини категорія кількості учасників, які висловились “за” чи “проти”, не може вважатись переконливим аргументом.

Так, в усіх трьох вибірках студентів, а також серед слухачів ФПК виявились середні показники зв'язку між двома змінними. Розглянемо й прокоментуємо отримані результати (табл. 1)

Таблиця 1

Емпіричні та критичні значення коефіцієнта кореляції Спірмена (r) за результатами прорангованих показників термінальних цінностей

1 курс	$r_{емп.} = 0,5$	$r_{кр} = 0,6$	не значимі
3 курс	$r_{емп.} = 0,57$	$r_{кр} = 0,6$	не значимі
5 курс	$r_{емп.} = 0,68$	$r_{кр} = 0,6$	значимі
ФПК	$r_{емп.} = 0,63$	$r_{кр} = 0,6$	значимі

для всіх значень $p \leq 0,01$

Таким чином, бачимо, що рівень зв'язку між двома змінними значимий на 5 курсі та ФПК, а на 1 і 3 курсі цей показник є не значимим. Це є підставою для підтвердження того, що студенти молодших курсів розуміють і усвідомлюють свій слабкий рівень професійної підготовки, свою професійну недосконалість. Тому між своїми надбаннями та можливостями, з одного боку, і рівнем професіоналізму досвідченого менеджера, з другого, вони помічають суттєве відставання. У той час у старшокурсників та ФПК ситуація дещо відмінна.

Якщо проаналізувати проранговані колонки всіх груп і порівняти їх між собою, то виявляється така тенденція: оцінюючи значимість термінальних цінностей, студенти 1 і 3 курсів поставили надто високі вимоги як із власних позицій, так і з позицій справжнього професіонала, у той час як студенти 5 курсу і ФПК значно занизили ці показники.

У зв'язку з цим можна зробити деякі узагальнення, які в майбутньому можна глибше дослідити:

1) очевидно, вимоги до себе й вимоги, які ставить сама професія (навіть опосередковано), – це не лише результат збережених юнацьких ідеалів, а й індикатор віри в суспільні цінності, в яких професіоналові відведено чільне місце;

2) у другому випадку ситуація пояснюється певним розчаруванням у житті, професії та суспільних цінностях, серед яких не завжди належне місце відведено справжньому професіоналу. Тому такі люди часто обирають у житті стратегію пристосуванства, підлаштовуючись до тієї чи іншої життєвої (в т.ч. професійної) ситуації.

Пропонуючи нашим досліджуваним інструментальні цінності, ми прагнули дізнатись, які з них є важливими для професійного становлення. Наступний рисунок містить зведені рейтингові оцінки відповідно до курсу досліджуваних, а також підсумкові рейтингові бали (колонка R_z). Слід зазначити, що найбільш інформативними є ті показники, які характеризуються щільністю розподілу. Для зручності сприйняття й розуміння деяких тенденцій зобразимо їх у вигляді графіка (рис. 1).

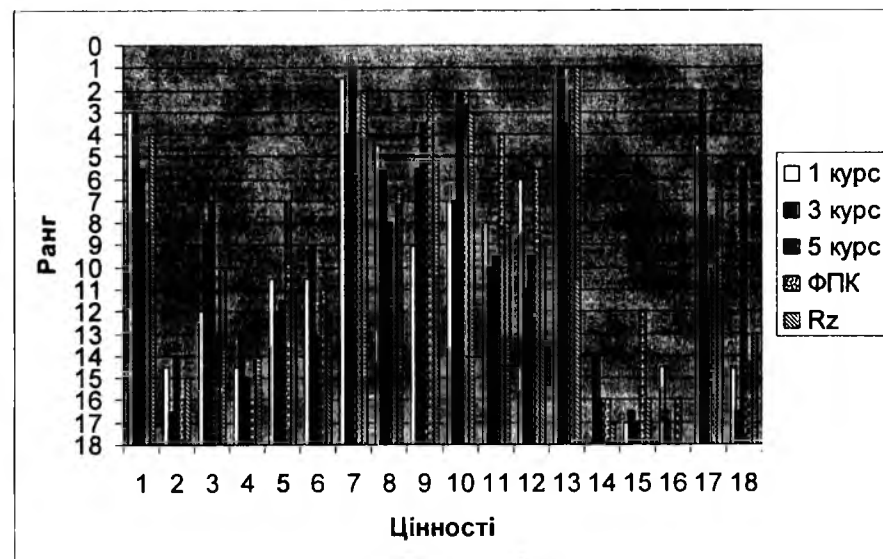

Рис. 1. Графіки розподілу рангових коефіцієнтів інструментальних цінностей відповідно до курсу навчання (у т.ч. і загальні показники – R_z)

У своїх відповідях досліджувані найвищі оцінки поставили цінностям “тверда воля” (1), “освіченість” (2), “чіткість і порядок у справах” (4), “нетерпимість до власних недоліків та недоліків інших” (12). Такі цінності, як “турботливість” (14), “вихованість” (15), “правдивість і щирість” (16), “терпимість до поглядів і думок інших” (17), отримали найнижчі ранги. Така картина розподілу цінностей у студентів відповідає умовам та рівню розвитку сучасного життя українського суспільства. Ми вважаємо, що для того, аби

вплинути на ціннісні орієнтації наших досліджуваних, одних лише психологічних умов недостатньо. Потрібні суттєві зміни на макрорівні, тобто в самій державі та її інститутах.

Цікавою в руслі нашого дослідження є відповідь на запитання: які з прорангованих рядів найбільше корелюють між собою та із загальними показниками? Якщо проаналізувати встановлені коефіцієнти кореляції Спірмена, можна побачити наступний зв'язок: $r_{1,3} = 0,89$; $r_{1,5} = 0,72$; $r_{1,ФПК} = 0,76$; $r_{3,5} = 0,7$; $r_{3,ФПК} = 0,7$; $r_{5,ФПК} = 0,68$; $r_{1,Rz} = 0,92$; $r_{3,Rz} = 0,9$; $r_{5,Rz} = 0,86$; $r_{ФПК,Rz} = 0,85$, при $p < 0,01$.

Як видно з наведених вище результатів, існує тісний та значимий зв'язок між прорангованими величинами. На перший погляд, здається дивним те, що зв'язок між показниками 1 і 3 курсів вищий, ніж показники 5 і ФПК. Однак причину такої відмінності ми бачимо в тому, що слухачі ФПК – це люди, які в минулому навчались у різних вузах та на різних факультетах. А тому за такий короткий термін досягти ціннісно-орієнтаційної єдності, яка б найбільше відповідала професіограмі управлінця, очевидно, дуже важко. Хоча, з іншого боку, ми розуміємо, як важко досягти єдності в оцінці тих чи інших цінностей.

Тепер проаналізуємо результати рангування термінальних та інструментальних цінностей, а також показники кореляційного зв'язку між прорангованими величинами обох груп на різних стадіях експерименту.

Розпочнемо з аналізу показників термінальних цінностей. Нагадаємо, що зв'язок виявлявся між рангами суб'єктивної значимості цінностей (R_1) і рангами тих же цінностей тільки з позицій людини (на думку наших досліджуваних), яка досягла вершин у професійній кар'єрі менеджера (R_2).

Між прорангованими рядами контрольної групи на обох стадіях експерименту суттєвих змін не відбулося. Якщо на етапі попереднього зрізу коефіцієнт кореляції Спірмена був на рівні 0,57 ($r_{кр} = 0,6$, $p \leq 0,01$), то на завершальному етапі – 0,59. Тобто в обох випадках він є незначимим.

У контексті порівнюваних величин надзвичайно інформативними є порівняльні показники зв'язку між двома зрізами окремо для рангів суб'єктивної значимості цінностей списку (R_1) і розподілу показників рангів цих же цінностей із позиції успішного менеджера (R_2). Це викликано тим, що в разі значних розбіжностей виникає підстава вважати, що відмінності (невідповідність) в обох прорангованих рядах викликані наступними причинами: 1) досліджувані виконували це завдання абияк, лише для того, щоб їм дали спокій; 2) вони не мають стійких поглядів щодо розуміння сутності своєї майбутньої професії і особливо щодо тих складових, від яких залежатиме їх професійний успіх у майбутньому. Тому кожен раз одну й ту ж задачу вони розв'язують по-новому, не розуміючи її суті; 3) у сфері самосвідомості, зокрема професійної, відбулись певні зрушення, які спричинили зміни в оцінках значущості тих чи інших цінностей.

Так, зв'язок між показниками суб'єктивної значимості цих цінностей у контрольній групі щодо прорангованих рядів виявився високим і значимим ($r_{емп} = 0,71$, $r_{кр} = 0,6$, при $p \leq 0,01$). Надзвичайно високим він є в показниках розподілу значимості даних цінностей із позицій успішного менеджера $r_{емп} = 0,97$. Тобто це означає, що обидва ряди розподілу цінностей на різних стадіях експерименту практично не відрізняються.

Зазначимо, що ці дані лише дають нам право вважати об'єктивними основні показники контрольної групи на завершальному етапі, а саме досліджувані не зробили поступу в наблизенні до ідеальних ціннісних орієнтирів своєї професії.

Що стосується експериментальної групи, то аналіз даних засвідчує про значне посилення зв'язку між обома прорангованими рядами (R_1 і R_2). Так, якщо на етапі констатуючого експерименту $r_{емп} = 0,57$, то на завершальному етапі експерименту $r_{емп} = 0,81$. Таке суттєве підвищення щільності зв'язку дає підставу стверджувати про важливі якісні зміни у сфері самосвідомості, причому в позитивному напрямі, оскільки йдеться про наблизення особистісних цінностей наших досліджуваних до сфери “ідеального професійного Я”. Однак зазначимо, що така категоричність повинна бути підтверджена порівняльним аналізом окремо зіставлених однотипних рангових рядів на різних стадіях експерименту ($R_1E_1 - R_1E$); ($R_2E_1 - R_2E$), а також якісним аналізом.

Так, зв'язок між показниками суб'єктивної значимості в обох рядах на різних стадіях експерименту ($R_1E_1 - R_1E$) виявився дуже низьким і незначним – 0,59. Натомість, він є надзвичайно високим ($r_{емп} = 0,9$) між обома прорангованими рядами з позицій значимості успішного менеджера. Це може означати: у першому випадку відбулись суттєві зміни в оцінках значимості відповідних цінностей для особистого професійного зростання. Тому це й спричинило суттєві зміни у відносно зазначеного переліку цінностей. Високий показник у другому випадку означає те, що відбулись лише незначні зміни в оцінках успішного менеджера. Тобто сфера “ідеального професійного Я” виявилась у наших досліджуваних досить стійкою.

Таким чином, одержані результати дають підставу вважати, що значне зростання кореляційного зв'язку в експериментальній групі між обома змінними є наслідком перш за все певних позитивних зрушень у сфері професійної самосвідомості.

Тепер спробуємо проаналізувати деякі динамічні особливості показників і доповнити нашу аргументацію якісним аналізом (рис. 2).

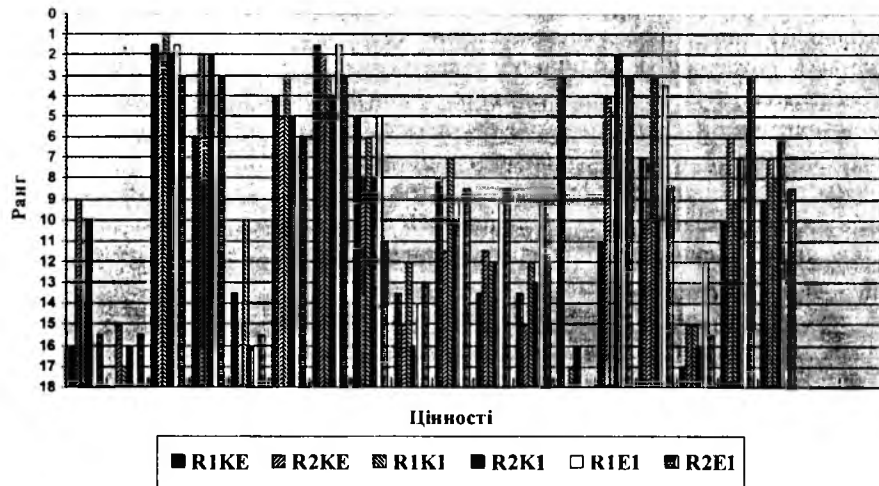

Рис. 2. Графіки розподілу прорангованих термінальних цінностей на етапах констатуючого і формуючого експериментів в обох групах

Якщо порівняти два проранговані ряди, які відображають відношення досліджуваних експериментальної групи до списку термінальних цінностей із позицій їх суб'єктивної значимості (а саме тут відбулись зміни), то можна побачити таке: серед пріоритетних цінностей на обох етапах дослідження перші дві позиції займають “здоров'я” і “матеріальна забезпеченість”. Однак у двох наступних відбулись зміни. Якщо до експериментального впливу для студентів важливою була “можливість приємно й безтурботно проводити час”, “любов (духовна і фізична)”, то після завершення формуючого впливу третє місце вони відводять “свободі”, а четверте – “щасливому сімейному життю”.

Що стосується тих цінностей, які мають найнижчі рангові позиції, то на початку експерименту маємо таку послідовність: “життєва мудрість” (18), “щастя й добробут інших” (17), “активне діяльне життя” (16); після його завершення – “можливість приємно й безтурботно проводити час” (18), “життєва мудрість” і “активне діяльне життя” (поділили 17 і 16 позиції). Важливими також слід уважати зміни в середині ряду. Наприклад, таким цінностям, як “можливість підвищити свою освіту, загальну культуру, інтелектуальний розвиток”, “можливість максимально повно реалізувати себе”, “постійне фізичне й духовне вдосконалення”, досліджувані експериментальної групи на завершальному етапі поставили значно вищі ранги, ніж під час попереднього зрізу.

Таким чином, підтверджено наш попередній висновок про позитивні зміни у сфері професійної самосвідомості в досліджуваних експериментальної групи не тільки з допомогою кількісних, а й якісних даних.

Тепер проаналізуємо результати рангування інструментальних цінностей. У зв'язку з тим, що вони розглядались нами як своєрідний засіб у професійному становленні майбутніх менеджерів, важливо було простежити за динамікою їх розподілу.

Як бачимо, на попередньому етапі дослідження щільність зв'язку між двома прорангованими рядами дуже висока ($r = 0,91$). Тобто між розумінням значимості інструментальних цінностей для професійного поступу учасників контрольної та експериментальної групи й загальними даними всієї вибірки досліджуваних (236 чол.) не було суттєвих відмінностей. Якщо ж розглядати показники кореляційного зв'язку на етапі формуючого експерименту, то вони відображають тенденцію до зменшення в обох групах. Однак, якщо в контрольній групі вона незначна ($r = 0,82$), то в експериментальній вона настільки суттєва ($r_{емп} = 0,56$, $r_{кр} = 0,6$, при $p \leq 0,01$), що можна говорити про відсутність зв'язку між двома змінними. Тим самим, констатовано значні розбіжності відносно даного переліку цінностей. Ця тенденція також підтверджується показниками кореляції між прорангованими рядами цих цінностей у кожній із груп на різних етапах експерименту. Так, рівень зв'язку між двома варіантами рангування контрольною групою дорівнював 0,88 у той час, як в експериментальній групі $r = 0,64$. Низькі показники кореляційного зв'язку є ознакою невідповідності між прорангованими рядами, які піддавались порівнянню. Зробити остаточні висновки можна лише за умови якісного аналізу в розподілі рядів інструментальних цінностей відповідно у кожній із груп. Для зручності аналізу подаємо результати досліджень у вигляді графіків (рис. 3).

Як бачимо, у своєму розумінні суб'єктивної значимості цінностей для професійного становлення, учасники контрольної групи найбільш пріоритетними вважають: “тверду волю”, “працелюбність і високу продуктивність у роботі”, “чіткість і порядок у справах”, “відповідальність”. Що стосується найнижчих рангів, то в них розміщено такі цінності як “правдивість і щирість”(18), “доброзичливість у стосунках”, “терпимість до поглядів і думок інших”, “вміння зрозуміти думку своїх опонентів” – всім присвоєно 16 ранг. Слід також відзначити, що на цих полюсах розподілу практично повністю збереглися показники попереднього зрізу. Тобто зменшення кореляційної залежності викликано змінами в рангових показниках цінностей середини ряду. Без сумніву, вони також викликають певні зацікавлення, однак тому, що ці зміни не є суттєвими, ми не будемо їх аналізувати.

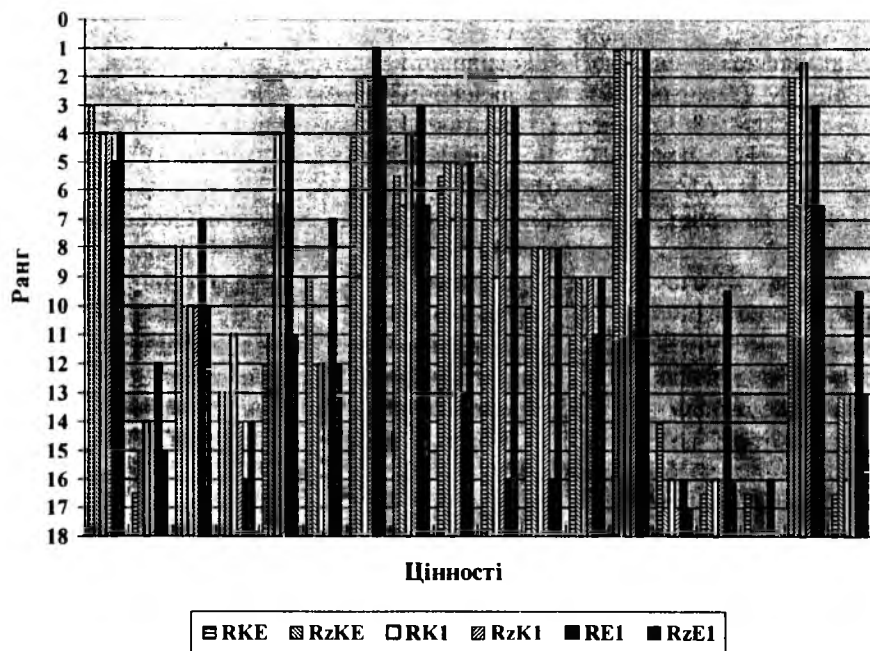

Рис. 3. Графіки розподілу прорангованих інструментальних цінностей на етапах констатуючого й формуючого експериментів в обох групах

В експериментальній групі пріоритетними вважають: “освіченість”(1), “відповідальність”, “виконавчість”, “працелюбність та високу продуктивність у роботі” (у всіх 3 ранг). Натомість найнижчі ранги зайняли: “раціоналізм”, “терпимість до поглядів і думок інших”, “здатність діяти самостійно й рішуче”, “правдивість і ширість”(у всіх 16 ранг). Як бачимо, є певна відмінність між виборами в обох групах. Однак на полюсах розподілу вона виявляється лише в тому, що цінності вольового змісту серед студентів експериментальної групи втрачають свою домінуючу роль.

Висновки. Виходячи з отриманих даних, чітко простежується те, що найважливішими виявляються ті цінності, які пов’язані з міжособистим спілкуванням. І хоча вони в обох групах містяться в середині частотного розподілу, усе ж неважко помітити, що ранги таких цінностей, як “вихованість”, “комунікабельність”, “уміння зрозуміти думку своїх опонентів”, “доброзичливість у стосунках”, є вищими не тільки від показників попереднього зрізу, а й від показників контрольної групи на етапі формуючого експерименту. Усе це є індикатором тих змін, які відбулись у

наших досліджуваних під впливом цілеспрямованої комунікативної підготовки в умовах тренінгової групи.

1. Байхем У.С., Смит О.Б., Пизи М.Дж. Воспитай своего лидера. – Изд-во “Вильямс”. – М.–С.-Пб.–К., 2002. – 412 с.
2. Гринчук О.І. Когнітивна складність особистості майбутнього спеціаліста як чинник ефективної комунікативної підготовки (на матеріалах емпіричного дослідження) // Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ: Плай, 2005. – Вип.10. – Ч.1. – С.143–150.
3. Занковський А.Н. Организационная психология: Учебное пособие. – М.: Флінта, МПСИ, 2000. – 648 с.

В даній статті на матеріалах емпіричного дослідження показується роль ціннісних орієнтацій в формуванні професійного самоосознання майбутніх менеджерів. Установлено зв’язок між ціннісними орієнтаціями, формуванням професійного самоосознання і рівнем їх комунікативної підготовки.

СПЕЦИФІКА МЕТОДОЛОГІЧНОГО ПІДХОДУ В ПИТАННЯХ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕРЦЕПЦІЇ В СОЦІАЛЬНІЙ ПСИХОЛОГІЇ

Постановка проблеми. Спілкування є особливим способом існування індивіда як спосіб взаємовідносин між іншими індивідами. Воно передбачає таку взаємодію, що забезпечує обмін думками, інформацією, досвідом тощо й виявляється також на особистісному рівні та забезпечується засобами, які реалізують відповідні цінності, установки, правила [1, с.167]. А оскільки особистість є багатоскладовим та багаторівневим феноменом у психології, виявляється в системі конкретних суспільних, культурних, історичних, вітальних відносин і формується в процесі свідомої продуктивної предметної діяльності, міжособистісного спілкування та життєдіяльності, то є потреба розкрити стрижневі поняття, що забезпечують самодостатність та цілісність особистості.

Виникнення та успішний розвиток міжособистісного спілкування за умови взаємодії можливі тільки тоді, коли між учасниками існує взаєморозуміння. Соціальна перцепція – одне з найважливіших понять соціальної психології, оскільки саме вона це забезпечує. Перцепція є фрагментом цілісного процесу пізнання та суб'єктивного усвідомлення людиною світу. Унікальність психології виявляється в її суб'єктивному відображенні об'єктивного світу, в якому виділяється соціальна перцепція, що визначає неповторність кожної особистості. Поняття соціальної перцепції є перспективним напрямом соціальної психології, оскільки розкриває механізми та феномени сприйняття, зокрема включає процес сприйняття поведінки іншої людини, інтерпретацію сприйнятої поведінки в термінах причин поведінки і очікуваних наслідків, емоційну оцінку, побудову стратегії власної поведінки. Таким чином формується цілісна картина сприйняття людиною світу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Спілкування в межах “марксистсько-ленінської” соціальної психології віддзеркалювало яскраво виявлений характер ідеології й тлумачилося через категорію діяльності як основний методологічний принцип. Безперечно, методологічне значення категорії діяльності є значним і його вклад у психологічну науку є предметом обговорення багатьох вітчизняних психологів пострадянського простору. Тим не менше, діяльність певною мірою забезпечувала методологічне існування комунікативного аспекту спілкування. Серед психологів, які певною мірою включали проблеми спілкування в ракурсі категорії діяльності, були М.М.Бахтін, Л.С.Виготський, С.Л.Рубінштейн та ін. [5]. Особливий інтерес викликають дослідження відомого радянського психо-

лога Г.М.Андрєєвої, яка намагалася опосередковано визначити термін взаємодія як спосіб розвитку індивідів у процесі спілкування [2]. Оскільки радянська психологія велике значення надавала психофізіології людини, то це, відповідно, розкривало проблему взаємозв'язку спілкування та психічних процесів (Л.С.Виготський, В.Н.Мясищев, В.Штерн та ін.) [5].

На думку багатьох дослідників соціальна взаємодія займає центральне місце в соціальній психології. Значна частка поведінкових реакцій кожного індивіда зумовлена теперішніми чи колишніми взаємодіями, що, у свою чергу, призводить до методологічної залежності соціальної перцепції від інтерактивного аспекту спілкування [9, с.107].

Цікавим аспектом даної проблеми є те, що соціальна перцепція на даному етапі розвитку психології є поняттям категоріально не визначеним, оскільки не є ключовим у зарубіжній психології, здебільшого вона поглинається психологією впливу та соціального пізнання (Д.Майєрс, Р.Чалдіні тощо) [6; 10]. Цікавою є схема аналізу соціального впливу – інтеракціоністська модель, запропонована С.Московічі [7], відповідно до якої розкривається процес взаємодії меншості та більшості. У більшості наукових джерел соціальна перцепція обґрунтовується ізольовано, без включення проблем суспільства, в якому живе та формується особистість.

Ключові слова: соціальна перцепція, міжособистісне спілкування, взаємодія, соціальне пізнання, соціальна норма, цінності, перцепція.

Формулювання мети та виклад основного матеріалу. Сприйняття людиною світу зумовлене об'єктивізацією довкілля та суб'єктивним досвідом. Феномен суб'єктивного відображення, що є основним питанням психології, завершує формування цілісного образу, який стає ще однією канвою до народження нового типу поведінки в тій чи іншій життєвій ситуації. Але тут виникають запитання, наприклад, чи можна вважати спотвореним сприйняття реальності в сутінках, на тлі якого виникають страхітливі образи, або будь-яку емоцію нормованою відносно поведінки пасивного й активного об'єкта в тих чи інших умовах середовища. Певною мірою інтерпретація поведінки іншої людини залежить від власного суб'єктивного досвіду. Яким чином у соціальній групі сформувати позитивний чи негативний досвід знову ж таки з погляду соціальної норми та відхилення? Які чинники суб'єкта впливають на емоційний стан під час спілкування, що веде до вияву інстинктивної поведінки, а це, у свою чергу, провокує депресію та агресію? Стратегія власної поведінки не може вибудовуватися в нормі, якщо вона постійно спілкується на межі соціальної норми в суспільстві. Науковий світ знає багато експериментів, які проводилися в психологічних лабораторіях, де можна було спостерігати добropорядних громадян, що виявляли жорстокі форми поведінки з іншими.

Наше суспільство, переживаючи економічну та соціальну кризу створює передумови “пошуку справе...ті”. Взаєморозуміння вибудовується на

компромісах відповідно із загальнолюдськими принципами соціальної справедливості.

Феномен “віри в справедливий світ” був відкритий в 60-ті роки ХХ століття канадським соціальним психологом М.Лернером, який обґрунтував теорію справедливого світу. За Лернером, віра в справедливий світ є виразом світогляду людини, тобто філософським спогляданням світу. Але ця віра є психічною потребою, тобто вона виявляється в бажанні вірити в справедливий світ. Це природно для кожної людини, що наділена свідомістю та самосвідомістю. Відповідно, відносно благополуччя одних (більшості) вимагає виправдання других (меншості). Віра в “справедливий світ” дозволяє людині, яка досягла певного матеріального благополуччя, усвідомити, що весь матеріальний добробут нею зароблений і заслужений як і, у свою чергу, інші мають те, що заробили й заслужили. Зрештою, кожен отримує те, чого він гідний, адже світ справедливий [8, с.241–242]. Знову ж таки, в економічно-стабільному суспільстві соціальною нормою є більшість благополучних людей, тому відповідно можна констатувати факт відносно благополучного суспільства, де певною мірою створені умови для реалізації принципу справедливості. У нашому пострадянському середовищі, де почуття справедливості патологізовано спотворене соціалістичними принципами, присутня аномалія, де більшістю є агресивний натовп обділених (навіть не за принципом матеріального достатку) людей, які вважають світ абсолютно несправедливим, проте варто одному з них вирватися з “більшості” в “меншість”, як його світобачення перетворюється на споживацьке й справедливе тільки відносно себе за принципом “Кожен має те, що Сам заробив; відповідно, хіба в нашому суспільстві існують заборони кожному реалізувати так само, як це зробив Я?”. Багато з тих, що восени 2004 року вийшли на Майдан у пошуках справедливості, згодом висловлювали своє незадоволення новою владою з причини руйнації старих тінєвих умов заробляння грошей та кар’єрного росту. Почався новий пошук справедливості, що, як не парадоксально, будується на старих принципах мізерної багатості більшості та майже бездуховної, злиденної меншості. Отже, ми у своєму бажанні відшукати справедливість штовхаємось у натовпі “несправедливих” людей із тими ж амбіціями щодо справедливості й несправедливості, що й у нас. Суспільство перестає розвиватися, оскільки члени цього суспільства витрачають своє життя на встановлення норми справедливості. Усе це потребує глибокого соціально-філософського та соціально-психологічного аналізу проблеми справедливості на шляху до взаєморозуміння.

Чи можемо ми гарантувати особистісну психічну цілісність, ступаючи на шлях пошуку справедливості, оскільки створюється ситуація відзеркалювання поведінки іншого і на цій основі побудова власної, що, у свою чергу, вимагає ситуації ідеального сприйняття об’єкта, який також сприймає об’єкт. Отож, як не парадоксально, але відбувається об’єктивне

відображення об’єктивного світу. Це не означає, що на практиці є тільки комбінація суб’єкт-суб’єкт; наука визначає поняття об’єкта, який несе певні правила та закономірності його вивчення. Суперечність полягає в тому, що ми перетворюємо особистість на живий механізм, наділений органами чуття та соціальними штампами форм поведінки. Ми готуємось побачити цей стандарт чи в нормі, чи у відхиленні, він у нас сформований у процесі виховання й навчання. Важливу роль у цьому також відіграє перенасиченість різноманітною “бульварною” психологічною літературою, яка пропонує стандарти поведінки на зразок: “Хто сильніший”, “Як стати багатим?” тощо. Особистість утрачає свободу та унікальність, не може бути самодостатньою, оскільки об’єктивує соціальні умови з наступною ідеалізацією ілюзорної психологічної цілісності – стає недосяжною. І тоді ми звертаємось до класичного християнського постулату: “Полюби ближнього свого як самого себе”, який власне чітко передає соціальну перцепцію, що втілює процес сприйняття іншого й закінчується власним усепопненням як чітко усвідомлена власна поведінка, тобто поведінка людини, яка набула досвіду спілкування, пізнавального досвіду, усвідомивши чуже роздратування чи гнів як свої в аналогічній ситуації і не включивши негативних емоцій. Можна сказати, що це питання віри пов’язане з духовністю людини, але ж соціальна перцепція забезпечує взаєморозуміння людей і цей процес безкінечний.

Насамперед проблема полягає у визначенні критерію ефективності соціальної перцепції. Це рівень культури, рефлексії, інтелекту, особистісний розвиток. У соціальній психології вивчення поведінки партнера-спостерігача, яка впливає на адекватність сприйняття, опрацьована досить широко в поняттях стать, вік, професія, індивідуально-типологічні властивості, самоощінка, установка, закономірності сприймань тощо (Е.Мелібруда, А.В.Брушлінський, А.А.Бодальов, К.О.Абульханова-Славська, В.А.Табунська). З руйнівним збільшенням інформативно-перцептивного поля людини змінюється багато психологічних явищ у просторі, русі й часі. Індивідуальне знання про світ переповнене різноманітними інструкціями, правилами, кодексами, порадами, телевізійними штампами “чужого” суспільства, не надто переобтяженого моральними нормами та цінностями. Таким чином, є потреба у визначенні системи не поведінкових реакцій, а інтегральної цілісної поведінки, яка адекватна в часі, оскільки сучасній людині хронічно недостатньо часу, вона переобтяжена великою кількістю перцептивних зв’язків, які є здебільшого деструктивними за результатом, що провокує негативізм поведінки людини. У соціальній перцепції науковий інтерес викликають елементи зовнішності, жести, поза, міміка тощо. Найважливішим елементом сприйняття є обличчя, зокрема міміка та очі, але візуальну цілісність для успішного перцептивного сприйняття складають усі зовнішні елементи особистості, у тому числі й одяг. Стало модним проводити психодіагностику навіть за вмістом предметів жіночої сумочки чи робочого портфеля

чиновника. Знову ж таки, без цілісного відображення суб'єкта за предметним спогляданням можна, наприклад, педантизм визначити як комплекс неповноцінності, екстраверттованість як незібраність тощо. Узагалі фізіогноміка на даному етапі розвитку наукової психології звільгаризована підвищеним інтересом людей миттєво визначити співбесідника з метою швидко досягти бажаного результату, певною мірою це є виявом маніпулятивної поведінки, оскільки проходить процес вибіркового сприйняття, який відстежує тільки людей із відповідними чолом, носом, жестами, одягом тощо. Власне, фізіогноміка стала таким спрощеним варіантом, що має імідж одно-разових рекомендацій за зразком різновиду сонників. Тому є потреба в таких дослідженнях, оскільки ми не можемо орієнтуватися на американський, англійський чи німецький стиль життя: наше обличчя, наші емоції є “нашими”.

Про близькість чи формальність контактів говорить фізична дистанція спілкування. Російський психолог М.Р.Бітянова підкреслює, що антрополог і психолог Е.Холл для американської культури розробив нормативні дистанції, що відповідають відношенням різного типу [4, с.141]. Імовірно, є потреба у співвідношенні людей європейської, слов'янської, у тому числі української, та інших культур з метою успішного спілкування людей різних культур та національностей шляхом диференціації за етнопсихологічними чинниками. Виховуючись у культурному та національному середовищах, дитина оволодіває засобами дорослої поведінки, оскільки результат процесу соціальної перцепції визначається тим, як були сприйнята та інтерпретована спостерігачем ситуація з метою застосування механізму соціального пізнання (табл.1).

Таблиця 1

Механізми соціального пізнання

№ п/п	Ситуація	Назва	Характеристика	Механізми сприйняття
1	Рольової міжгрупової взаємодії	Монологічна , об'єктна, первинний контакт	Інший сприймається через призму соціально вироблених рольових та міжгрупових уявлень; партнер як носій соціальної ролі певної соціальної групи	Схеми першого враження, стереотипізація, фізіономічна редукція, внутрішньогруповий фаворитизм
2	Міжособистісної взаємодії	Диалогічна , орієнтована на взаєморозуміння	Встановлення довірливих відносин у процесі спілкування або спільної діяльності	Ідентифікація, емпатія, атракція, соціальна рефлексія
3	Нерозуміння партнера	Непорозуміння незгода	Нерозуміння партнера, з яким передбачається встановлення певних відносин або спільна діяльність; аналіз причин поведінки	Причинно-наслідкове приписування або каузальна атрибуція

Психологи В.С.Агєєв та Г.М.Андрєєва визначають проблему термінології “перцепція”, сприйняття, оскільки, на їхню думку, виявлене в експериментальних дослідженнях розмаїття характеристик процесу формування образу іншої людини або групи важко вкладається в традиційне розуміння перцептивного процесу [10, с.136]. Відповідно, є потреба в обґрунтуванні насамперед категорії соціального пізнання, що, відповідно, дасть можливість методологічно визначити коректність уживання термінології та визначення нової парадигмальної концепції щодо процесу соціального пізнання.

Висновки.

- Соціальна перцепція потребує вивчення з погляду соціальної норми та відхилення, оскільки суб'єктивний досвід формується насамперед у природних умовах середовища людини, які “нормуються” суспільством, в якому вона живе, за принципами його соціальної справедливості.
- Процес соціальної перцепції вимагає методологічного обґрунтування в категоріях суб'єкт, об'єкт та ситуація сприйняття, а також термінологічного у визначеннях “соціальна перцепція” та “сприйняття”, і відповідно до цього теоретичного та концептуального розв'язання процесу соціального пізнання.
- З метою визначення психологічних характеристик людини за певною фізіогномічною характеристикою з погляду соціальної перцепції є потреба в методологічному обґрунтуванні фізіогноміки в ракурсі соціальної психології її предмета, завдань та методу.
- Процес соціальної перцепції вимагає вивчення та врахування етнопсихологічних, соціально-економічних особливостей суспільства з метою визначення основних характеристик психічної цілісності особистості.

1. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни. – М.: Мысль, 1991. – 299 с.
2. Андреева Г.М. Социальная психология. – М.: Аспект-пресс, 1997. – 376 с.
3. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – 2-е изд. – М.: Искусство, 1986. – С.250–325.
4. Битянова М.Р. Социальная психология: наука, практика и образ мыслей. – М.: ЭКСМО-Пресс, 2001. – 576 с.
5. Выготский Л.С. Собрание сочинений: В 6 т. – М.: Педагогика, 1982. – Т.2. – С.3–361.
6. Майерс Д. Социальная психология / Пер. с англ. – С.-Пб.: Питер, 1996. – 684 с.
7. Московичи С. Век толп. – М., 1998.
8. Семечкин Н.И. Социальная психология: Учебник. – Ростов н/Д: Феникс, 2003. – 608 с.

9. Социальная психология в трудах отечественных психологов / Сост. и общ. ред. А.Л.Свенцицкого. – С.-Пб.: Питер, 2000. – 512 с.
10. Социальная психология: Хрестоматия. – М.: Аспект-пресс, 2003. – 475 с.
11. Чалдини Р., Кенрик Д., Нейсберг С. Социальная психология. Пойми себя, чтобы понять других! – С.-Пб.: ЕВРОЗНАК, 2002. – 336 с.

В статье раскрываются основные актуальные направления исследования по изучению социальной перцепции в социальной психологии. Сделано попытку обоснования основных методологических проблем по данному вопросу с точки зрения социального познания с целью определения критериев целостности личности.

УДК 316.454.52
ББК 88.5

СПІЛКУВАННЯ ЯК ЧИННИК СТВОРЕННЯ ОПТИМАЛЬНИХ УМОВ ДЛЯ РОЗВИТКУ ГРУПОВИХ НОРМ

Постановка і актуальність проблеми. Якщо розглядати перспективи соціальної психології в контексті сучасних потреб суспільства, то ми бачимо, що зараз особливого значення набувають групові процеси, групова взаємодія, переосмислення “індивідуального” і “групового” в системі “індивід–група–суспільство”, вивчення соціально-організаційних процесів як чинників психологічної детермінації поведінки особистості й групи, групових принципів прийняття рішень, групової відповідальності, проблеми нормативного впливу в групі, оптимізації комунікативних вмій та навичок групи, її комунікативної компетентності.

Не дивлячись на фундаментальне вивчення у вітчизняній та зарубіжній психології проблем спілкування, зрозумілим стає той факт, що це та сфера досліджень, яка постійно вимагає доповнення, переосмислення, вивчення відповідно до конкретних умов соціально-історичного розвитку суспільства, соціальної реальності. Створення різного роду організацій, корпоративних структур, бізнес-компаній, бізнес-груп висуває учасникам комунікації свої критерії, параметри, за якими оцінюється ефективність комунікативного процесу, міжособистісної взаємодії, від яких безпосередньо залежить продуктивність спільної діяльності групи.

Мета повідомлення. Проаналізувати значення спілкування у створенні оптимальних умов для розвитку групових норм, простежити наскільки ці категорії (спілкування та групові норми) є взаємозалежними.

Ключові слова: спілкування, комунікація, групові норми, комунікативні мережі, децентралізовані комунікативні мережі, централізовані комунікативні мережі, комунікативна компетентність.

Теоретичний аналіз проблеми. Наголосимо, що спілкування виступає не тільки умовою виживання, способами життя, соціалізації, потреб і форм існування людини, спілкування як відображення дійсності, а й виступає як один із засобів, за допомогою якого здійснюється нормативне регулювання поведінки індивідів у соціумі, зокрема в групі. Неадекватність форм спілкування, ізолюваність індивідів від комунікативної мережі групи впливає на розвиток групи, динаміку групових процесів, на результати спільної діяльності, адекватність прийняття групових рішень, формування групових норм.

У соціально-психологічній літературі існує цілий ряд визначень такої соціально-психологічної категорії, як спілкування, які вказують на його багатоаспектність, мультифункціональність, важливу роль у структурі соціальних та міжособистісних стосунків. Зокрема, Л.Е.Орбан-Лембрик трактує спілкування як увесь спектр зв'язків і взаємодій людей у процесі духовного й матеріального виробництва, способів формування, розвитку, реалізації та регуляції соціальних відносин і психологічних особливостей окремої людини, що здійснюється через безпосередні чи опосередковані контакти, в які вступають особистості й групи [5]. Спілкування виступає способом організації внутрішньогрупової взаємодії і зумовлює виникнення групових норм. Оскільки групові норми – це певні правила, стандарти поведінки, вироблені групою для забезпечення спільної діяльності її членів, то виробляються ці норми, стандарти за допомогою засобів вербальної та невербальної комунікації.

Нагадаємо, що в соціальній психології дефініції “спілкування” та “комунікація” ототожнюються в широкому значенні, але слід пам'ятати про специфіку комунікації, на яку, зокрема, указує Л.Е.Орбан-Лембрик. Ця специфіка полягає ось чому:

- комунікація передбачає наявність єдиного комунікативного простору;
- учасники комунікації є активними суб'єктами взаємного інформування, тобто спрямовуючи інформацію, один учасник спілкування передбачає активність іншого, інший, у свою чергу, також має орієнтуватись на мотиви, мету, установки партнера;
- у ході виголошування думки кожним учасником налагоджується спільна діяльність;
- активність суб'єктів комунікації передбачає не формальний “рух інформації”, а активний обмін нею;
- у процесі комунікації відбувається взаєморозуміння (непорозуміння), яке досягається наявністю зворотного зв'язку, а також значущістю інформації;
- інформація, яка пройшла з одного кінця в другий і повернулась назад, об'єднує партнерів в єдине інформаційне поле;
- загальний смисл виробляється за умови, коли інформація не просто прийнята, але й осмислена, тобто відбувається процес спільного осягнення предмета розмови;
- характер обміну інформацією визначається тим, що за допомогою системи знаків партнери можуть вплинути один на одного; а ефективність комунікації вимірюється тим, наскільки вдалими є цей вплив;
- інформація, яка зародилась у процесі обміну, набагато глибша, ніж попередня; вона може суттєво різнитися за смислом від попередньої;
- комунікативний вплив можливий лише за умови, коли людина, яка спрямовує інформацію (комунікатор), та індивід, який її приймає (реци-

пієнт), наділені єдиною або подібною системою кодифікації і декодифікації, тобто, іншими словами, люди мають говорити однією мовою;

- комунікація психологічно можлива за умови, якщо знаки, закріплені за ними значення (відображення найсуттєвіших та узагальнених сторін предметів і явищ) і смисли (той суб'єктивний зміст, якого набуває слово в конкретному контексті) відомі всім учасникам комунікативного простору;
- в учасників комунікації має бути ідентичне розуміння ситуації спілкування;
- у ході обміну інформацією можуть виникнути комунікативні бар'єри [6, с.437].

Дослідники (А.Шоу, Р.Кричевський, О.Дубовська, Д.Майєрс, М.Обозов, Л.Десєв, Л.Орбан-Лембрик, В.Казміренко, М.Корнєв, В.Агеєв, Г.Андрєєва, Я.Яноушек, Г.Балл, Я.Коломинський та інші) наголошують на тому, що саме комунікація лежить в основі групового процесу й дослідження проблем внутрішньогрупової комунікації дозволить відкрити перспективи практичного застосування результатів у даній сфері дослідження в різних сферах практичної діяльності та оптимізувати технології та методики комунікативного потенціалу групи.

Оскільки члени групи є учасниками єдиного комунікативного простору, то цей простір впливає на суб'єктів комунікації, на результативність міжособистісних стосунків між ними і включає не тільки аналіз загальної інформації, яка надходить, засоби комунікації, мету й завдання, які стоять перед учасниками комунікативного процесу, але і встановлені правила, норми спілкування в даному конкретному середовищі, соціально-організаційному процесі, наприклад норми освітянського середовища, норми бізнес-середовища, норми підприємницького середовища, норми виробничого середовища, норми наукового середовища і т.д.

При дослідженні ролі спілкування у створенні оптимальних умов для розвитку групових норм слід пам'ятати, що ми говоримо про групу як цілісний суб'єкт діяльності й пізнання. Це не сумарні “усереднені” індивідуальні показники кожного окремого індивіда, а можливість отримати характеристики, властивості якісно нових інтегральних властивостей групи.

Г.Андрєєва, В.Агеєв, А.Донцов, Ю.Жуков, Л.Петровська, Я.Коломинський та інші вказують на суттєві особливості при проведенні досліджень соціально-перцептивних процесів у контексті спільної групової діяльності та виокремлюють таку соціально-психологічну категорію, як **комунікативна компетентність**, сформованість якої і може сприяти створенню оптимальних умов для розвитку групових норм.

Автори виокремлюють конкретний методичний інструментарій, який можна використати при дослідженні спілкування в умовах спільної діяльності групи, а також вказують на особливості лабораторних методів

дослідження комунікативних процесів, які відбуваються в групі, методи діагностики комунікативної компетентності та аналізують активні методи соціально-психологічного впливу на комунікативні процеси [6, с.42–64].

Одним із методичних принципів може стати аналіз загальногрупових думок, оцінок тощо, які отримують не за допомогою статистичної обробки індивідуальних оцінок, таких, що формуються в процесі спільної діяльності групи, а в результаті загальногрупової активності в лабораторних або природних умовах, наприклад груповій дискусії, при прийнятті групового рішення, ділових іграх.

Комунікативна компетентність включає комунікативні знання, уміння й навички як за суб'єкт-суб'єктною схемою, так і спілкування за суб'єкт-об'єктною схемою, як компетентність при вирішенні репродуктивних задач, які мають строгий алгоритм виконання, так і компетентність при вирішенні продуктивних задач, які не є алгоритмізовані й вимагають творчості з боку учасників комунікативної взаємодії. Абсолютизація будь-якого з названих видів комунікативної взаємодії теж часто виявляється не зовсім ефективною. Якщо брати, наприклад, учнівську групу, то, за словами В.Лядіс, система освіти демонструє один тип навчальної взаємодії, форму засвоєння знань умінь та навичок, а саме репродуктивну, яка, на думку автора, характерна для всіх етапів навчання від початкового до кінцевого, що часто впливає на процес міжособистісної взаємодії між учителями й учнями на успішність навчальної діяльності. У соціально-психологічній літературі описано також комунікативні структури організації, канал комунікації, яка йде “зверху вниз” або навпаки – “знизу вверху”; якщо ці два потоки інформації не є врівноваженими і домінує один із них, то це може створити напругу у відносинах між членами групи. Очевидно, що комунікативна компетентність і полягає в тому, щоб урятувати всі наявні комунікативні мережі в групі й професійно використовувати їх залежно від мети та завдань, які стоять перед групою. Наголошується при цьому, що оптимальною є компетентність моделей суб'єкт-суб'єктного спілкування та сформовані вміння й навички для вирішення продуктивних задач.

Комунікативна компетентність розглядається як система внутрішніх ресурсів, які необхідні для побудови ефективної комунікативної дії при певних ситуаціях міжособистісної взаємодії.

Комунікативний акт – це дія, яка включає в себе аналіз і оцінку ситуації, формування мети й планування етапів виконання дій, реалізацію плану і його корекцію, оцінку ефективності. Варто зазначити, що при дослідженні комунікативної компетентності важливе значення має оцінка когнітивних ресурсів. Звертаємо увагу на технологічний інструментарій, який можна використати при дослідженні комунікативної компетентності.

Особливе місце серед методів оцінки когнітивних ресурсів займають методики, які називають репертуарним матричним тестування, або техника-

ми репертуарних решіток [9], які дозволяють визначити елементи й спосіб побудови когнітивних структур, на основі яких відбувається організація соціоперцептивного досвіду. Методики побудовані на аналізі “вільних описів” різних комунікативних ситуацій, які дослідник може вербалізувати або використати наочні засоби, що дає можливість оцінити ситуацію в конкретній або потенційній життєвій ситуації. Також діагностика комунікативної компетентності орієнтовної частини комунікативної дії може проводитись за допомогою методик, в основі яких лежать “методи аналізу конкретних ситуацій”, які широко використовуються в практиці не тільки засобів розвитку та формування компетентності, але і з метою, наприклад, атестації комунікативної компетентності управлінського персоналу [3; 10; 11].

Цілісна діагностика комунікативної компетентності, або оцінка ресурсів комунікативного акту, вимагає аналізу системи внутрішніх ресурсів, засобів, які забезпечують планування дії. При оцінці комунікативної компетентності застосовуються різні кількісно-якісні характеристики результатів рішення, серед яких основним показником виступає число різних видів конструктивних рішень. Іншими словами, проводиться аналіз того, наскільки учасники комунікативного процесу змогли домовитись між собою. Важливим компонентом діагностики орієнтовної основи дій, є аналіз і оцінка наслідків кожного з варіантів можливих дій, як прямих (тобто пов'язаних з досягненням мети), так і другорядних. Суттєвим є і виявлення уявлень в учасників комунікативної взаємодії про способи нейтралізації або компенсації можливих негативних ефектів другорядних наслідків, а також підсилення позитивних ефектів. Наявність ресурсів компенсації і нейтралізації негативних ефектів дії також виступає свідченням комунікативної компетентності.

Діагностика виконавчої частини комунікативної дії будується на аналізі й оцінці орієнтовної основи дії, уміння скласти поетапний план виконання дії. Відбувається діагностика за допомогою спостереження або в природних умовах, або у спеціально організованих ігрових ситуаціях. Велике значення має технічне забезпечення при фіксації поведінки досліджуваних: аудіо- і відеоапаратура, що дозволяє більш точно й надійно проінтерпретувати дані спостереження.

Яку паралель можна провести між комунікативною компетентністю й груповими нормами? Зрозуміло, що правила поведінки в групі не є такими уніфікованими, як, скажімо, правила граматики, норма в групі не виступає у вигляді горизонтальної лінії, вона допускає певні девіації. Відповідно, порушення загальноприйнятих групових норм у процесі комунікативного акту може аналізуватись, рефлексуватись тільки при грубому порушенні. Групові норми, у свою чергу, теж допомагають виробити загальну систему зв'язків у групі, тому комунікативна компетентність, її сформованість, знання норм, які координують комунікативну взаємодію, і дають можливість

групі ефективно взаємодіяти, маючи необхідну базу комунікативних умінь, знань та навичок спілкування, виявляти комунікативний професіоналізм для того, щоб група могла ефективно розвиватись, установлювати й підтримувати необхідні контакти з іншими групами і її взаємодія була продуктивною.

Дефініцію комунікативна компетентність розглядає Л.Лепіхова, яка вказує на те, що основу комунікативної компетентності становлять передусім вербальний інтелект, логічність, дотепність, розвинена пам'ять та увага, психічна гнучкість, емоційність, мовне й тематичне різнобарв'я, що допомагає людині бути цікавим співрозмовником. Крім того, дослідниця виокремлює категорію соціально-психологічна компетентність, яка виявляється у сфері інтерперсональної взаємодії, взаємоставлень та спілкування в процесі вирішення проблемних життєвих ситуацій, виборів і особистісного самоствердження; вона сприяє успіху в будь-яких напрямках життєдіяльності й вигідно доповнює всі інші види компетентності особистості, які так чи інакше пов'язані з інтерперсональними відносинами. Мова йде про соціально-психологічну компетентність як передумову успішної самореалізації особистості.

У сучасних умовах актуалізується проблема розвитку й удосконалення комунікативної компетентності. Серед активних методів навчання виокремлюють соціально-психологічний тренінг, проведення групових дискусій, ділових ігор, які є дуже популярними в психологічній практиці.

Якщо аналізувати зарубіжний досвід вивчення комунікативних взаємодій, можна відмітити роботи Джекобсона, Сішора, Вейса, які в 50-х роках у Мічиганському університеті провели комплексні дослідження даного феномену, використовуючи не традиційні соціометричні методи, а методи матричної алгебри, запропоновані Е.Форансом і А.Катцем. Учені здійснили багатофакторну обробку матеріалу соціометричного дослідження, що дозволило зробити предметом дослідження саме комунікативні взаємостосунки в організації.

Вивчаючи соціальну психологію організацій, В.Казміренко систематизовує види комунікативних рольових комплексів у структурі соціально-психологічного простору організації. Ці комунікативні рольові комплекси вчений структурує за критеріями структури організаційного клімату, а саме місця в соціально-психологічному просторі й функціональних особливостей комунікативної поведінки в інформаційному й діловому обміні. Інформаційний і діловий обмін, указує автор, існує в системі складних мереж комунікації і взаємозв'язків, опосередковує, визначає структурні комплекси відносин між партнерами в межах соціально-психологічного простору організації і є необхідним динамічним компонентом будь-якої соціальної організації. Названі дослідником комунікативні ролі показують, які комунікативні мережі можуть існувати в структурі організації, яку функцію

виконує кожна з названих комунікативних ролей у функціонуванні міжособистісної мережі організації [1, с.154, с.169].

Більше того, існують цілі концепції побудови моделей організацій, які базуються на процесі формування мереж комунікативних структур. Зокрема, Уейншелл пропонує спеціальну методологію дослідження через складання "комунікограм", які б відображали комунікативні мережі складної організації, що дозволило б вивчити рівень розвитку організації, закономірності прийняття рішень, місце складних комунікативних взаємозв'язків, взаємозалежностей у соціально-психологічному просторі організації.

Група є як складною системою спілкування та взаємин між її членами, так і середовищем, яке визначає її структуру. Між членами групи існують різні моделі комунікації, які називаються комунікативними мережами. У соціальній психології комунікативні мережі фундаментально вивчались Тічі (1981). Комунікативні мережі – це формальні та неформальні моделі міжособистісних контактів, які характеризуються обміном інформації між учасниками групи. Організація, в якій є чітка структура, може бути прикладом формальної мережі, наприклад у навчальній групі офіційна комунікаційна мережа встановлюється між студентами й викладачами, між учнями класу й учителями і т.д. Офіційні канали задані адміністрацією, вони зв'язують людей по вертикалі та горизонталі, а неофіційні – ті, що не збігаються з офіційно встановленими.

Неформальні комунікативні мережі – це реальні взаємозалежності, контакти, система зв'язків, які існують у групі. При цьому наголошується на тому, що коли неформальні мережі стають на шляху формальних, це може нашкочити ефективності комунікації, оскільки неформальна інформація, яка розповсюджена учасниками неформальної мережі може перебувати, наприклад, на рівні чуток, пліток. Складні комунікативні мережі і взаємозв'язки, які склались у групі і визначають внутрішньогрупові відносини, нормують їх в системі соціально-психологічного простору цілої організації.

Учені аналізують чинники, які можуть вплинути на формування комунікативних мереж у групі і виокремлюють наступні:

1. Здібності членів групи до розвитку організаційної структури, тобто наявність у них для цього певних умінь і умов.

2. Ступінь свободи, з якою особистість може функціонувати в групі, при цьому пам'ятаючи, що незалежність її дій як члена групи зумовлена не тільки доступністю інформації, яку вона отримує, але також і можливими різними ситуаціями, діями інших членів групи й оцінкою ситуації, яку сприймає суб'єкт.

3. Інформаційне перевантаження, яке відчуває член групи, перебуваючи в тій чи іншій позиції комунікативної мережі; причому таке передозування інформацією особливо відчувають індивіди, розмішені в центрі мережі.

Комунікативні мережі формуються в групах поступово. При цьому одні зв'язки використовуються досить часто, інші виявляються непотрібними. Теоретично можливо, що всі члени групи мають стійкі комунікативні зв'язки з іншими членами групи в так званій загально-каналній мережі, яка існує в групі.

Загальноканалні або повні мережі – це децентралізовані сітки, в яких існує багато способів ефективної передачі повідомлення групі, містять велику кількість зв'язків. Ступінь центрації впливає на продуктивність групи й задоволеність групи. При децентралізованих мережах усі учасники взаємодії мають однакові комунікативні можливості, вони можуть передавати, приймати, переробляти інформацію. Серед *децентралізованих мереж* виокремлюють ланцюгову, кругову, повну. При *ланцюговій мережі* спілкування в групі здійснюється в певній послідовності; при *круговій* – інформація циркулює в ній по колу, піддаючись аналізу, доповненню, уточненню; при *повній мережі* відсутні перешкоди для вільного міжособистісного спілкування, що дає змогу кожному в групі брати участь у комунікативному процесі.

При *централізованій комунікативній мережі* комунікація здійснюється через одного індивіда, який займає центральну позицію, і поділяється на: *фронтальну*, коли учасники не контактують один з одним, перебуваючи поруч, бачать один одного, що дає їм змогу враховувати реакції й поведінку інших учасників комунікативного процесу; *радіальну мережу*, коли вся інформація передається через центральну особу іншим особам у групі (при цьому ускладнений зворотний зв'язок, що перешкоджає ефективній роботі); *ієрархічну мережу*, яка має два і більше рівнів супідрядності членів групи, тобто одні з них можуть перебувати в процесі взаємодії, а інші не перебувають [6, с.301].

Виокремлюють групові фактори, які впливають на якість комунікації в групі, серед них така групова характеристика, як розмір групи. Тобто зі збільшенням розміру групи зростає кількість потенційних відносин і каналів комунікації, наприклад у групі з 2 людей тільки один канал, із 6 – збільшується до 301 каналу комунікативної взаємодії. Доведено експериментально, що в малих групах люди більш упевнені в собі й краще керують своєю поведінкою порівняно з членами великих груп; можливість виникнення близьких взаємостосунків у групі знижується зі збільшенням розміру групи. Також розмір групи впливає на потенційний внесок кожного члена групи на формування комунікативних мереж, тобто зі збільшенням розміру групи ступінь участі кожного з членів групи в комунікації знижується. Якщо група стає великою, вона ділиться на підгрупи й відділи, в яких складається своя комунікативна мережа, що може призвести до того, що група розпадеться, припинить своє існування як група, перетворившись в якісно нові соціальні утворення.

Більш централізовані мережі є ефективнішими при вирішенні простих проблем, у той час як децентралізовані спрацьовують при вирішенні складних завдань, які поставлені перед групою. Оскільки інформація у децентралізованих мережах більш вільно переміщується між членами групи, у результаті є можливість виробити більше альтернатив вирішення завдань. Крім того, з позиції задоволеності комунікативними зв'язками децентралізовані мережі сприяють згуртованості всередині групи, оскільки індивіди мають можливість установлювати більшу кількість відносин, взаємозв'язків.

Для кожного члена групи важливо бути зв'язаним із комунікативною мережею; якщо є ізольовані індивіди, то група втрачає ресурси, крім того така відкинутість може спричинити агресію з боку цієї особи, увести в депресію, спровокувати невротичні стани, суїциди.

Звісно, на формування й розвиток комунікативних мереж впливають такі показники, як рівень розвитку групи, мета й завдання, які стоять перед групою, комунікативна структура групи, комунікативний потенціал групи та комунікативна компетентність групи.

Комунікативну структуру групи, як зазначає Л.Е.Орбан-Лембрик, утворює мережа офіційних і неофіційних каналів, шляхів, за допомогою яких у групі відбувається обмін діловою інформацією та міркуваннями. Комунікативна структура малої групи – відносини індивідів між собою й довкіллям, які спрямовані на актуалізацію комунікативного потенціалу групи й реалізуються в системі інформаційних зв'язків.

Ще одну соціально-психологічну категорію виокремлює дослідниця. Це комунікативний потенціал групи, який визначає, як комунікативні можливості групи можуть бути використані для забезпечення всіх її реальних відносин і зв'язків (внутрішніх і зовнішніх) [6, с.298].

Зазначимо, що психологічну основу комунікативного потенціалу групи утворюють групові норми, цінності, мета, традиції, манера поведінки, комунікативний досвід, а соціальну – система соціальних відносин. Реалії життя вимагають від груп мобільності, комунікативної компетентності, збагачення комунікативного потенціалу, не займати пристосовницьку позицію, а активно, творчо включатись у систему соціальних відносин. Творчо – не означає без дотримання групових норм, а з певною модифікацією норм залежно від конкретної мети й завдань групи виявляти так звану, за визначенням А.Петровського, “наднормативну активність”.

Л.Е.Орбан-Лембрик виокремлює компоненти, які слід розглядати при вивченні структури комунікативного потенціалу групи:

1. Мотивація спілкування – відтворює стан групової мотивації спільної діяльності, мотиваційну єдність групи.
2. Стиль внутрігрупового спілкування – ідеться про психологічний клімат у групі.

3. Соціально-перцептивні можливості групи – перцептивно-орієнтаційна єдність групи в пізнанні індивідів, точність групової оцінки особистості, групова оцінка місця й ролі особистості в структурі групи.

4. Соціально-рефлексивні здібності групи – адекватність групового відображення ділових і комунікативних можливостей групи та адекватність групового відображення структури групи.

5. Мета, цінності та норми групи. Будучи важливим чинником регуляції міжособистісних відносин у групі, вони забезпечують вироблення загальної системи зв'язків як у групі, так і в навколишньому середовищі, створюють комунікативну енергетику групи, визначають її місце в спілкуванні, систему соціальних відносин [6, с.299].

Висновки. У результаті аналізу наукових доробок та вивчення практичних результатів досліджень комунікативної структури групи можна говорити, що оптимальними умовами, які сприяють розвитку групових норм, є сформованість комунікативної компетентності членів групи. Комунікативну компетентність можна й потрібно розвивати за допомогою активних соціально-психологічних методів впливу на комунікативні процеси в групі, зокрема комунікативні тренінги, ділові ігри, проведення групових дискусій; розвивати професійні комунікативні вміння та навички групи, комунікативну компетентність при спілкуванні як за суб'єкт-суб'єктною моделлю, так і за суб'єкт-об'єктною, з компетентним урахуванням багатьох чинників, які можуть вплинути на продуктивність комунікативної взаємодії.

У процесі взаємодії між членами групи складаються комунікативні мережі, які регулюються нормами групи, і, відповідно, норми комунікативних мереж, які координують взаємини між членами групи, їх субординацію, впливають на життєдіяльність групи як суб'єкта взаємодії, допомагають групі бути суб'єктом комунікативного простору. Вивчення комунікативних мереж у конкретній групі, можливо, допоможе зрозуміти закономірності нормоутворення в групі, хто “диктує” ці норми. Якщо мова йде про децентралізовані мережі, то це є більшість, якщо про централізовані, то це окремі індивіди, які визначають групові норми, що дозволить зрозуміти важливий ряд соціально-практичних, управлінських засобів впливу на групу.

Оптимальними умовами для розвитку групових норм, які сприяють продуктивному розвитку групи, є наявність різних моделей комунікативних мереж. При цьому дослідники зауважують, що децентралізовані комунікативні мережі часто-густо є більш ефективними в процесі міжособистісної взаємодії між членами групи.

1. Казмиренко В.П. Социальная психология организаций. – К., 1999. – С.156–182.

2. Коломинский Я.Л. Психология взаимоотношений в малых группах. – Минск, 1976. – 350 с.
3. Кязрст М. Рассмотрение компетентности в психологической концепции совершенствования управления производственной организацией // Актуальные проблемы психологии труда. – Тарту, 1980.
4. Лепіхова Л.А. Соціально-психологічна компетентність як передумова успішної самореалізації особистості // Наукові студії із соціальної та політичної психології. Інститут соціальної та політичної психології АПН України. – К., 2002. – Вип.6(9). – С.57–71.
5. Орбан-Лембрик Л.Е. Структура комунікативного потенціалу особистості // Психологічні перспективи. – К., 2002. – Вип.2. – С.53–60.
6. Орбан-Лембрик Л.Е. Соціальна психологія. – К., 2003. – 446 с.
7. Общение и оптимизация совместной деятельности / Под ред. Г.Андреевой, Я.Яноушека. – М., 1987. – 301 с.
8. Петровская Л.А. Компетентность в общении: Социально-психологический тренинг. – М., 1989.
9. Психология индивидуального и группового субъекта / Под ред. А.В.Брушлинского, М.М.Воловиковой. – М., 2002. – 368 с.
10. Похилько В.И., Федотова Е.О. Техника репертуарных решеток в экспериментальной психологии // Вопросы психологии. – М., 1984. – №3.
11. Седлак Й. Брненский метод активного социального обучения для повышения уровня социальной подготовки трудовых коллективов // Методы диагностики, исследования и развития международных трудовых коллективов. – М., 1983.
12. Ярмухамедова Н.Д. Метод анализа конкретных ситуаций как форма социально-психологического обучения руководителей. – Чимкент, 1983.

В статье анализируется роль общения при формировании оптимальных условий для развития групповых норм. Подчеркивается значение коммуникативной компетентности, которая способствует развитию оптимальных условий для функционирования групповых норм.

СТАНОВЛЕННЯ УЯВЛЕНЬ ПРО ПРИРОДУ СТАТІ

Актуальність проблеми. Стаття керує й детермінує, вона береже, захищає, стає джерелом енергії, натхнення, радості існування. Саме в статевій належності людина передусім відчуває свою біологічну природу, її незмінюваність, заданість [9, с.113]. Народившись особою певної статі, індивід від самого початку свого існування виявляє активність як статево означена істота. Проте стаття спочатку не існує для самого індивіда як певний факт і не усвідомлюється ним, трохи пізніше завдяки відображенню іншими людьми, їхнім реакціям у дитини з'являється уявлення про себе як індивіда певної статі. Вона засвоює суспільні норми й стереотипи поведінки, які приписуються представникам певної статі суспільно-історичною чи соціо-культурною ситуацією.

В історії, релігії, культурі існують уявлення про відповідні ролі чоловіка й жінки. Прагнення науки наблизитися до розуміння типового в суб'єктивному чоловічому/жіночому світі сприяло появі нового напрямку дослідження статі – гендерної психології, яка виділилася як окремий науковий напрямок наприкінці 60-х років ХХ століття.

Гендерна проблематика має досить давню історію, без урахування якої неможливе об'єктивне розуміння природної суті статі, її ролі в розгортанні, життєздійсненні, цілепокладанні особистості. **Тому основною проблемою даної статті є аналіз дискурсів, в яких відстежується, яким чином, під впливом яких ідей формувалися уявлення та стереотипи про стаття, починаючи з часів античності.**

Ключові слова: особистість, стаття, статева ідентичність, статевої відмінності, чоловічий/жіночий світ.

Відколи існують суспільства, держави, у них панує “матризм”, де домінуючими є материнські цінності, який змінюється “патризмом”, в якому основними є цінності батьківські [1]. Два світи, дві суперечності, які існують з того часу, коли виникло людство на Землі.

Відстежуючи зміст численних епохальних текстів античності, можна помітити асиметричне бачення статі в них. Питання ролі та значення жінок у функціонуванні античного суспільства були неоднозначними.

Першим мислителем, що актуалізував це питання, був Платон. Його погляди на проблему статі формувалися в досить неоднорідному соціальному та інтелектуальному контекстах. Радикальні ідеї щодо жінок, які висувались в оточенні молодого Платона, суперечили соціальній

традиції упередженого ставлення до них. Це пізніше яскраво виявилось в його працях “Законои” та “Держава”, в яких висвітлено дві протилежні концепції походження жінок, два конфліктуючі погляди на соціальну роль жінки. Зокрема, у “Законах”, ідеться про відсутність раціональності та моралі в жінки. З іншого боку, у “Державі”, він говорить про те, що чоловіки й жінки повинні мати рівні права [11].

Платон використовує поняття андрогінів, назвавши їх первинною расою, яка має в собі два принципи – чоловічий та жіночий. Андрогіни були наділені дуже могутньою силою, зазіхали на владу богів, за що були позбавлені могутності та розділені надвоє. Звідси чоловіча та жіноча стаття, які прагнуть до відновлення цілісності [12].

У міфологічному творі “Бенкет” яскраво проілюстровано глибокий зміст метафізики статі в образі бога Пороса, який є прообразом могутності, багатства, та жебрачки Пенії, яка зваблює бога й символізує собою бідність, утрату [12].

Грецькі філософи метафізику статі розглядали через поєднання розумного, чистого, могутнього – чоловічого з нерозумним, недосконалим, безпомічним – жіночим.

Арістотель Стагирит, на відміну від Платона, був більш категоричним стосовно ролі жінки, яку він уважав вторинною істотою. Взаємостосунки між чоловіком і дружиною, на думку Арістотеля, повинні бути стосунками рабині та господаря. Визначалися різні норми для чоловіків та жінок: те, що для жінки є пристойне (наприклад, мовчання), для чоловіків – ні. Жінка дає дитині тіло, чоловік – душу. Чоловік – норма, жінка – відхилення від неї [4].

Погляди Арістотеля на походження жінок та чоловіків висвітлено в його працях із біології. На його думку, жінка з'являється на світ тоді, коли процес зростання ще не повністю укомплектований згідно з його природною моделлю. Тому жіноче є дефективне чоловіче [11].

Закладена, розвинута й аргументована Арістотелем концепція природної відмінності статей, що містить ідею природної підпорядкованості жінки, у міру розвитку та формування системи наукових поглядів змінювалася. Особливо на біологію та репродукцію. Однак сформульована Арістотелем ідея природності ієрархії статей, трансформуючись проіснувала до кінця ХХ століття.

Класична грецька література, як зазначає сучасна дослідниця античних дискурсів Н.Гапон, досить вдало відображає спосіб буття античної людини у світі мовних змагань між чоловіками, які, на відміну від жінки, можуть вести діалог, живу комунікацію навколо питання чоловіка про себе, про свою залежність та незалежність. Філософські твори створені того часу у вигляді бесіди, задавали взірці інтелектуального чоловічого спілкування. Жива бесіда була запорукою підтримування постійних зв'язків усередині чоловічого співтовариства [4].

Мішель Фуко, досліджуючи античну чоловічу суб'єктність, згадує про “активну” та “пасивну” роль особи в моральній оцінці статевої поведінки. “Активність” співвідносилася з маскуліною роллю, “пасивність” була феміною роллю об'єкта. М.Фуко зазначає, що є суб'єкти, вільні чоловіки, та об'єкти, жінки [9].

Як бачимо, у давніх суспільствах спостерігається фіксування статевої асиметрії, лінія моральних оцінок проходить між чоловіками та жінками з огляду на досить значну відмінність між світом чоловіка та жінки.

Наступним історичним фактом, який значною мірою вплинув на виникнення уявлень про стать, було християнство. Аналіз Євангельських текстів свідчить про їх суттєву відмінність у трактуванні статі від попередніх традицій. Християнські історики, теологи наголошують на тому, що християнство було значно прогресивнішим, ніж усі інші тогочасні релігії, воно пробудило в жінок почуття людської гідності. Заміна процесу ініціації хрещенням дало змогу жінкам стати повноцінними членами християнських общин [13]. Проте досягнення християнства щодо жінок є амбівалентними.

У процесі організаційного становлення й догматичного розподілу воно все більше набувало патріархального характеру. Так, у ранньохристиянський період жінки відігравали досить важливу роль в общині та пропаганді християнського вчення. Однак успіхи жінок, їх активність у керуванні християнськими зібраннями викликали негативну реакцію в суспільстві, де провідна духовна роль належала чоловікам. Коли християнство стає офіційною релігією Римської імперії, панівним стає патріархальний устрій, в якому домінуючими є чоловіки, яким підпорядковуються жінки. Розглядаючи питання, пов'язані зі статтю, християнські мислителі зосереджували увагу на походженні, створенні та призначенні чоловіка та жінки. Отже, Євангельська ідея статевої рівності, яка була панівною в період раннього християнства, трансформувалась у роботах отців церкви пізнього християнства, серед яких провідне місце займали праці Амвросія, Августина, Ієронія [13].

У Біблії версія створення людини розповідає, що спочатку було створено чоловіка, а вже потім з його ребра жінку, яка згодом спонукає чоловіка на гріх у саду Едема.

Християнство, обґрутовуючи гріховність жінки, водночас надає їй святості в образі Пресвятої Богородиці. Проте сама жінка розглядається досить суперечливо. З одного боку, це жінка-матір, яка наділена особливими чеснотами, якій поклоняються та просять захисту, яка є джерелом життя, з другого – вона є нижчою від чоловіка, несе на собі тягар гріхопадіння й не заслуговує бути рівною з ним.

У філософії томізму Ф.Аквінський, переглядаючи християнські погляди на природу статі, повертаючись до Арістотеля, говорить про природну

функцію жінки – продовження роду та підпорядкування її чоловікові. Роль жінки, хоч і цінна, усе ж менша відносно кінцевої мети людства, ніж чоловіка. Оскільки раціональність – це властивість духу, телос, то функція продовження роду, будучи матеріальною, не може бути раціональною. Існує важливіша мета, ніж продовження роду, і саме для її досягнення призначений чоловік [11]. Обґрутовуючи принцип статевої ієрархії, Аквінат зазначає, що для забезпечення порядку в сім'ї необхідно, щоб одними керували другі, обізнаніші. Тому управління жінкою є природним, оскільки в чоловікові переважає розум [11].

У Київській Русі ставлення до жінки були прогресивнішим, ніж у Європі. Це зумовлено язичництвом, в якому вжлива роль належала богиням, а не тільки богам [10].

В епоху Відродження досить прогресивними, хоча й утопічними, були ідеї Томаса Мора. Він описує ідеальну державу, в якій чоловіки та жінки мають однакові права: у науці, мистецтві, релігійній діяльності і т.д. Уперше піднімаються проблеми рівності здібностей чоловіків та жінок, лідерських якостей, статевої взаємності [2].

Розглядає проблему рівності статі Томазо Кампанелла, який чітко регламентував гендерні ролі. На думку Агнеси Хелер, цей період є розквітом статевої рівності – перша епоха, яка вважає жінку повноцінною людською істотою. Однак визнання певної статевої рівності стосувалося тих питань, які вважалися надзвичайними, стосовно світських справ, державного устрою, підкреслювалася необхідність в ієрархії чоловічого над жіночим.

В епоху Просвітництва, на відміну від античності, основним об'єктом аналізу стає індивід, якого можна вивчати через спостереження, рефлексію й дедукцію. Проблема статі залишається пріоритетною і в філософії XVII сторіччя, яка аналізується на засадах патріархальної концепції, що охоплює всі соціальні відносини – від державного устрою до сім'ї. Сім'я й авторитет батька на її чолі були метафорою політичного суспільства та права.

Домінування патріархальної моделі суспільства визначало гендерні пріоритети. Жінка в уявленнях філософів того часу є розумною істотою, яка має статус помічниці, порадиці в структурі “батьківського співтовариства”, тільки при відмові від власної чуттєвості. Фрагментарний, непослідовний характер мислення жінки протиставлявся цілісному чоловічому мисленню [4].

Шлях формування жіночого мислення за взірцем чоловічих правил давав можливість жінці реалізуватися як раціональному суб'єктові. Проте реалізувати цю можливість в умовах патріархальної сім'ї було неможливим. Найвищою раціональністю жінки насправді була відмова користуватися власним розумом.

Як зауважує мислитель тієї епохи Дж.Локк, розум обох, і чоловіків, і жінок, є чистою дошколою, в якій пише свої знаки досвід. Жінки мають

інтелектуальний потенціал, який можна розвинути до вищого рівня. Однак Локк уважав, що існує “природне підґрунтя” для обмеження жінок. Принцип індивідуалізму, покладений ним в основу своєї теорії, означав, що жінки мають свободу й здатні подолати свої природні обмеження. Локк надав жінкам усіх характеристик індивіда, однак зупинився перед наданням їм політичних прав [13]. Тому освіта, виховання жінок були побудовані так, щоб не сприяти розвитку раціональності мислення, а прилаштуватися до патріархальної влади, сім’ї.

У другій половині XVIII століття питання статі стають як ніколи актуальними. Монтеск’є, Гольбах, Руссо ведуть полеміку з приводу природності чи неприродності підпорядкування жінок чоловікам, за і проти “природного” характеру жіночих властивостей.

Найяскравіше нове бачення статі відбито в працях Ж.-Ж.Руссо, яке сприяло формуванню тих типів фемінності та маскулітності, що увійшли як нормативи до європейської культури. Здійснивши аналіз подібностей та розрізень між представниками різної статі, дійшов висновку, що причини всіх відмінностей полягають у різних нормах поведінки, які існують для чоловіків та жінок. На його думку, рівність, схожість чоловіків і жінок – в їх біологічній сутності. Як суспільні індивіди, вони нерівні, що пояснюється їх вродженими характеристиками. Один повинен бути сильним і активним, другий – пасивним і слабким [13].

Статева відмінність у праці є відзеркаленням суттєвої відмінності між людьми різної статі. Жінка створена так, що пасивність та несміливість є її “власною метою”, що передбачає дітонародження в межах сім’ї, єдність якої залежить від її поведінки. Пасивність, несміливість – це не пороки, а властивості, які визначають жіночі чесноти. Чоловік – самодостатня істота, може виконувати функцію раціонального самоконтролю. Для жінок – самоконтроль за допомогою розуму неможливий з огляду на свою інтуїтивність і частковість, він ґрунтується на почутті сорому. Тому жіночий розум потребує постійної підтримки та керівництва зі сторони чоловіка, так як про вищі принципи моралі в жінок немає адекватного уявлення [2].

Влада жінок, яку вони мають над чоловіками, зваблюючи їх, на думку Руссо, ґрунтується на природі статевої стосунків, на нездатності жінок домінувати в тих сферах, які виходять за межі їхньої компетенції.

Руссо не оминає принципу підпорядкованості статей. Задоволення жінки в альтруїстичних учинках щодо чоловіка. Жінка створена для того, щоб поступатися чоловікові й терпіти образи з його боку. Чоловіки наділені внутрішнім почуттям, яке протестує проти несправедливості, тому вони не можуть терпіти образи [13].

І.Кант проблему статі розглядав на основі принципу природної сутності. Він аналізує статеві особливості не тільки на біологічному рівні, але й на психічному, де основними поняттями є чуттєвість, естетичність, емоцій-

ність. Статеві відмінності розкриваються через поняття “піднесеного”, чоловічого, та “прекрасного”, жіночого.

Кант здійснював поділ на чоловіків і жінок за характером участі в політичному житті, за особистісними характеристиками, а також за поведінкою. Чоловіки приймають політичні рішення, незалежні в судженнях, а жінки – пасивні, слабкі, красномовні, помірковані. Водночас, він пише про те, що в організацію жінки природа вклала більше мистецтва, ніж в організацію чоловіка [5].

Підсумовуючи ідеї І.Канта, можна зробити висновок, що розкрити сутність статі через принцип природності йому не вдалося – відстежується есенсуалістське розуміння статі. Опис статевої особливості більшою мірою стосується жінки: саме вона репрезентує стать як таку. Чоловік, набуваючи загальнолюдських рис, утрачає свою статево специфіку.

Домінування в епоху Просвітництва установки на винятковість чоловічої моделі раціонального самоконтролю сформувало певне знання про чоловічу/жіночу природу.

Ці ідеї піддавалися критиці в німецькому романтизмі, що, безперечно, зумовлено тим, що жінки брали активну участь у літературних та філософських гуртках. У своїй творчості вони обстоювали основну ідею епохи Просвітництва – усебічний розвиток кожного індивіда. Ця ідея передбачала самоосвіту, саморозвиток кожного незалежно від статевої ідентичності.

Наприкінці XVIII століття англійська письменниця Мері Уоллстоункрафт висловила думку про причини відмінностей у поведінці чоловіків та жінок, якою є виховання. Письменниця зачепила проблему соціалізації статі [2, с.13].

Франсуа Фур’є представив досить цікаві і сучасні погляди на стать на основі лінгвістичних особливостей. Він звернув увагу на слова, якими позначають чоловіків та жінок, зауваживши, що належність до соціальної групи називають тільки “чоловічими” словами, а це є ознакою нерівності статей. Ним запропоновано використовувати “нейтральну” мову, яка містить однакову кількість як чоловічих так і жіночих назв [4].

Актуальними є ідеї Фур’є стосовно подвійних статевоїх стандартів у сексуальній моралі, коли беруться до уваги критерії оцінки сексуальної поведінки чоловіків та жінок [4].

Цікава думка німецького романтика Фрідріха Шлегеля про цілісну особистість, яка поєднує в собі особистісні характеристики і чоловіків, і жінок. На відміну від своїх попередників, він підкреслював не “природність” у статевоїх розрізненнях, а говорив про те, що чоловіки повинні розвивати в собі ті жіночі риси, які в них відсутні, наприклад емоційність, а жінки – чоловічі (раціональність) [9].

Артур Шопенгауер звернув увагу на відмінності в психічних процесах чоловіків і жінок: для чоловіка характерною є абстрактність, для жінок

конкретність. Тому чоловіки відстоюють абстрактну ідею справедливості, а жінки допомагають та співчують конкретній людині [9]. Для того часу це були надзвичайно прогресивні погляди на проблему статі. Уперше говорилося про статево-рівність, про особистість як чоловіка, так і жінки, їх індивідуальний розвиток, почуття, переживання.

Аналізуючи епоху романтизму, ми не можемо оминати аналізу тих факторів, умов, які визначали уявлення про стать в Україні. Уявлення про стать базувалися на соціально-правовому статусі чоловіка й жінки. Жінка-українка поряд із чоловіком була учасницею всіх суспільно-політичних процесів, однак вона була позбавлена можливості скористатися виборчим правом. Хоча вітчизняна історія знає приклади, коли жінки, будучи дружинами гетьманів, сотників, полковників, ставали найближчими радниками, мали право бути присутніми при розмові чоловіків. Ініціатива жінки не обмежувалася домашнім господарством та народженням і вихованням дітей, як це було в більшості країн Європи – вона могла займатися купівлею, продажем, брати участь у правових відносинах.

Не можна залишити поза увагою появу в Україні жінок-поетес у другій половині XVI–XVIII ст. Завдяки наявності широкої мережі шкіл, перш за все братських, освітній рівень населення в Україні був достатньо високим, причому і серед жінок. До наших днів дійшли імена трьох поетес того часу – Олени Журавницької-Копоть, Анни Любовичівни, Анисії Парфенівни. У їхніх творах виразно виявляється, як зазначає Ю.Підмогильна, лірична стихія, яка характерною була для народної пісні тієї епохи. Уперше у творчості жінок репрезентовано переживання, почуття, більша увага приділяється не об'єкту, а суб'єкту кохання [8].

Відомо, що статево-рольові уявлення та пов'язані з ними гендерні стереотипи регулюються на глибокому ментальному рівні суспільної свідомості. На думку дослідників, пояснити особливості гендерної ментальності українців можна на основі звичаїв, народної пісні, літератури, живопису і т.д. Виділяють два типи стереотипованого образу жінки, які були домінуючими у творчості митців того часу: сильна, самодостатня жінка, особистість, берегиня і другий тип – жінка-страдниця, безталанниця, удовиця. Фольклористи, літературознавці припускають, що авторство першого архетипу жінки належить чоловікам, що стосується другого, то авторство приписують жінкам [7]. Тому можна припустити, що уявлення про жінку-українку, ставлення до неї в XVII–XVIII столітті були більш прогресивними, ніж у європейському суспільстві, де жінка – або домашня рабіня, або розбещений предмет розкоші, або машина для дітнародження.

XIX століття можна визначити як новий етап у вивченні питання статі. Даний період докорінно відрізнявся від попередніх, він ознаменувався появою перших психологічних досліджень статі, особливої актуальності набувають роботи, присвячені вивченню психології жінки. Значною мірою

такий акцент зумовлювався феміністичним рухом, який мав місце в багатьох країнах Європи та США.

З'являються роботи досить радикального характеру стосовно статі, статевої рівності, жіноцтва. Яскравим прикладом є праця Отто Вейнінгера "Пол и характер", яка викликала неоднозначне ставлення. З одного боку, робота цікава глибоким аналізом відмінностей у чоловічій/жіночій поведінці, з другого – пронизана ненависним ставленням до жінок.

Багато продуктивних ідей Вейнінгера було взято за основу психології статі, зокрема ідея про бісексуальність та андрогінію, про статево-відмінності психіки, про гендерні сексуальні взаємини [3].

Таким чином, XIX століття можна визначити як початок зародження нового розуміння статі, яке ґрунтувалося не тільки на вивченні біологічних передумов статево-відмінностей, але й психологічних. Ці дослідження заклали основу для розвитку сучасних гендерних досліджень.

Підсумовуючи огляд становлення поглядів на природу статі, різних епох, можемо зробити такі висновки:

1. Стать значною мірою визначає особистість, її переживання, прагнення, цілепокладання, ставлення та самоактуалізацію. Становлення статевої ідентичності ґрунтується на уявленнях про гендерні ролі та стереотипи, які нав'язуються соціальним середовищем, формуються в процесі суспільно-історичного розвитку, містять соціокультурні особливості та традиції, що часом не мають нічого спільного з природою статі.

2. На основі аналізу дискурсів різних епох та століть, в яких піднімалася проблема природи статі, статево-відмінності обґрунтовувалися або через біологічні відмінності, або через релігійну догматику. Від прямих тверджень про неповноцінність жінки та її обмежений характер, як у Арістотеля, Руссо, середньовічних мислителів, до пасивної ієрархії в суспільстві, як у філософів Просвітництва.

3. Основними конструктами, за якими характеризували та розуміли стать, були: "сильний – слабкий", "добрий – поганий", "суб'єкт – об'єкт", "залежний – незалежний", "раціональний – ірраціональний" і т.д.

4. Другорядне значення жінки зумовлене відсутністю в неї раціональності, яка відігравала значну роль у соціальному житті. Так як раціональність є суттєвою рисою чоловіка, то його домінуюче становище є виправданим.

5. Уявлення, стереотипи, установки, які формувалися протягом століть про чоловічий/жіночий світ значною мірою зумовлюють становлення гендерної ідентичності, яка полягає в переживанні своєї відповідності гендерним ролям.

1. Антология гендерной теории / Сост. и коммент. Е.И.Гаповой и А.Р.Усмановой. – Минск, 2000.

2. Бендас Т.В. Гендерная психология: Учебное пособие. – С.-Пб.: Питер, 2005.
3. Вейнингер Отто. Пол и характер: Принципиальное исследование. – М., 1992.
4. Гапон Н. Гендер у гуманітарному дискурсі: філософсько-психологічний аналіз. – Львів: Літопис, 2002. – 310 с.
5. Кант И. Сочинения: В 6 т. – М., 1963–1966.
6. Маркова О.Ю. Психология пола и возраста: Учебное пособие. – С.-Пб., 2000.
7. Мануляк Ю.В. Авторське гендерне самовираження в українській народній пісні / Гендер: реалії та перспективи в українському суспільстві. – К.: Фоліант, 2003.
8. Підмогильна Ю. Жіноча поезія другої половини XVI–XVIII ст. в Україні / Гендерна перспектива. – К., 2004.
9. Пол, гендер, культура: Немецкие и русские исследования / Ред. Э.Шоре; Пер. с нем. Н.Носова. – М., 1999.
10. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. – К.: Либідь, 2003.
11. Аквинский Фома. Сума теології. – Ч.1. – М.: Эльга, 2002.
12. Хамитов Н.В. Философия и психология пола. – К.: Ника-Центр, 2001.
13. Чухим Н.Д. Проблематика статі: виникнення та Генеза. Основи теорії гендеру: Навчальний посібник. – К.: К.І.С., 2004.
14. Эвола Юлиус. Метафизика пола / Пер. с фр. – М., 1996.

В представленной статье рассматривается проблема пола. Главной целью статьи является изучение, анализ дискурсов, в которых представлены взгляды на природу пола, гендерные роли и стереотипы. В статье раскрывается история становления гендерно-ролевых представлений начиная с эпохи античности.

УДК 316.356.2
ББК 88.56

ТИПИ РЕАГУВАННЯ ПІДЛІТКІВ НА АЛКОГОЛЬНУ ЗАЛЕЖНІСТЬ СІМ'Ї

Актуальність проблеми. Проблема відхилень у розвитку особистості підлітків з алкогольних сімей є надзвичайно актуальною, але вивчена недостатньо. На сьогодні розроблені лише окремі аспекти цієї проблеми, однак належним чином не досліджені причини та механізми порушень особистісного росту неповнолітніх у таких родинах. Окрім того, соціальна ситуація виховання дітей у різних алкогольних сім'ях, незважаючи на певну подібність, має якісні відмінності, що зумовлює варіативність відхилень в особистісному розвитку підлітків з uzалежнених сімей. Безумовно, це передбачає різні спрямування в психокорекційній роботі з дітьми, оскільки, залежно від типу порушень особистісного росту підлітків, певна система психологічної допомоги може мати різний ефект.

Отож, дослідження типів відхилень у розвитку особистості дитини з алкогольно uzалежнених сімей є необхідним етапом побудови цілісної системи їх ресоціалізації.

Мета повідомлення: дослідити основні типи реагування неповнолітніх на алкогольну залежність сім'ї.

Ключові слова: алкогольно uzалежені сім'ї, типи реагування підлітків на алкогольну залежність сім'ї.

Теоретичний аналіз проблеми. Подібність соціальної ситуації розвитку підлітків в алкогольно uzалеженій сім'ї не визначає з необхідністю однотипності їх особистісного розвитку. Як відомо, зовнішні умови опосередковуються специфікою внутрішніх (С.Д.Максименко, В.А.Роме-нець, О.М.Леонтєв, М.Г.Ярошевський, Г.С.Костюк, О.М.Ткаченко, С.Л.Рубінштейн та інші). Внутрішніми умовами, які опосередковують вплив зовнішніх (обставин життя підлітка в алкогольно uzалеженій сім'ї), можуть бути різні чинники – від типу нервової системи підлітка, його індивідуальних та вікових особливостей до більш складних рис та акцентуацій характеру, інтересів підлітка, переконань, мотивів тощо. В основі різних типів реагування підлітків на соціальну ситуацію розвитку в алкогольно uzалеженій сім'ї є незадоволена актуальна потреба підлітка в увазі та любові до себе з боку батьків [1; 2; 3; 7]. Інтуїтивно підліток відчуває, що перешкодою на шляху задоволення цієї потреби є постійна алкохолізація батька (матері), адже uzалежнений батько та співузалежена мати практично весь вільний від праці час (якщо вони працюють)

присвячують вирішенню проблем, пов'язаних з алкоголем, а часу для дітей "не вистачає" [4; 5]. Тому підліток намагається втрутитись у рішення алкогольних проблем. Дії, які використовують для цього підлітки, можуть бути різними залежно від специфіки ситуації та індивідуальних і вікових особливостей підлітка. Початкові, перші дії підлітка, спрямовані на подолання алкоголізації батьків, можуть бути й типовими. Але, здебільшого, вони не є успішними. Тому наступні, як правило, значно відрізняються від попередніх і займають спектр різноманітних дій [12; 13].

В українській психології та психології країн СНД практично немає досліджень (за винятком праць В.Д.Москаленко та Н.Ю.Максимової), присвячених вивченню особистості дітей в алкогольно узалежнених сім'ях. На основі аналізу робіт названих авторів ми в даному дослідженні подаємо класифікацію дітей з алкогольно узалежнених сімей.

Першим типом є важковиховуваний підліток, тобто недисциплінований, грубий, жорстокий та нахабний. Як правило, неуспішно навчається, уникає виконання своїх обов'язків, легко потрапляє в асоціальні угруповання (іноді сам виявляє ініціативу, щоб потрапити в таке угруповання). На генетично ранніх етапах розвитку починає вживати алкогольні напої, наркотичні засоби, палити тощо. Важковиховувана дівчина порівняно рано починає статеве життя [6].

На нашу думку, така форма поведінки є реакцією на умови життя у алкогольно узалежненій сім'ї. Психологи-дослідники (Н.Ю.Максимова та В.Д.Москаленко) визначають реакцію важковиховуваних дітей на "алкогольну ситуацію" сім'ї як протест, бунт проти "нелюдських" умов життя. Переживаючи сором та страх перед тим, що референтна група може дізнатись про сімейну таємницю адиктивної поведінки батька та співзалежності матері, підліток привчається все приховувати, свої ж почуття він ховає за грубістю, зухвалістю, агресивністю та нахабністю. З часом такий неадекватний захист від світу закріплюється в характері особистості підлітка. Порівняно швидкій трансформації механізму захисту у властивості особистості дитини сприяє інтенсивний розвиток вольової сфери у підлітковому віці [6; 13]. З таким твердженням авторів не можна не погодитися. Однак, на нашу думку, воно має бути доповненим. "Важковиховувана" поведінка підлітка з алкогольно узалежненої сім'ї є не лише протестом проти алкогольної узалеженості сім'ї, але й продовженням її "традицій". Як нами було показано раніше, дитина не може бути незалежною від мотиваційних установок та ціннісних орієнтацій сім'ї навіть тоді, коли поведінка дитини будується за типом нонконформності стосовно уподобань батьків. Таким чином, на нашу думку, складність важковиховуваності підлітків з алкогольно узалежненої сім'ї пояснюється тим, що вона є суперечливою: одночасно і протест проти алкогольно узалежненої сім'ї, і наслідування алкогольних традицій сім'ї.

Звичайно, існують і інші чинники виникнення важковиховуваності. Зокрема, дефіцит у сім'ї таких почуттів, як любов, довірливість, ширість, відсутність емпатії між членами сім'ї (Н.Ю.Максимова, В.Д.Москаленко, Е.Берн та інші), сприяє формуванню жорстокості. Звідси й потреба в змушанні над молодшими школярами.

У дослідженнях названих авторів показано, що виховні дії дорослих (учителів, громадськості) стосовно таких підлітків здебільшого не мають позитивного ефекту. Навіть за наявності адекватних впливів важковиховуваність підлітків поглиблюється. Вони спеціально загострюють свою поведінку, ніби прагнучи зауважень учителів. На думку вищеназваних дослідників, цим вони прагнуть досягти мети: по-перше, привертають увагу батьків до себе, а по-друге, на деякий час примиряють батьків, об'єднуючи спільним переживанням, пов'язаним із негативною поведінкою сина (дочки).

Другим типом поведінки підлітка, що формується в алкогольно узалежненій сім'ї, є закладна поведінка. На несвідомому рівні в підлітка формується переконання в тому, що для припинення конфлікту між батьками, для відвернення їх уваги від алкогольних проблем необхідно діяти так, щоб увагу батьків "перемкнути на себе". Здебільшого це є вчинки з асоціальною забарвленістю, на які батьки не можуть не реагувати [7]. Якщо ж батьки не реагують, то їх змушують до цього школа, громадськість, правоохоронні органи, інші соціальні інституції. Засвоївши те, що вчинки відволікають батьків від алкогольних проблем, підліток не лише не боїться, але прагне здійснювати їх на межі законності, а іноді й переступаючи закон, оскільки "негативна" увага батьків для нього є більш цінною порівняно з відсутністю будь-якої уваги до себе з боку батьків та повною "включеністю" їх в алкогольні проблеми. Проведені В.Д.Москаленко та Н.Ю.Максимовою дослідження показують, що батьки також охоче беруть участь у цій грі. Коли підліток надає можливість об'єднатись батькам "для виховання" сина чи дочки, то це не лише позбавляє батьків на деякий час сімейної конфліктності, але й дозволяє на певний період "вирватися" із алкогольної залежності або, принаймні, раціоналізувати свою адиктивність. Так, Н.Ю.Максимова наводить приклад із поведінки своїх клієнтів, який добре ілюструє сказане. Батько з алкогольною залежністю стверджував, що зловживає спиртними напоями тому, що "не може пережити сором дочки", яка народила дитину в 15 років. Мати нібито вірить у це, "забувши", що її чоловік був узалежненим від алкоголю задовго до п'ятнадцятиріччя дочки. Вони обоє "об'єднуються", гніваючись на дочку. Дочка ніби стає єдиною причиною всіх негараздів сім'ї, її поведінка та вчинки стають закладними. Узявши на себе таку роль, юнка наразила себе на постійні зауваження, критику та санкції батьків. Отож, підлітки, які виконують роль "закладної

істоти”, порівняно часто чинять наперекір батькам, адже для них створення ситуації, яка “знімає” алкогольні проблеми сім’ї, стає метою життя.

Окрім того, що діти таким чином намагаються “зняти” алкогольну залежність сім’ї, вони ще й знаходять шлях для вияву свого гніву, інших негативних емоцій, пов’язаних з труднощами, з якими зіткнулися на ранніх, зокрема дошкільних, етапах розвитку. Психологічні травми дитинства, які виникають у підлітків з алкогольно узалежнених сімей, сублімуються у вчинки гніву, образ та ін. Стереотип дезадаптованої поведінки підліток із закладною поведінкою переносить і на оточення поза сім’єю (на вчителів, ровесників тощо). Зрозуміло, що реакцією на таку поведінку підлітка є його ізоляція в спілкуванні із соціально адаптованими людьми. Лише “вулична компанія” підлітків з асоціальною направленістю (іноді з кримінальним досвідом) є місцем, де підліток не грає закладної ролі та відчуває особистісну комфортність [5]. Поступово кодекс поведінки такої групи інтериоризується підлітком, що посилює закладність його поведінки.

Третім типом реагування підлітків на ситуацію свого розвитку в алкогольно узалежненій сім’ї є захисна реакція поведінки за допомогою сміху, жартів тощо. Адже захистом від психотравмуючої ситуації може бути не лише гнівний протест, але й “зведення” такої ситуації до жарту [8]. Це є своєрідне “закривання очей” на реальні події. Життєві труднощі заперечуються шляхом відволікання від них. Активні “від природи” підлітки обирають цей шлях реагування на соціальну ситуацію свого розвитку [9]. Здебільшого таку роль беруть на себе молодші діти, оскільки стосовно них у батьків формується установка на сприйняття їх як джерело жартів. Така роль може бути і в старшій дитини за умови, що до неї в підлітковому віці батьки ставляться як до малої дитини. Такий варіант розвитку підлітка корелює також з імпульсивністю як переважаючою характеристикою поведінки. Як правило, такі діти не можуть гальмувати свої імпульсивні бажання. Вони прагнуть до якнайшвидшої розрядки гнітючої атмосфери у сім’ї [10].

Підлітки з такою захисною поведінкою, як правило, добре сприймаються батьками, оскільки вони вносять розрядку в сімейні конфлікти та відволікають своїми жартами батьків від алкогольних проблем, та ровесниками, оскільки вносять веселість у групу, але негативно сприймаються вчителями та працівниками правоохоронних органів [8]. Вихователі розглядають їх як безвідповідальних, неорганізованих, несерйозних, оскільки такі підлітки, здебільшого, не здатні до порівняно тривалих вольових зусиль напруженої праці та навчання.

Причини недоліків у розвитку особистості підлітків визначаються соціальною ситуацією розвитку підлітків в алкогольно узалежненій сім’ї. Відсутність чіткої регламентації поведінки підлітка в такій сім’ї, як і відсутність належної організації життя всієї сім’ї взагалі, розмитість меж

дозволеного для дитини, яку сприймають то як клоуна, то як таку, що “ще не доросла до серйозності”, то як улюбленця сім’ї. Альтернативне виховання є тим чинником, що закріплює імпульсивність та гальмує організованість поведінки підлітка [8; 9]. Не маючи в сім’ї прикладу адекватної поведінки в ситуаціях ускладненого задоволення потреб (батьки практично не вирішують реальних проблем, окрім алкогольних), підлітки не мають змоги навчитися переборювати труднощі та віднаходити продуктивний вихід із ситуацій, пов’язаних із життєвими труднощами. Тому такий підліток віддає перевагу не переборенню труднощів, а несприйманню їх, психологічному захисту від них за допомогою жартів.

Спеціальні дослідження показують, що за зовнішньою безтурботністю таких дітей приховується переживання значної інтенсивності. Адже роль жартівника підліток грає для того, щоб ніхто не запідозрив утаємничених деталей ситуації, що склалася в його сім’ї, та залежної і співзалежної поведінки батьків. Звичка уникати необхідності вирішувати життєві проблеми, приховувати свої переживання (діючи як артист на сцені) з роками закріплюється, перетворюється в певні риси характеру та поширюється на всі сфери життєдіяльності особистості.

Аналіз результатів дослідження дозволяє стверджувати, що підліток, який реагує на соціальну ситуацію розвитку в алкогольно узалежненій сім’ї жартами, може вирости людиною зі складним характером. Йому, як і важковиховуваному підлітку, загрожує соціальна дезадаптація. Імпульсивність, безвідповідальність, відсутність навичок подолання труднощів є передумовою розвитку “перманентної” фрустрації. Негативні емоційні стани, що виникають внаслідок цього, поглиблюються тим, що підліток не в змозі відшукати продуктивні виходи з психотравмуючих ситуацій. Тому, на думку психологів-дослідників, щоб запобігти подальшому психологічному дискомфорту, така особистість все частіше й частіше звертається до засвоєного в дитинстві засобу (алкоголю, паління, наркотиків та до масової культури). Підлітки цієї категорії порівняно легко входять в асоціальні угруповання, в яких їх люблять за дотепність та жарти [8; 9].

Четвертим типом особистості підлітків, що виростають в алкогольно узалежнених сім’ях, є діти, поведінка яких “занадто тиха”. До цього угруповання належать діти, які порівняно важко переживають ситуацію у своїй узалежненій сім’ї: вони ніби не мають сил ні на протест, ні на психологічний захист за допомогою жартів та клоунади, їм складно долати емоціональні переваження, що супроводжують рішення алкогольних проблем сім’ї. Порівняно часто ці підлітки здійснюють “утечу в ірреальний світ, живуть у своїх фантазіях, мріях, іграх, сюжети яких сприймають як реальне життя”. Н.Ю.Максимова наголошує, що подібна реакція характерна для підлітків зі слабким типом нервової системи, тобто для так названих меланхоліків. Серед “тихих підлітків” переважають дівчатка [8; 9].

Мрійливим та порівняно слабким дітям значно легше, на нашу думку, жити у вигаданому, ідеалізованому світі, ніж у реальній ситуації, що створюють співзалежні батьки. У ряді досліджень показано, що фантазування, відліт від реальності починається зі зрозумілого бажання “Яким прекрасним могло б бути життя, якби батько кинув пити...”. Підліток сподівається на поліпшення ситуації в сім’ї якщо не сьогодні, то в близькому майбутньому, і тому відлітає від реальності в це майбутнє. Там він відчуває себе краще, ніж у реальному житті, і здійснює це все частіше й частіше. З часом такий відліт перетворюється в мрійливість як рису характеру особистості. Поступово сюжети мрій стають багатшими. Підліток уже не лише переноситься в той час, коли життя в сім’ї налагодиться, а й “починає бачити” себе дорослим. Звичайно, дорослим не звичайним, а якоюсь знаменитістю [8; 9].

Втеча в мрії з реальної ситуації знаходить своє віддзеркалення і в поведінкових виявах. “Тихий” підліток намагається “загубитися”, уникнути уваги батьків та вчителів. Порівняно рідко він бере участь у сімейних конфліктах. Як правило, лише тоді, коли конфлікт переростає в бійку, може загрожувати життю одного з батьків. Рідко такі підлітки намагаються розрядити внутрішньосімейну атмосферу з допомогою жартів, об’єднати батьків навколо проблеми їх виховання. Навпаки, “тихий” підліток постійно намагається випасти з поля уваги батьків, знайти місце, в якому йому не заважали б бути наодинці зі своїми мріями [8; 9].

Подібним чином “тихий” підліток поводить себе і в школі. Він намагається не заважати вчителям проводити уроки та виховні заходи, бути непоміченим. Учителі здебільшого вважають цих підлітків неуважними, неорганізованими, але ставляться до них позитивно, оскільки вони не викликають труднощів у роботі.

Дослідники помічають, що таким підліткам складно здійснити вольові зусилля, пов’язані з подоланням труднощів у засвоєнні нового навчального матеріалу. Необхідність здійснення вольових зусиль викликає в “тихих” підлітків психологічний дискомфорт [8; 9]. Незважаючи на нездатність до самоорганізації поведінки та постійне прагнення до втечі у фантазії та мрії, підлітки порівняно добре навчаються. Це пояснюється тим, що вони, як правило, бояться осуду та інших санкцій із боку вчителів [8; 10; 11] та не бажають спричинити з’яву додаткових проблем перед батьками. Саме такі мотиви (мотиви уникнення осуду та покарань, але не мотивація чогось досягти у житті) побуджують їх навчатися на рівні, за який не осуджують та не карають [8]. Досягти більш високих результатів вони не прагнуть не лише тому, що це супроводжується додатковими труднощами, але і внаслідок невисокої самооцінки, відсутності в них амбіційності. Почуття вини та сорому за поведінку батька та усвідомлення свого безсилля щодо зміни ситуації в сім’ї спричинює неприйняття “образу-Я” [8; 10; 11]. У

такого “тихого” підлітка може виникнути комплекс неповноцінності, упевненості в тому, що він гірший за інших [8; 9; 10]. Своє життя він бачить як поступки іншим, допомога ближнім, пожертвування та служіння суспільству ради когось або чогось [8; 10]. Але, у той же час, незважаючи на властиву “тихим підліткам” тенденцію до самоусунення, ізоляваності, утечі в ірреальний світ, вони караються від самотності. Такий підліток постійно прагне знайти “душевно споріднену” людину, якій би зміг сподіватися та отримувати від неї підтримку, розраду, захист. На пізніших етапах розвитку особистості (у вік молодості та пізніше) в них буде все менше можливостей уникати життєвих труднощів. А значні труднощі вимагають і значних засобів, щоб уникнути їх. Звичні засоби (мрії, фантазії, ігри, масова культура) вже не спроможні це здійснити. Спостереження показують, що в таких випадках описані особистості все частіше використовують більш сильні засоби: алкогольні напої, наркотичні засоби тощо. У дослідженнях Н.Ю.Максимової та В.Д.Москаленко показано, що подібний розвиток особистості може спричинити, в особливо тяжких випадках, суїциди [8; 13].

Аналіз психологічної літератури дозволив нам виявити певний тип розвитку підлітка в алкогольно узалежненій сім’ї. Цей тип не відповідає звичним нашим уявленням про дітей алкоголіків. Адже з огляду на здоровий глузд у сім’ї алкоголіків можуть бути лише діти з певними вадами, які визначають асоціальність або дезадаптивність чи деструктивність поведінки підлітків. Але іноді ці вади виливаються в соціально цінну поведінку підлітка. Звичайно, досить рідко, але і в сім’ї алкоголіків може вирости відповідальна дитина. Отже, у таких сім’ях також може зростати зовні серйозний, дисциплінований, акуратний та підтягнутий, закоханий у спорт підліток. Тобто може проглядатися належним чином вихована дитина. Як зауважує Н.Ю.Максимова, такі діти добре навчаються, належним чином виконують приписи поведінки, доручення вчителів тощо. Удома вони беруть участь у веденні домашнього господарства: прибирають квартиру, купують у крамницях продукти тощо. Свої обов’язки намагаються виконувати ретельно. Дослідники доводять, що психологічною причиною такої поведінки є потреба, яка зумовлює і інші типи поведінки дітей в алкогольно узалежнених сім’ях, – потреба в любові та увазі з боку батьків, бажання впорядкувати життя в сім’ї. Такі діти намагаються робити все, щоб завоювати прихильність батьків, підтримати належне функціонування сім’ї тощо. Багато енергії діти цієї категорії витрачають на приховування адиктивної поведінки батька.

Намагаючись приховати дезорганізацію сімейного життя, підліток ніби “губить” своє дитинство, оскільки має відмовитись від розваг та безтурботності й “рано стати дорослим” (Н.Ю.Максимова). Намагаючись заслужити любов батьків, такий підліток гальмує власні потреби та

інтереси, робить усе від нього залежне, щоб задовольнити вимоги дорослих. Отже, жертвування своїми інтересами заради батьків та прагнення заслужити їх похвалу – основна характеристика таких дітей.

Зовні, для оточення, подібний розвиток видається нормальним, адже підлітки не порушують суспільно прийняті норми поведінки. Але, за В.Д.Москаленко, внутрішній розвиток таких підлітків усе ж не є повноцінним.

З часом, однак, відповідальний підліток переконується в тому, що його зусилля марні, тобто батько продовжує зловживати спиртними напоями, поведінка матері співзалежна, його “правильна” поведінка не знаходить належної оцінки, не сприяє з’яві любові батьків тощо. У такій ситуації в підлітка заявляється думка, що він неспроможний поводити себе належним чином, підліток не батьків звинувачує в ситуації, що склалася, а себе. На цій основі в нього актуалізується почуття вини за свою неспроможність [13]. Підліток хворобливо переживає адиктивність поведінки батьків, уважаючи, що відсутність позитивних змін, неналагодженість життя в сім’ї – це його невдача.

Звідси можливий розвиток комплексу неповноцінності [8; 13], заниженої самооцінки [7; 8; 9; 13] та несприйняття образу “Я” [8; 14; 15]. Поступово виникає почуття вини, ображеності, що можуть переходити у свою протилежність – гнів, агресивність [16]. Отже, здавалось би, і в алкогольно залежній сім’ї можливе формування таких позитивних рис громадянина, як відповідальність. Однак закріплення описаної поведінки підлітка може спричинити, на думку дослідників, певні недоліки у формуванні особистості, які, з необхідністю, виявляться в майбутньому дорослому житті [7; 8; 10; 11; 13]. Досягнувши дорослого віку, така особистість збереже занижену самооцінку, буде продовжувати вважати себе недолугою людиною, яка обов’язково має жертвувати своїми інтересами заради інтересів інших людей. Звикнувши в підлітковому віці брати на себе обов’язки інших людей, іноді непосильні для себе, така особистість у дорослому віці дозволить іншим перекладати на неї свою відповідальність. Отож особистість, яка виховується в uzалежненій сім’ї, є не зразком людини, свідомої своєї мети, а типом виконавської покірності із заниженою самооцінкою [7]. Окрім того, у такої особистості є постійно актуалізованим страх неуспіху, хворобливе реагування на невдачі. Вона намагається все передбачити та проконтролювати, страхуючи себе від життєвих неуспіхів. Отже, у відповідальній дитині з алкогольно uzалеженої сім’ї виникають усі передумови для розвитку комплексу меншовартості. Навіть якщо в їх майбутньому дорослому житті все складається гаразд, вони залишаються тривожними, постійно очікують поразок, нездатні стати суб’єктами діяльності. Тобто стереотипи, засвоєні в дитячі роки, виявляють себе в зрілому віці. Емоційна скупість, нестабільність,

комплекс меншовартості заважають їм налагоджувати довірчі стосунки з людьми.

Висновки. Підсумовуючи вищесказане, зауважимо, що навіть зовні належна поведінка дітей з алкогольно uzалежнених сімей не є в дійсності психологічно оптимальною, оскільки в дорослому житті така поведінка спричиняє розвиток комплексу меншовартості та інших, пов’язаних із цим комплексом рис поведінки, оскільки вони не вмюють налагоджувати довірчі стосунки в спілкуванні, мають невротичні розлади, депресії, соматичні хвороби, викликані затяжними емоційними переживаннями тощо.

За характером походження відхилення в розвитку підлітків цього типу зумовлені деформацією самоствердження як компонента структури само-свідомості підлітка, що стимулює діяльність ілюзорно-компенсаторного змісту (основи формування квазіпотреб, квазіінтересів тощо). Соціальна дезадаптація підлітків деформує мотиваційну сферу, що змушує до пошуку діяльності ілюзорно-компенсаторного спрямування, утечі від активного діяння. Потреба в самовизначенні може реалізуватися у вживанні наркотиків. У такому разі маємо самоствердження в деформованому вигляді, оскільки самоствердження тут є спробою уникнути вирішення реальних проблем.

1. Максимова Н.Ю. Схильність до алкоголізму й наркоманії та методи її виявлення в підлітків // Психологія: республіканський науково-методичний збірник. – К.: Освіта, 1993. – Вип.41. – С.18–24.
2. Максимова Н.Ю. Типологія соціально дезадаптированого поведіння несовішеннолетніх // Психологическая помощь детям и подросткам с трудностями в обучении, поведении и эмоциональными нарушениями. – Одесса, 1996. – С.70–73.
3. Максимова Н.Ю., Вовчик-Блакитна О.О. Вживання психотропних речовин як наслідок відхилень у становленні особистості// Ментальність. Духовність. Саморозвиток особистості: Тези доповідей та матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. – Луцьк, 1994. – С.53–54.
4. Максимова Н.Ю., Дупленко П.Ю., Мілютіна К.Л. Підліткова наркоманія, токсикоманія і алкоголізм // Молодь України: стан, проблеми, шляхи розв’язання. – К.: Український НДІ проблем молоді, 1995. – Вип.4. – С.95–104.
5. Максимова Н.Ю., Дупленко П.Ю., Мілютіна К.Л. та ін. Профілактика проявів вживання алкоголю та наркотиків серед підлітків // Константин. – 1996. – №1(4). – С.90–99.
6. Максимова Н.Ю., Червинская В.Б. Психологические методы в разыскной работе. – К.: РИО МВД Украины, 1995. – 212 с.
7. Максимова Н.Ю., Мілютіна К.Л., Піскун В.М. Основи дитячої патопсихології. – К.: Перун, 1996. – 463 с.

8. Максимова Н.Ю. Психологічна профілактика вживання підлітками алкоголю та наркотиків. – К.: ВІПОЛ, 1997. – 208 с.
9. Максимова Н.Ю. Психологический аспект профилактики алкоголизма и наркомании подростков. – К.: Институт системных исследований Министерства освіти України, 1995. – 2002 с.
10. Максимова Н.Ю. Психологічне забезпечення ресоціалізації особистості неповнолітніх // Педагогіка і психологія: Вісник АПН України. – 1994. – №2(3). – С.3.
11. Максимова Н.Ю. Психологічні аспекти перевиховання соціально дезадаптованих дітей // Профілактика правопорушень серед неповнолітніх. – К.: Академпрес, 1994. – С.52–60.
12. Менегетти А. Онтопсихологическая педагогика. – Пермь: Изд-во “Хортон Лимитед”, 1993. – 70 с.
13. Москаленко В.Д. Взрослые дети алкоголиков // Семья и школа. – 1992. – №10. – С.26–28.
14. Рубинштейн С.Л. Экспериментальные методики патопсихологии. – М.: Медицина, 1970. – 197 с.
15. Рудестам К. Групповая психотерапия. – С.-Пб.: ПитерКОМ, 1998. – 384 с.
16. Сатир В. Как строить себя и свою семью / Пер.с англ. – М.: Педагогика-Пресс, 1992. – 192 с.

В статье рассматриваются и анализируются основные типы реагирования несовершеннолетних на алкогольную зависимость семьи. Подчеркивается, что исследование типов в развитии личности ребенка с алкогольно зависимой семьи есть изначальным этапом построения целостной системы их ресоциализации.

УДК 616.89-008.411.44+159.923
ББК 88.37

ЦІННІСНА ДЕТЕРМІНАЦІЯ СУЇЦИДАЛЬНИХ ТЕНДЕНЦІЙ У СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

Постановка проблеми. Розвиток людини неодмінно пов'язаний із постійним виникненням внутрішньоособистісних проблем, а людські взаємовідносини – з неминучістю конфліктів, на яких позначаються і соціум, і економіка країни. Це примушує людину шукати шляхи подолання стану дезадаптації – неможливості пристосуватися до ситуації, що склалася. Нерідко таким виходом є добровільна смерть, самогубство.

Головною передумовою мотивації, пов'язаною з бажанням добровільно піти з життя, стає потреба індивіда змінити ситуацію, що склалася. І такий особистий вибір людина робить часто всупереч соціальним нормам.

Знаходячись у тенетах проблемної ситуації, людина немовби опиняється в замкнутому колі і, не бачачи соціально прийнятної виходу, обирає єдино можливий, на її думку, вихід – смерть. Цей “вихід” штовхає людину до пошуку можливостей його реалізації, відсуваючи вирішення самої проблеми на другий план.

Теоретичне вивчення проблеми самогубства шляхом опрацювання ряду науково-психологічних джерел [7; 5; 4; 2; 1; 9; 8], спонукало нас до розробки програми експериментально-діагностичного дослідження суїцидальних тенденцій у юнацькому віці.

Актуальність дослідження зумовлена тим, що останнім часом самогубства становлять значну соціальну проблему. Кількість самогубств у світі має тенденцію до росту в усіх категоріях населення, у тому числі й серед молоді.

В умовах трансформації українського суспільства молода людина з характерними для неї емоційною нестійкістю, імпульсивністю дедалі частіше потрапляє в кризові ситуації, що супроводжуються депресивними переживаннями. Перешкоди, які стають на заваді досягненню життєвої мети, реалізації мрії і видаються непереборними, змушують особу юного віку боротися, шукати вихід, переосмислювати сенс буття. Саме в цьому віці загострюються проблеми самоідентифікації, зростає невпевненість у собі, виникають інтимні, особистісні та міжособистісні негаразди, які часто вирішуються шляхом зведення рахунків із життям.

Проблема самогубств у наш час є однією з найгостріших і найважчих для вирішення проблем. Україна ввійшла до групи країн із високим рівнем суїцидальної активності: понад 20 самогубств на 100 тис. населення [1, с.80]. С.Л.Покідов указує на нерівномірність розподілу здійснення суїцидів в Україні, особливо при порівнянні західних і східно-центральної регіонів України. Івано-Франківська область займає одне з найнижчих місць у

статистичному ряді показників суїцидальності, поступаючись Львівській і Тернопільській областям [2, с.8]. У східно-центральных регіонах реєструється більша кількість самогубств, ніж у західних.

Останнім часом простежується зростання суїцидальних спроб у молодому віці. Упродовж останніх десятиліть частота суїцидів зростає майже втричі. Самогубства становлять другу за частотою причину смерті серед молоді. Статистичні дані свідчать, що найбільша частота самогубств спостерігається у віці 15 – 24 років [1, с.82].

Ключові слова: суїцид, екзистенціальний вакуум, сенс життя, депресія, самопошкоджувальна й саморуйнівна поведінка.

Експериментально-діагностичне дослідження суїцидальних тенденцій у юнацькому віці передбачало використання таких методик:

- методика на визначення рівня депресії (Т.І.Балашова);
- методика визначення схильності до поведінки, яка відхиляється від норми (А.Н.Орел), зокрема шкала схильності до самопошкодження й саморуйнівної поведінки;
- методика визначення життєвих цінностей особистості (Must-тест) (П.Н.Іванов, Е.Ф.Колобова).

Крім того, використано розроблені нами анкети на уточнення особливостей розвитку ціннісної сфери особистості і на визначення ставлення особи до самогубства й рівня усвідомленості цієї проблеми.

Вибірку дослідження склали 100 студентів Прикарпатського університету (50 осіб першого курсу філософського факультету і 50 осіб другого курсу того ж факультету).

- Первинне анкетування стосувалося таких аспектів:
- цінностей життя молоді;
 - чинників, що найбільше впливають на формування світогляду;
 - проблем, що найбільше турбують молодь;
 - змісту й структури вільного від навчання часу.

Виявилось, що найпоширенішими цінностями життя для першого курсу є мати хороших і надійних друзів (40%), знайти кохання й мати міцне здоров'я (по 34%), а для другого курсу – створити сім'ю (62%), мати хороших і надійних друзів (34%), здоров'я і кар'єра (34%).

Підтвердження цьому ми знаходимо в проблемах, які турбують їх найбільше: 62% студентів першого курсу турбуються про матеріальне становище, 48% – турбує особисте життя, 46% – професійна перспектива. Студентів другого курсу найбільше турбує професійна перспектива – 56%, 48% – матеріальне становище, 48% – особисте життя.

Проблема пошуку сенсу життя цікавить тільки 26% студентів першого курсу і 22% студентів другого курсу, що займає відповідно 5 і 4 місця серед проблем, що найбільше турбують.

Світогляд людини визначається переконаннями, цінностями, якими вона керується в житті. Проте є певні чинники, що впливають на його формування. Так, студенти першого курсу виділяють два найбільші чинники: сім'я (60%) і друзі (66%). Великий відсоток (46%) належить впливу на формування світогляду преси, телебачення, радіо.

Студенти другого курсу на перше місце серед усіх запропонованих чинників виводять сім'ю (84%), а потім – релігію (44%), 42% – пресу, телебачення, радіо.

Значний відсоток (44%) студентів першого курсу вказує на такий чинник, як кохана людина. Серед другого курсу цей чинник становить 38%, таку ж саму кількість відсотків – друзі. Це й не дивно, адже у вільний від навчання час (за результатами анкетування) студенти першого й другого курсів постійно переглядають телепередачі, слухають музику (перший курс – 30%, другий – 42%) і спілкуються з друзями (перший курс – 31%, другий – 58%).

Результати Must-тесту підтверджують вищевказані цінності студентської молоді. Розподіл обраних цінностей за категоріями наведено в рис. 1.

Так, у результаті кількісної обробки даних ми отримали: у 88% студентів першого курсу цінністю в житті є міжособистісні контакти й спілкування; 78% – прив'язаність і любов; 78% – особистісний ріст; 56% – безпека й захищеність, а найменш важливою цінністю є привабливість – 6%.

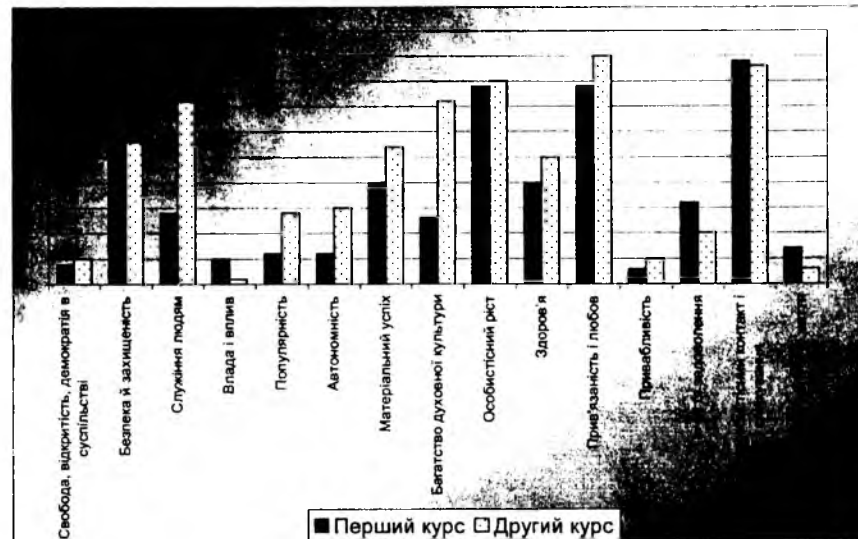

Рис. 1. Система цінностей юнацтва у порівняльно-віковому зрізі

Серед студентів другого курсу найпоширенішою цінністю в житті є прив'язаність і любов (90%), міжособистісні контакти й спілкування (86%), особистісний ріст (80%). Четверте місце посідають дві цінності – багатство духовної культури (72%) і служіння людям (72%). Найнижче місце займає така цінність, як влада і вплив – 2%.

Сумуючи результати анкетування першого й другого курсів, можемо констатувати, що трьома найпоширенішими цінностями в житті молодих людей є міжособистісні контакти й спілкування, прив'язаність і любов, особистісний ріст.

У ході співбесід удалося встановити ще й таку цінність, як наявність сенсу життя, який допомагає людині відчувати себе в житті щасливою. Про це свідчать такі висловлювання, як “я неодмінно повинен вірити в щасливе майбутнє”, “я неодмінно повинен знайти мету в житті”, “жахливо, якщо людина не знає, до чого прагне в житті”, “жахливо, якщо людині “нічого” не потрібно”, “жахливо, якщо не знаєш для чого живеш, не маєш мети в житті”, “я неодмінно повинен знайти сенс життя” та ін.

Серед студентської молоді першого й другого курсів основні цінності відповідають потребам даного віку – потребі в спілкуванні й міжособистісних контактах та потребі в любові. Про це свідчать і результати анкетування, адже найбільше студентів цінність свого життя бачать у тому, щоб мати хороших та надійних друзів, знайти кохання (більше притаманне для першого курсу) і створити сім'ю (більш поширене серед другого курсу).

З результатів анкетування на визначення ставлення особи до самогубства й рівня усвідомленості цієї проблеми випливає висновок, що проблема самогубства серед молоді існує, хоч і займає четверте місце серед інших зазначених суспільних проблем.

Більшість молодих людей засуджує самогубство, незалежно від його причини, тільки малий відсоток студентів схвалює самогубство за причин психічної чи невиліковної хворіб.

Урятувати від самогубства, на думку молоді, може віра в Бога, кохання, віра в себе – так уважає перший курс; усвідомлення смислу життя, сила волі й віра в себе – другий курс. Для попередження самогубств як перший, так і другий курс рекомендує звернутися за допомогою до спеціаліста-психолога й поговорити з друзями.

Як свідчать дослідження суїцидальної поведінки, вона часто виникає на фоні депресії [2, с.51].

Депресія – чи найпоширеніше явище в нашому суспільстві. В її тенета потрапляють як дорослі, так і молодь. Причини можуть бути найрізноманітніші – нерозділене кохання, матеріальні труднощі, екзаменаційна сесія та ін. Усе зумовлене індивідуально-психологічними особливостями людини.

Людина може перебувати в депресії день, два, три, тиждень, місяць і більше. З легкої форми вона може перерости у важку, а це викликає

серйозні порушення в поведінці людини, її способі життя, може призвести до захворювання, що потребує медикаментозного лікування.

Проведення методики на визначення рівня депресії (Т.І.Балашова) серед студентської молоді показало, що відповідно до запропонованих рівнів виявленості депресії в жодного студента не було виявлено високого (70 і більше балів – 0%).

Фактом залишається й те, що тільки в 16% усіх студентів першого і другого курсів було виявлено наявність депресії, серед яких 10% припадає на другий курс, а 6% – на перший. Вона виявляється у вигляді легкої і прихованої депресій, які за інтенсивністю відповідають низькому і середньому рівням.

Отже, усі 10% студентів другого курсу, в яких виявлено депресію, мають низький рівень депресії, тобто це легка депресія ситуативного або невротичного характеру. А 6% студентів першого курсу, в яких виявлено депресію, поділяються на 4% – з легкою депресією і 2% – з прихованою депресією, тобто середнім рівнем її вияву.

Підсумовуючи все вищезазначене, можна сказати, що зі 100 осіб студентської молоді, які брали участь у дослідженні, тільки у 8 осіб виявлено депресію. Це свідчить про стресостійкість і відсутність серйозних фрустрацій у студентів.

Тепер наведемо результати методики на визначення схильності до поведінки, яка відхиляється від норми (А.Н.Орел).

До поведінки, що відхиляється від норми, відносять: адиктивну поведінку, що характеризується бажанням відійти від реальності за допомогою зміни психічного стану; агресію і насилля як прагнення вирішувати проблеми за допомогою фізичної сили, приниження партнера по спілкуванню для стабілізації самооцінки; делінквентну поведінку; самопошкоджувальну й саморуйнівну поведінку.

Предметом нашого дослідження стала схильність до самопошкоджувальної й саморуйнівної поведінки, що виявляється в реалізації різних форм аутоагресивної поведінки.

Так, результати дослідження показали, що наявність цієї схильності (50–70 Т-балів) виявлено у 46% студентів першого курсу і 20% студентів другого курсу. 6% студентів, серед яких 2% другого курсу і 4% першого, виявлено з сумнівною достовірністю результатів (більше 70 Т-балів), проте шкала брехні в цих випадках відповідає нормі. Загалом схильність до самопошкодження й саморуйнування властива 50% студентів другого курсу й 22% студентів першого курсу.

Самопошкоджувальна й саморуйнівна поведінка свідчить про низьку цінність власного життя, схильність до ризику, виявлену потребу в гострих відчуттях, наявність садомазохістських тенденцій.

Для встановлення коефіцієнта кореляції між рівнем депресії та саморуйнівною й самопошкоджувальною поведінкою було використано коефіцієнт кореляції Пірсона. Він становить для студентів першого курсу 0,25, а для студентів другого курсу – 0,29, що не є статистично достовірним результатом. Очевидно, депресивні переживання досліджуваних студентів суттєво не корелюють зі схильністю до саморуйнування.

Проте цікавим фактом є те, що в 72% студентів першого й другого курсів, в яких виявлено схильність до саморуйнування й самопошкодження, на формування світогляду найбільше (58%) впливають преса, телебачення, радіо, тобто засоби масової інформації. Можливо, саме це слугує однією з причин формування в молоді переконань, що суїцид може виступати одним із варіантів вирішення проблеми. Наприклад, демонстрація прекрасного стрибка з високої гори закоханої пари як протест проти всього світу вселяє думку, що так має бути, що смерть може бути прекрасною, що стрибок із моста – це ще не смерть. Необхідно усвідомити, що фрагменти на телеекрані не мають спільного з реальним життям.

З 72% студентів першого й другого курсів, в яких виявлено схильність до саморуйнівної й самопошкоджувальної поведінки, тільки 22% турбує проблема пошуку сенсу життя. Проте перший курс ця проблема турбує більше, ніж другий курс. Можливо, рік навчання для другого курсу допоміг більше розібратися в тому, що для них у житті є важливим.

У результаті проведеного дослідження можна зробити **висновок**, що наявність стійкої системи цінностей у людини, чіткого переконання, що їй є заради чого жити, стримує особу від кроку до самогубства. І все ж, за словами М.Бердяєва: самогубство здійснюється в особливу, виняткову хвилину життя, коли чорні хвилі заливають душу і втрачається будь-який промінь надії. І найефективніший спосіб, щоб допомогти, – це насамперед зрозуміти душевний стан людини, яка вирішила покінчити із собою.

Логічний ланцюжок зв'язку понять “суїцид”, “депресія”, “сєнс життя” виглядає так: утрата сенсу життя, що переживається як екзистенційний вакуум, є причиною депресії, а депресія постає емоційно сприятливим фоном для появи стану тотальної незадоволеності собою, своїм життям, що веде людину до саморуйнування чи самознищення.

Розірвати цей зв'язок може формування стійкої ієрархії життєвих цінностей, в якій верховною цінністю є, за словами А.Швейцера, благоговіння перед життям. Тільки в цьому контексті проблема профілактики суїцидальних тенденцій серед молоді може бути успішно вирішена.

1. Абдюкова Н.В. До проблеми суїциду у сучасній Україні // Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ: Плай, 2001. – Вип.6. – Ч.2. – С.38–46.

2. Амбрумова А.Г. Індивідуально-психологічні аспекти суїцидальної поведінки // Актуальні проблеми суїцидології. – М., 1978. – Т.82. – С.44–59.
3. Бугайова Н.М. Прийоми і засоби індивідуальної психокорекційної роботи з особами, схильними до суїциду // Збірник наукових праць НПУ ім. М.П. Драгоманова. – Вип.14. – 420 с.
4. Дюркгейм Е. Самогубство: Соціологічне дослідження / Пер. з фр. Л.Кононович. – К.: Основи, 1998. – 519 с.
5. Орбан-Лембрик Л.Е. Соціальна психологія. – К.: Академ-видавництво, 2003. – 446 с.
6. Пеня Оскар. Віктор Франкл і логотерапія // Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ: Плай, 2000. – Вип.4. – Ч.1. – С.121–130.
7. Пилягіна Г.Я. Актуальные проблемы суицидологии в Украине и пути их решения // Журнал практического врача. – 1998. – №6. – С.12–14.
8. Франк С.Л. Смысл жизни // Вопросы философии. – 1990. – №6. – С.69–31.
9. Сабат Н.В. Самогубство: причини і методи запобігання // Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ: Плай, 2000. – Вип.4. – Ч.2. – С.218–226.
10. Шапарь В.Б., Тимченко А.В., Швыдченко В.Н. Практическая психология. Инструментарий. – Ростов н/Д.: Феникс, 2002. – 688 с.

The article shows that suicide tendencies are actual and wide-spread among the students, and the connection of these tendencies with the system of moral values.

ПРОФЕСІЙНІ ЦІННОСТІ СТУДЕНТІВ – МАЙБУТНІХ ПРАЦІВНИКІВ СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ: СУТНІСТЬ ТА ОСОБЛИВОСТІ

Актуальність проблеми: Початок нового тисячоліття став черговим етапом формування нової системи української освіти і вдосконалення рівня підготовки вітчизняних спеціалістів та його наближенням до європейських стандартів. Специфіка цього переходу логічно висуває особливі вимоги й до галузі освіти, до об'єму, різноманітності, актуальності та якості соціально-психологічних знань, що їх отримує молодь у навчальних закладах, та до ціннісно-мотиваційної сфери особистості, яка формується під впливом навчально-виховного процесу. Професійне формування особистості студента здійснюється в соціокультурному просторі, у процесі встановлення зв'язків із різними суспільними інститутами. У системі цих відносин формуються права, норми, правила, обов'язки відносно держави, суспільства, конкретного соціуму, професійної підготовки, майбутньої професійної діяльності, до себе. Самі відносини виступають як суспільна та особистісна цінність, як рушійна сила розвитку, становлення особистості спеціаліста. Невипадково В.Н.Мясищев підкреслював, що найголовніше в особистості – це її ставлення до людей [5, с.48–49].

Мета повідомлення: розкрити сутність психолого-культурологічного підходу щодо визначення ціннісних орієнтацій студентів, майбутніх спеціалістів соціальної сфери діяльності.

Ключові слова: гуманістичні відносини, психолого-культурологічний підхід, орієнтація в цінностях соціокультурної сфери діяльності, професійна культура, професійна компетентність, професійні уміння, цінності професійної сфери діяльності.

Виходячи з аналізу відносин, ми можемо виділити цінності, що визначають гуманістичну спрямованість особистості студента, на які повинні бути орієнтовані спеціалісти, які працюють у соціальній сфері:

- ставлення особистості до загальнолюдських цінностей як бази формування гуманістичної особистості;
- ставлення особистості студента до виконання законів держави, державного та суспільного устрою, наявність установки на їх удосконалення;
- ставлення до етичних цінностей суспільства, конкретного соціуму, що мають вихід на професійну діяльність;

- ставлення до дотримання та виконання громадянських прав і обов'язків, патріотичного обов'язку, шанобливого ставлення до інших національностей, їх культури;
- ставлення до національних та регіональних традицій і звичаїв, які виступають цементуючою силою, що об'єднують населення даного регіону (громади).

Отже, необхідно вести мову про основи формування соціально-психологічної та професійної культури.

Н.Б.Крилова до основ професійної культури відносить систему соціальних якостей, яка безпосередньо забезпечує рівень трудової, професійної діяльності та визначає її особистісний зміст, ставлення до праці. Саме через професійну діяльність кожний спеціаліст досягає максимальних для себе результатів, прагнучи виявити свої здібності. Тим самим він матеріалізує своє ставлення до праці. Його особистісна культура втілюється в культуру праці [3, с.56].

Теоретичний аналіз проблеми. Аналіз досліджень С.Я.Батишева, О.О.Бодальова, А.В.Кір'якової, Т.К.Ахаян, А.А.Крилова, Н.Б.Крилової, М.М.Левіної, В.М.Распопова, А.Д.Сазонова, Н.В.Самоукиної, наших матеріалів показує, що до цінностей спеціаліста соціальної сфери діяльності слід зарахувати:

- саму людину, її творчий потенціал, її творчу діяльність та менталітет;
- громадянськість (особистісна якість, що виявляється в законослухняності, чесному виконанні громадянських обов'язків, активній реалізації громадянських прав, мужньому подоланні труднощів);
- патріотизм (особистісна якість, що відображає любов до Вітчизни, історичну роль українського етносу у встановленні взаємодії, взаєморозуміння Сходу й Заходу);
- соціальну справедливість, що відображає стартові можливості кожного, рівну винагороду за працю, рівні можливості для реалізації творчого потенціалу кожного;
- свободу вибору цінностей професійної освітньої діяльності, завданням якої є реалізація творчого потенціалу особистості у виборі засобів досягнення життєвої мети;
- соціальні гарантії, що виявляються в колективістському менталітеті українського етносу, узгодженості суспільної, групової та особистісної мети життєдіяльності, у державному захисті особистості;
- духовність українського етносу як цінність, яка відображається в пріоритеті духовного над матеріальним, у душевному багатстві особистості, в єдності етичного, суспільного й особистісного;
- соціальну гармонію як цінність, яка характеризує збалансованість особистісних і суспільних інтересів, упорядкованість суспільних відносин, ціннісних орієнтацій.

Особливість менталітету українців полягає в культурній самотності їх розвитку. Отже, необхідно враховувати етнопсихологічні особливості, національні цінності, що лежать в основі формування майстерності соціально орієнтованих професій.

Виходячи з аналізу професійної культури спеціаліста соціальної сфери, розгляду підлягають загальні особливості цінностей соціально орієнтованих професій, тобто професій, що мають гуманістичну спрямованість.

Професійна культура спеціаліста соціальної сфери виявляється в змісті діяльності, ставленні до обов'язків, які виконуються, поведінці з людьми. В їх основі лежить формування умінь, що забезпечують якісну професійну компетентність спеціаліста. Тому в управлінні педагогічним процесом професійної підготовки необхідно вести мову про формування технологічних умінь професійної діяльності студентів, заснованих на їх теоретичному осмисленні. Дослідження А.К.Маркової, В.І.Жернова, С.Д.Смірнова, М.М.Левіної та інші матеріали показують, що до таких умінь професійної культури можна віднести кілька груп: ціннісно-орієнтовну, оперативнометодичну, професійно-психологічну, професійно-пізнавальну, рефлексивно-оцінювальну, професійно-дослідницьку. Охарактеризуємо докладніше кожну з виокремлених груп.

Ціннісно-орієнтовна група вмінь розглядається як система професійних цінностей, пов'язана з управлінням психологічним процесом формування спрямованості особистості, тобто вона виступає як стержень, довкола якого йде розвиток сторін та елементів професіоналізму спеціаліста. До цінностей цієї групи ми зараховуємо:

- формулювання мети й завдань пізнавальної діяльності, пов'язаних із присвоєнням особистістю студента цінностей професійної культури, в якій акумулюється передовий досвід, новітні технології та наукові досягнення;
- визначення, осмислення й формулювання навчально-пізнавальних проблем (проблемних ситуацій), які розглядаються як форми оволодіння культурними цінностями професійної діяльності, що несуть емоційне забарвлення;
- пізнавальні цінності, які виступають як термінальні, відображають зміст і мету професійної підготовки, та як інструментальні цінності, які включають засоби, способи, методи, організаційні форми оволодіння цінностями професійної діяльності;
- професійні цінності, що розглядаються як специфічні засоби й мета професійного становлення особистості майбутнього спеціаліста, пов'язані як із загальною, так і з професійною спеціальною підготовкою;
- актуалізація професійних знань, пов'язаних із виділенням і систематизацією понятійного апарату конкретної професійної спеціалізації, включаючи категорії, поняття, провідні ідеї, закони й закономірності;

- вибір цінностей, пов'язаних з орієнтацією студентів на професійні цінності, необхідні для задоволення духовних потреб особистості, що відображені в меті навчання й вимогах нормативних документів, що ставляться до спеціаліста, та їх присвоєння.

Оперативно-методична група цінностей відображає управлінський підхід до формування професійної компетентності майбутнього спеціаліста, яка включає інформаційно-комунікативну і регулятивну діяльність. До цінностей управлінської діяльності, важливих для професійної підготовки студентів, слід віднести:

- визначення перспектив становлення спеціаліста, пов'язаного з визначенням етапів формування професійної компетентності, які виступають як рішення тактичних і стратегічних задач навчально-освітньої діяльності;
- ухвалення рішень пізнавальної діяльності, які виступають як елемент управління та самоврядування, пов'язаний із субординацією задач, орієнтацією в ситуаціях, що виникають у процесі навчання, з осмисленням наслідків їх вирішення;
- інформаційне забезпечення, пов'язане з розкриттям сутності професійної культури, з аналізом стану освітньої системи, ухваленням управлінських рішень, вибором методів та засобів пізнавальної діяльності, корекцією процесу професійної підготовки студентів;
- вибір засобів утворення особистості, пов'язаних із метою формування культури професійної діяльності майбутнього спеціаліста, які несуть конкретний характер та забезпечують перехід студентів від репродуктивних до творчих способів пізнавальної діяльності;
- визначення умов, що виступають в управлінні професійною підготовкою студентів як найважливіший педагогічний елемент, що відображає зовнішні й внутрішні обставини;
- вибір методів та їх адаптація до вирішення професійно-пізнавальних завдань, наявних засобів і підготовленості учасників процесу.

Сам вибір методів пов'язаний з їх оптимальною відповідністю визначеним вище умовам, що забезпечує ефективність процесу навчання; оперативний контроль, який виступає як цінність, що забезпечує аналітико-рефлексивну діяльність суб'єктів процесу професійної підготовки, що проводиться на основі заданих мети й завдань, стандартів та еталонів.

Професійно-психологічна група вмінь відображає культуру інтелектуальної діяльності майбутнього спеціаліста, взаємодію із засобами професійної освіти, з управлінням і самоврядуванням. Дана група професійних цінностей включає:

- формування пізнавальної установки, яка виступає як готовність до пізнавальної діяльності, що має професійну спрямованість;

- розвиток пізнавальних потреб, які пов’язані із задоволенням інтелектуального голоду і виступають рушійною силою професійного утворення особистості студента;
- стимулювання та самостимулювання пізнавальної діяльності, що включає спонукання та самоспонукування для досягнення мети професійної освіти студентів;
- формування культури суб’єкт-суб’єктних відносин, які виступають зв’язною ланкою у взаємодії педагога та студентів у процесі професійної підготовки спеціаліста;
- формування культури спілкування, що є засобом обміну та передачі інформації, культурних цінностей, розвитку особистості, гуманного ставлення до людей, що виявляється у ввічливості, обов’язковості, порядності;
- розвиток культури комунікативної діяльності, яка виступає як процес установа зв’язків для передачі ідей, установок, оцінок від одного носія культури іншому, інтеграції людей;
- індивідуалізацію та диференціацію професійної освіти, пов’язану з урахуванням природних задатків студентів та об’єднанням їх у групи, виходячи з рівня присвоєння особистістю культурних цінностей;
- формування культурного іміджу студента, який є одним зі шляхів до професійного успіху та відображає думку оточення й власну оцінку студента, рівня розвитку його культури;
- психологічний клімат як елемент професійної культури відображає настрої, думки, ставлення групи студентів до професійної підготовки й професійної діяльності.

Професійно-пізнавальна група вмінь як цінність відображає культуру навчальної праці, уміння працювати з інформаційними джерелами, аналізувати і аналізувати інформацію, отриману з різних джерел, готувати реферати, курсові роботи, брати участь у дослідницькій діяльності. До цієї групи вмінь слід зарахувати:

- уміння побачити проблему в навчальному матеріалі та сформулювати її, що дозволяє осмислено підійти до її рішення, тобто вибору засобів і методів пізнавальної діяльності;
- уміння аналізувати інформацію з різних джерел, що дозволяє виділити факти, узагальнити їх, сформулювати проблему та ідею їх рішення;
- уміння визначити черговість вирішення завдань, які пов’язані з виділенням головного, істотного, що дозволяє розвинути логічне мислення, зробити самоуправління пізнавальною діяльністю більш ефективним;
- уміння адаптувати способи для вирішення професійно-пізнавальних завдань. Сама адаптація пов’язана з модифікацією, перетворенням, конструюванням способів пізнавальної діяльності на основі ерудиції особистості;

- уміння сформувати алгоритм вирішення завдань, тобто розробити спосіб пізнавальної діяльності, виходячи з логіки процесу його розвитку, структури, зв’язків і т. д.;
- уміння орієнтуватися в професійних цінностях, що пов’язані з аналізом пізнавальної діяльності, рішенням завдань професійного навчання.

Рефлексивно-оцінювальна група вмінь культури професійної діяльності особистості пов’язана з аналізом і самоаналізом, з оцінкою й самооцінкою студента своїх здібностей та вмінь у формуванні професійної компетентності. До даної групи професійно-пізнавальних цінностей слід віднести:

- методику діагностики стану пізнавальної діяльності, сформованості професійної компетентності, здійснюваної на основі тестування й само-тестування, виконання стандартних і творчих робіт, завдань за вибором;
- оцінку результатів пізнавальної діяльності та професійної компетентності, що періодично проводиться, як правило, експертами, викладачами за певною шкалою, виходячи зі стандарту й вимог до творчої діяльності особи, що навчається;
- самооцінку результатів пізнавальної та навчально-професійної діяльності, яка виступає як процес рефлексії, залежний від “самостійності іміджу”, осмислення самоцінності себе як особистості, вимог до себе, як до фахівця;
- рівень сформованості самоконтролю як процесу рефлексії, що виявляється в самоаналізі, самооцінці, самоспонуванні, самокорекції поведінки, відносин і діяльності.

Професійно-дослідницькі уміння як культурна цінність спеціаліста. Їх формування пов’язане з творчим підходом до формування професійної компетентності, тобто з визначенням проблеми, розробкою гіпотези, принципів пізнання, вибором засобів пізнання. До цієї групи вмінь слід віднести:

- уміння побачити проблему й визначити предмет пізнання, що пов’язане з осмисленням теми й мети пізнання;
- уміння сформулювати гіпотезу, яка виступає як атрибут розвитку пізнавальної самостійності особистості та дозволяє визначити основні шляхи досягнення освітньої мети;
- уміння сформулювати концептуальну ідею пізнання, що виконує інтеграційну функцію, дозволяє спланувати пізнавальну діяльність, проникнути в сутність проблеми, розглянути її з різних позицій;
- уміння вибору методологічних принципів пізнання, які виступають початковими положеннями пізнання сутності, керівництвом до дії, шляхами осмислення сутності проблем професійної діяльності;
- уміння аналізу процесу професійної підготовки виступає як логічна операція розчленування його на складові частини, що дозволяє проникнути в сутність процесу;

- уміння використовувати нові засоби професійної підготовки, що виступають як нетрадиційна сукупність форм, методів, засобів формування професійної компетентності з використанням нових інформаційних технологій;
- уміння визначити тенденції розвитку професійної підготовки, тобто оволодіння культурними цінностями, пов'язаними зі з'ясуванням передумов, із повнотою одержуваної інформації, потребами соціуму, що розвивається;
- уміння узагальнення досвіду, яке виступає як осмислення рівня соціального розвитку групи, як висновок, формований на основі аналізу, зіставлення фактів і явищ, розвитку процесу формування професійної компетентності спеціаліста;
- уміння використовувати проблемний підхід до навчання й пізнавальної діяльності (є засобом залучення студентів до дослідницької діяльності, до вивчення професійних питань, пов'язаних із використанням евристичних методів пізнання, що сприяє активізації пізнавальної діяльності студентів) [2, с. 102].

Проблема підготовки спеціаліста в сучасних умовах постала в полі зору соціальної психології, соціальної та професійної педагогіки вже давно. Стосується вона формування професійної культури спеціаліста. Саме тому до педагогічного процесу у вищому навчальному закладі ставляться достатньо жорсткі вимоги, на яких акцентується увага в таких напрямках:

по-перше, формування гуманістичної позиції особистості студента, що виявляється в культурі спілкування, ставленні до себе, до інших людей, до виконання своїх професійних обов'язків;

по-друге, формування професійної компетентності спеціаліста, що включає ерудицію, глибоке знання всіх особливостей своєї професійної діяльності, творчий підхід до виконання професійних обов'язків, володіння необхідними професійними вміннями та навиками;

по-третє, формування аксіологічної культури студента як майбутнього професіонала, що пов'язаний із ціннісним підходом до особистості, її професійно-пізнавальною та наочно-практичною діяльністю;

по-четверте, формування професійної технологічної діяльності, що виявляється в культурі професійної діяльності, у майстерності, в оволодінні інноваційними інформаційними технологіями, в управлінні технологічними процесами;

по-п'яте, розвиток творчої культури професіонала, пов'язаний із розвитком інтелектуального потенціалу особистості студента, нестандартним підходом до рішення навчальних завдань професійної діяльності;

по-шосте, формування комунікативної культури спеціаліста, що дозволяє одержувати інформацію з різних джерел, вступати в контакти, що забезпечують підвищення професійної компетентності студентів, взаємодія з ними.

Доброта, порядність, обов'язковість, чесність, справедливість, толерантність – провідні елементи соціально-етичної позиції спеціаліста високої професійної культури.

Отже, формування професійної культури та орієнтація студентів у цінностях професійної діяльності повинні здійснюватися за принципом культуродоцільності. Ідея культуродоцільного підходу до навчання й виховання виникла давно. Її елементи ми зустрічаємо в поглядах античних філософів, педагогів XVII–XIX ст. Так, А.Дістервег принцип культуродоцільності виводить з історії розвитку народу, історії його культури, запозиченого розвитку суспільства та особистості, а також вимагає встановлення зв'язку будь-якого подальшого ступеня розвитку з попереднім [1, с. 127].

За цим принципом освітній процес особистості повинен будуватися з урахування традицій та звичаїв, конкретних умов місця й часу, в яких народилася людина або де їй належить жити та працювати, усієї сучасної культури в широкому значенні, особливостей культури країни, що є батьківщиною цієї людини.

Принцип культуродоцільності в професійній підготовці студентів слід розглядати в ширшому контексті. Він вимагає врахування взаємодії людини з довкіллям, людини з людиною, ставлення людини до себе, до інформаційно-комунікативних технологій, тобто виховання культури відносин. Отже, ідеться про культурологічний підхід як психолого-педагогічний принцип формування професійної компетентності спеціаліста.

Сам принцип розглядає культуру як багатопланову, багаторівневу цінність, що інтегрує безліч професійних культур. Він допомагає студентові орієнтуватися в культурних, професійних цінностях.

Реалізація принципу культуродоцільного підходу до професійної підготовки студентів ґрунтується на:

- 1) аксіологічному підході, пов'язаному зі світом професійних цінностей, з осмисленням їх загальнолюдської значущості;
- 2) дієвому підході, що розглядає професійну культуру з процесуальних позицій, реалізовувану на основі єдності об'єктивних і суб'єктивних чинників і передумов;
- 3) семіотичному підході, що фіксує провідні елементи професійної культури у формі соціокоду, у тому числі понять, матриць, знаків, кодів, формул і т. д.;
- 4) структуралістському підході, що вимагає розгляду професійної культури з боку складових елементів, їх взаємозв'язку і виконуваних функцій;
- 5) етично-гуманістичному підході, що акцентує увагу на вдосконаленні духовних якостей спеціаліста як культурної цінності [3, с. 86].

Культурологічний підхід як принцип підготовки студентів до професійної діяльності вимагає залучення до етичної, естетичної, політичної, екологічної, правової культури, тобто до культурних цінностей професії. За

ступенем залучення студентів до культурних професійних цінностей, їх стійкості можна стверджувати про професійну компетентність майбутнього спеціаліста.

Висновки. Формування професійної культури та ціннісних орієнтацій майбутнього спеціаліста в культурних цінностях професії на основі культуродоцільного підходу має свої особливості:

по-перше, у формуванні мети професійно-освітньої діяльності студента, виходячи з етапності педагогічного процесу, становлення професіоналізму, розвитку мотиваційної сфери та їх орієнтації в професійних цінностях;

по-друге, у складному циклічному характері професійної підготовки студентів, що виявляється спочатку в загальноосвітній, потім у загальній професійній підготовці та закінчується професійною спеціалізацією. Загальноосвітня підготовка дозволяє сформувати цілісну картину світосприймання, цінність людини та її творчої діяльності. Професійна підготовка розширює кругозір і дозволяє встановити зв'язки зі спорідненими професіями, що мають вихід на людську життєдіяльність. Спеціалізація дозволяє особистості виявити свої здібності в конкретній діяльності;

по-третє, в орієнтації особистості в загальнолюдських цінностях, які виступають основою формування гуманістичного ставлення до людей, дозволяють студенту визначити своє місце в соціокультурному просторі;

по-четверте, особливість полягає у формуванні інтересу до цінностей професійної діяльності шляхом розширення інформаційно-комунікативного простору професійної підготовки спеціаліста;

по-п'яте, у формуванні установки на вибір та присвоєння професійних цінностей, що сприяє становленню стійкого позитивного ставлення студента до професійної підготовки;

по-шосте, особливість полягає в орієнтації особистості студента на культурні цінності професії через субординацію пізнавальних і професійно-наочних цінностей, а також у практичному зануренні студентів у світ загальнолюдських культурних та професійних цінностей. Саме занурення здійснюється на основі соціальної інтеріоризації, яка включає в себе :

- залучення особистості студента до існуючих професійних цінностей соціуму;
- включення особистості студента в професійно-комунікативну діяльність, що має професійну значущість;
- залучення особистості студента в процес соціального та професійного культуроформування.

Найважливішим у підготовці студентів як професіоналів є формування спрямованості особистості на присвоєння професійних та культурних цінностей, створення умов для розкриття їх творчого потенціалу.

1. Дистервег А. Избранные педагогические сочинения. – М.: Учпедгиз, 1956. – 374 с.
2. Кирьякова А.В. Теория ориентации личности в мире ценностей. – Оренбург: ОГГТУ, 1996. – 188 с.
3. Крылова Н.Б. Формирование культуры будущего специалиста. – М., 1990. – С. 132–142.
4. Макарцева Н.Н. Духовні цінності педагогічної культури // Педагогіка. – 1998. – Т.2. – №3. – С.81–86.
5. Мясищев В.Н. Психология отношений. – Воронеж: МОДЕК, 1995. – 356с.
6. Орбан-Лембрик Л.Е. Психология управления: Посібник. – К., 2003. – 568 с.
7. Психология / Під ред. А.А. Крилова. – М.: Проспект, 1998. – 584 с.

В статье рассматриваются профессиональные ценности социальной сферы деятельности, те отношения, которые представляют сердцевину культурных ценностей. Сами ценности отношений, которые имеют выход на социальную сферу деятельности, делятся на несколько групп: ценностно-ориентированную, оперативно-методическую, профессионально-психологическую, профессионально-познавательную, рефлексивно-оцениваемую, профессионально-исследовательскую.

ШЛЮБНО-СІМЕЙНІ ВЗАЄМИНИ І СТАБІЛЬНІСТЬ РОДИННОГО ЖИТТЯ

Актуальність проблеми. Розглядаючи сім'ю як історично конкретну систему взаємовідносин між подружжям, між батьками й дітьми, як малу групу, яка призначена для оптимального задоволення потреби в самозбереженні й самоствердженні, вітчизняні та зарубіжні вчені вказують на безкінечне спотворювання цих споконвічних призначень родини в сучасній практиці. Непоодинокими є твердження, що сьогодні у світі повсюдно ця група-інститут є при смерті: у країнах, що розвиваються, у розвинутих країнах “першого” і “другого” світу. Важливість розгляду проблеми сім'ї пояснюється ще й тим, що в наш час знижуються кількість шлюбів і народжуваність, збільшується дитяча смертність, дитяча бездоглядність, непоодинокими стають розлучення. У сучасних умовах помітнішою стає криза сім'ї, яка виявляється в тому, що цей соціальний інститут дедалі гірше реалізує свої основні функції – репродуктивну й виховну. Загалом, погіршення соціально-демографічної ситуації переводить проблему сім'ї із суспільної в економічну й психологічну площину.

Численні зарубіжні й вітчизняні дослідження свідчать, що в наш час спостерігається тенденція до перегляду багатьох позицій стосовно сім'ї та її унікальної ролі у відтворенні населення та вихованні підростаючого покоління. На цьому шляху виникають труднощі, передусім ті, які стосуються розгляду соціально-психологічної специфіки функціонування сім'ї. Вони зумовлені, з одного боку, статусом самої соціальної психології, а з другого – особливостями об'єкта аналізу, адже сім'я одночасно є і соціально-психологічною спільністю (малою групою, члени якої зв'язані шлюбними чи родинними стосунками, спільністю побуту і взаємною моральною відповідальністю), і соціальним інститутом (історично конкретною системою взаємовідносин між подружжям, батьками й дітьми, соціальна необхідність якої зумовлена потребою суспільства у фізичному й духовному відтворенні населення). Важливою обставиною є і міждисциплінарний характер багатьох досліджень сім'ї.

Мета повідомлення: з'ясувати соціально-психологічні чинники, що впливають на стабільність сімейних взаємин.

Ключові слова: шлюбно-сімейні взаємини, соціально-психологічний потенціал сім'ї, батьківський вплив, стабільність шлюбу, подружжя сумісність, подружжя адаптованість, готовність до шлюбу.

У сім'ї переплітаються найрізноманітніші суспільні відносини й міжособистісні стосунки: економічні, соціальні, політичні, моральні, правові, психологічні, естетичні тощо. За глибиною, безперервністю й силою впливу навряд чи ще якийсь соціальний інститут може порівнятися з безпосереднім досвідом життя в батьківській сім'ї. Небагато є суспільних явищ, які фокусували би в собі практично всі основні аспекти людської життєдіяльності й виходили б на всі рівні практики: від суспільно-історичного до індивідуально-психологічного, від економічного до духовного. Родина – одне з них. Сімейне життя – найскладніший вид діяльності у світі. Коли подружжя спільно виховує дитину від народження до зрілості, воно стикається зі всіма проблемами (медициними, психологічними, соціальними тощо), які коли-небудь знало людство.

З погляду соціальної психології сім'я являє собою соціальну групу, яка відповідає нормам і цінностям певного суспільства, об'єднана сукупністю міжособистісних контактів, що формуються в спільній взаємодії і взаємовпливі. Ставлення до сім'ї кожного з її членів можна виявити за допомогою декількох запитань, зокрема: “Чи відчуваєте ви, що живете з людьми, які поважають і люблять вас, піклуються про ваше самоствердження?”, “Бути членом вашої сім'ї – це цікаво, приємно, комфортно?” та ін. Якщо кожен із партнерів відповідає “так”, то можна вважати, що справа йде про зрілу, гармонійну сім'ю. Якщо ж відповідає “ні” або “не завжди”, то швидше за все має місце сім'я, в якій є певні труднощі й проблеми. Члени такої сім'ї не навчилися по-справжньому любити й цінувати один одного, створювати умови для самовдосконалення. Кожна проблемна сім'я може стати зрілою, для чого психологи радять звертати увагу на такі постулати: 1) необхідно визнати, що часом ваша сім'я дійсно буває неблагополучною; 2) проаналізувати свої колишні помилки й змінити своє життя, добре усвідомлюючи, що можна жити по-іншому і не так, як це було до сьогодні; 3) слід прийняти рішення про необхідність зміни ситуації; 4) варто зробити перші кроки на шляху до цих змін.

Відчуття самоцінності кожного члена сім'ї може сформуватися тільки в такій атмосфері, де приймається кожна індивідуальність, де любов висловлюється відкрито, де помилки служать для надбання нового соціального досвіду, де спілкування відкрите й довірливе, а правила поведінки не перетворюються в застигли догми, де особиста відповідальність і чесність кожного – невід'ємна частина взаємин. У такій демократичній сім'ї дорослі відчувають себе потрібними й бажаними, а діти виростають здоровими й розумними. У проблемній сім'ї її члени часто безпорадні, діти ростуть в атмосфері жорстких правил, критики, постійно очікують покарання і не мають можливості відчути особисту відповідальність за що-небудь. У цих дітей дуже високий ризик деструктивної поведінки відносно самих себе або оточення, їх внутрішній потенціал залишається нерозкритим. Подібні

відмінності у самооцінці виявляються і в дорослих членів сімей [7, с.49–50]. Самооцінка батьків дуже впливає на те, який тип сім'ї вони створюють: батьки з високою самооцінкою вірогідно сформуєть гармонійну сім'ю, батьки з низькою самооцінкою швидше всього створюють неблагополучну сім'ю.

Сім'я виконує певні функції в суспільстві. Через виконувані функції сім'я виявляє свою активність, способи життєдіяльності всіх її членів. При цьому соціальні функції зумовлюють важливу роль сім'ї в суспільстві, а індивідуальні – сприяють задоволенню матеріальних і духовних потреб кожного члена певної конкретної сім'ї. Загальний аналіз типів і функцій сім'ї дозволяє говорити про неї як про соціально-психологічне явище.

Соціально-психологічний підхід до аналізу сім'ї передбачає розгляд передусім її виховної та репродуктивної функцій. Сім'я – це реальне втілення соціально-психологічного впливу на індивіда, у колі якого одночасно опиняються інтелект, емоційно-чуттєва сфера особистості, її погляди, орієнтації, потреби. Вона здійснює вплив на людину через спілкування, діяльність, особистий приклад дорослих членів сім'ї, через оцінку конкретної поведінки та самоаналіз. Одночасно вплив сім'ї пов'язаний з дією інших інститутів соціалізації – школи, засобів масової інформації, референтних груп, значущих осіб тощо. Якщо їх соціальна діяльність збігається з тим, що відбувається в сім'ї, то процес соціалізації підростаючого покоління відбувається гармонійно. Суттєва розбіжність у впливах несе в собі зародок суперечностей, загрозу непристосованості індивіда до найближчого соціально-психологічного оточення зокрема й соціуму загалом. Цивілізоване суспільство зацікавлене в міцній, дружній, щасливій, згуртованій, здоровій, духовно багатій сім'ї. Серед основних чинників, які справляють найбільш ефективний вплив на становлення особистості в сім'ї, можна виокремити наступні: особистий приклад батьків, їх суспільне обличчя й авторитет; моральний приклад – спосіб життя родини, її уклад, традиції, стосунки всередині сім'ї, емоційно-психологічний і моральний клімат; культурно-освітній рівень батьків та інших дорослих членів родини; стиль спілкування в сім'ї; ступінь відповідальності старших за виховання дітей; характер організації родинного дозвілля; матеріально-побутові умови; професійний досвід батьків [1;7;8]. Водночас абсолютизація будь-якого з них, так само як і недооцінка того чи іншого чинника, суттєво позначається на виховних можливостях родини, робить сім'ю неспроможною в плані соціалізації підростаючого покоління.

Ні школа, ні дошкільні заклади, хоча вони й надають суспільству посильну допомогу в догляді за дітьми та їх вихованні, конкурувати з хорошою, морально й психологічно здоровою сім'єю не можуть у головному – в ефективному розвитку інтелектуальних, індивідуально-психологічних здібностей, моральних можливостей, емоційних властивостей дитини. Для цього потрібний довірливий і розумний діалог батьків із дітьми. Життєво

необхідно, щоби їх пестили, їм посміхалися, з ними розмовляли, обговорювали важливі проблеми духовного, морального, інтелектуального характеру. Дитина, якій не вистачає в сім'ї любові й ласки, виростає холодною й нечуйною. Обмірковування проблеми батьківства і його впливу на соціалізацію дитини висвітлює безліч невирішених питань, а саме: у чому полягає й від чого залежить специфіка батьківських і материнських функцій у процесі виховання, яке місце батьків серед інших агентів соціалізації і як воно змінюється залежно від соціальних та медико-гігієнічних умов, господарської діяльності, структури сім'ї, статусно-рольової сфери, які реальні можливості й межа впливу сім'ї на становлення підростаючої особистості? Відповідаючи на поставлені запитання, по-перше, враховується той факт, що ставлення батьків до дітей органічно пов'язане із загальними орієнтаціями культури, традицій і особистим минулим соціальним досвідом. По-друге, при всій своїй значущості сім'я ніколи не була й не буде єдиним чинником, який визначає долю своїх дітей. Без аналізу численних інших впливів оцінити потенційні можливості сім'ї та реальний ступінь батьківського внеску в становлення підростаючої генерації дуже важко, а практично – неможливо. Що стосується, наприклад, підлітків, то тут варто зважати на:

- вік дитини (у підлітковому віці дитині потрібні батько й мати, хоч часто їх тіснять однолітки й суспільні інститути соціалізації);
- стать дитини (для хлопчиків-підлітків позасімейне оточення важливіше, ніж для дівчаток);
- наявність інших агентів соціалізації як усередині сім'ї, так і поза нею;
- специфічні особливості міжпоколінної трансмісії культури в даному суспільстві на даний історичний період (наприклад, які відмінності між умовами життя й ціннісними орієнтаціями батьківського покоління й покоління дітей);
- численні й зовсім не вивчені компенсаторні механізми самого процесу становлення, що врівноважують чи зводять нанівець численні виховні зусилля, наприклад ефект зустрічної рольової доповнюваності, коли підліток має перед очима добрий батьківський приклад, але не виробляє в себе відповідних навичок з огляду на те, що сім'я в них не має потреби, батьки все роблять самі [3, с.5–6].

Подібні чинники, що обмежують ефективність батьківського впливу й процес соціалізації підлітків, існували завжди. У наш час вони потребують пильної уваги й серйозного вивчення.

Вітчизняними й зарубіжними соціальними психологами фіксується наявність значних відмінностей ціннісних орієнтацій, життєвих домагань, планів і перспектив у дітей із родин міських і сільських, інтелігенції й працівників низької кваліфікації. З одного боку, цей факт свідчить про те, що соціальне походження в жодному разі не може бути проігнороване, з

другого – підтверджує, що, незважаючи на суперечливі тенденції в розвитку сім'ї, вона так само залишається впливовим інститутом виховання й становлення. Діти тією чи іншою мірою успадковують, а потім по-своєму відтворюють модель життєдіяльності батьківської сім'ї.

Дослідниками стверджується, що між ціннісними орієнтаціями сім'ї й поведінкою дитини існує пряма залежність. Сім'я, яка передусім готує дитину до обдуманого вибору освіти, майбутньої спеціальності, способу й стилю життя, робить це відповідно до своєї уяви й до своїх реальних можливостей. У зв'язку з цим звертає на себе увагу те, що сучасна батьківська сім'я готова й згодна протягом десятиліть нести дуже значні матеріальні витрати, які забезпечують підростаючому поколінню можливість учитися, а потім, розпочавши роботу, “ставати на ноги”. Такий настрій батьківської сім'ї пояснюється її усвідомленням, що від рівня освіти залежить не тільки професійне, але й соціальне просування дітей у майбутньому. Тут виявляється традиційна уява про вищу освіту як необхідну умову для просування по ієрархічній драбині. У наш час цінність освіти не знизилась. І тому цілком закономірно, що це зробить вплив і на підвищення престижу висококваліфікованих професій у молодого поповнення. Сукупність перелічених причин, а також студентський спосіб життя, щедрий на інтелектуальне спілкування, різноманітність у дозвіллі тощо пояснює освітню активність старшокласників [8, с.44].

Стосовно моральної регламентації поведінки членів сім'ї, моральної відповідальності в стосунках батьків і дітей, дотримання моральних норм, то, хоча вступ чоловіка й жінки в шлюб регулюється правом, важливе місце тут належить моралі. Моральні норми, принципи, моральні обов'язки регулюють сімейні суперечності, є своєрідним соціальним орієнтиром для тих, хто вступає в шлюб. Вони передбачають: взаємну любов між подружжям, визнання рівності між чоловіком і дружиною, любов до дітей, піклування про старших членів сім'ї, чуйність у стосунках між подружжям і всіма членами сім'ї, тактовність у розв'язанні сімейних непорозумінь і конфліктів, духовну близькість, участь обох (чоловіка й жінки) у суспільній діяльності тощо. Сім'я є тим осередком, де закладаються традиції, звички, моральні стосунки між старшими й молодшими, де формується комфортне соціально-психологічне середовище проживання й існування людей.

Сімейно-побутова мораль історична. Питання, якою повинна бути сім'я, було актуальним у всі віки, починаючи з древності. Так, древньогрецький філософ Платон уважав, що перед тим, як побратися, молоді люди повинні добре взнати один одного. У рабовласницьку епоху головною метою сім'ї було збільшення багатства, повне підкорення жінки чоловікові. Ранньокласові суспільства намагалися жорстко регламентувати всі людські стосунки, особливо шлюбно-сімейні: правила вступання до шлюбу, права й обов'язки подружжя, стосунки дітей і батьків тощо. З часом саме поняття

особистого життя стало трактуватися як щось автономне, вільне від зовнішньої соціальної регламентації, таке, що регулюється переважно внутрішніми, моральними стимулами. На протигагу середнім вікам, коли індивідуальна статева любов мислилася як сила, що руйнує шлюб, буржуазне суспільство оголошує моральним тільки шлюб, заснований на любові. Однак загальні принципи далеко не завжди отримували втілення в реальному житті. У наш час соціальна необхідність у сім'ї зумовлена потребою суспільства у фізичному й духовному відтворенні населення. Дослідники підкреслюють особливу роль родини в моральному самовизначенні дитини, уважаючи її винятковим виховним чинником, що не має рівного собі еквівалента.

Актуалізується значення сучасної сім'ї і в стимулюванні інтелектуальних здібностей дітей. Фетишизація “середньої”, “звичайної”, “такої як усі” дитини, недовіра до “розумників” відходять на задній план як такі, що негативно позначаються на становленні підростаючої особистості, на розвиткові її самооцінки, професійних орієнтацій. Сказане особливо торкається розв'язання проблеми “сім'я й обдарована дитина”, адже вияв і розвитку обдарованості вимагає професійної компетентності в першу чергу батьків, їх готовності до такого роду діяльності. Ідеться передусім про ранні стадії розвитку дитини, коли здібні батьки виконують роль учителя, наставника, є прикладом для наслідування. Однак не менш значна роль батьків на наступних стадіях розвитку дитини, коли вона стає школярем. Батьки мають бути готові до спільних занять з обдарованою дитиною (гуртки, конкурси, змагання тощо), до створення такої атмосфери, де б таланту кожного з дітей знайшлося гідне місце. Закладений у сім'ї фундамент “Я-концепції” створює основу позитивних реакцій дитини, що розвиваються в умовах школи.

Відаючи належне сім'ї як найважливішому інституту виховання, становлення підростаючої особистості, неможливо не бачити, що в сучасних умовах вона не завжди й не в усьому може сформувати певні ціннісні орієнтації, моральні установки, що відповідають реальним, у звичайних нормам поведінки, умовам і потребам життя, сприяти процесу соціалізації підростаючого покоління. На тлі алкоголізму, наркоманії, злочинності дуже ускладнюються родинні відносини. Сучасна сім'я стає все менш стабільною, часто не спроможна адекватно відреагувати на аморальні вияви дітей, передаючи це важливе зобов'язання державним закладам. Іншими словами, межа між соціальною відповідальністю держави й сім'ї розмита, школа киває на батьків, батьки на школу. І як підсумок – суттєво страждає моральне становлення дітей. Численні дослідження педагогів, психологів, медиків, криміналістів підтверджують, що витоки аморальної поведінки підлітків і молоді найчастіше спостерігаються в деструктивних сім'ях, які характеризуються відсутністю взаєморозуміння, у сім'ях, які

розпадаються чи розпалися, а також у сім'ях із ригідною псевдосолідарністю, де беззастережно домінує один із членів сім'ї при залежній пасивності інших. При цьому серед несприятливих умов морального виховання в сім'ї відзначають аморальний спосіб життя батьків, їх низький загальноосвітній рівень, психолого-педагогічну неспроможність сім'ї, емоційно-конфліктні стосунки в сім'ї, розлучення батьків і його наслідки.

Протягом багатьох років провідні функції сім'ї – виховна й репродуктивна – були практично відірваними від господарсько-побутової, виробничої (економічної) функції. Демократичні перетворення в Україні виправляють цю помилку. Закономірність така, що розвиток різних форм власності, колективної та індивідуальної трудової діяльності сприяє залученню до економіки всіх членів сім'ї, дітей у тому числі. А це, у свою чергу, зміцнює сім'ю, її духовні, морально-психологічні підвалини, сприяє скороченню розлучень і навіть підвищенню народжуваності. Що ж стосується неprestижності масових робітничих професій у середовищі школярів, то їхня непривабливість зумовлена як соціально-економічними причинами, так і недоліками в трудовому вихованні й профорієнтації сім'ї та школи.

У наш час зростає увага соціальної психології до вивчення ролі сім'ї в емоційній стабілізації індивідів, у сексуальному контролі, задоволенні сексуальних потреб і потреб в особистому щасті й любові. Діти – свідки всього того, що діється в сім'ї. Процес соціалізації зумовлений тим, яку цінність надає особистість сімейному боку життя, як визначаються подружні й батьківські обов'язки, як поєднується цей аспект морально-психологічного, емоційно-духовного самовизначення з іншими (самовизначенням у професійній, суспільній та ін. сферах). Часті сімейні конфлікти, розлучення травмують душу не тільки дитини, але й усіх інших членів сім'ї. Як наслідок, чимало дітей, знаючи, якою не повинна бути сім'я, у той же час не знають, якою вона має бути, що дуже небезпечно для майбутнього їх особистої сім'ї. Наявність майбутньої сім'ї часто виступає для молодії генерації як обов'язкова, звична й часто не дуже приваблива саме внаслідок своєї буденності, відсутності психологічного захисту, емоційної підтримки в сім'ї. Опитування підлітків показують, що їхні уявлення про себе в майбутньому як чоловіка (дружини) виявлені слабо й не наповнені змістовно. Результати дослідження свідчать, що тільки кожний четвертий підліток хотів би свою майбутню сім'ю будувати на прикладі своїх батьків. Розуміючи, що за цими оцінками стоїть віковий максималізм, разом із тим доводиться констатувати, що сучасна батьківська сім'я не завжди є тим моральним орієнтиром, який сприяє особистісному самовизначенню, тим осередком, де закладається адекватне розуміння сімейного щастя, людського кохання [8, с.46]. Можна назвати причини такого явища. Довгі роки про проблеми сімейного щастя, стосунки в сім'ї, питання сексуального розвитку, кохання не прийнято було говорити ні в школі, ні вдома. Більш

того, це було соромно, непристойно, а часом і вкрай небезпечно. Так учили наших учителів і батьків, щоб вони потім учили нас, а ми – своїх дітей. Неспроможність цього постулату наявна, тому що неможливо зрозуміти спосіб життя суспільства, не знаючи особливостей сексуальної поведінки індивідів, які його складають, того, як ця поведінка й самі статеві відмінності усвідомлюються й символізуються в культурі.

Як свідчать медики, психологи соціокультурне міське оточення з його більшою свободою моралі, безліччю взірців поведінки, високою питомою вагою молоді в структурі населення, стимулюючим інтересом до проблеми статі засобами масової інформації, літературою, кіно (включаючи відеофільми), театром тощо містить у собі передумови для більш раннього виявлення активності в сексуальній сфері. Слід визнати, що "спроба дорослого життя" виникає інколи навіть не в старших, а в середніх, і навіть у молодших класах. Знання старшокласників про закони дружби й кохання, про планування сім'ї, про контрацепцію недостатні, а іноді мізерні. У цьому полягає одна з причин того, що в нас стільки покvapних і навіть примусових шлюбів серед неповнолітніх. За результатами наших досліджень сучасні підлітки починають статеве життя раніше, ніж їх попередники. Це потребує від дорослих, у першу чергу батьків, більш пильного й уважного ставлення до проблеми. Звичайно, зняти проблему не вдається. Мова може йти тільки про зменшення її хворобливості.

Обмірковуючи проблеми підліткової сексуальності, теми дружби й кохання, необхідно враховувати дві обставини: експериментальний характер їхньої сексуальної поведінки й те, що еротичні потреби та інтереси підлітків часто випереджують розвиток їх комунікативних, емоційно-моральних властивостей і навичок, від яких у підсумку залежить можливість сполучення фізичної близькості з психологічною інтимністю і взаєморозумінням. Як не огидна підліткова похабщина, у певному розумінні вона виконує ті ж функції, що й "сміхова сексуальність" дорослих. Хлопчики-підлітки, яких нестримно тягне до розмови на ці теми, зовсім не обов'язково виростають емоційно й морально ущербними. Труднощі психосексуального порядку частіше зустрічаються в тих, хто стоїть збоку, чії еротичні переживання не знаходять словесного вислову й тому йдуть вглиб й закріплюються [4, с.62].

Важливим соціально-психологічним аспектом у вивченні сім'ї є аналіз чинників, що впливають на стабільність майбутнього шлюбу та на подружні стосунки власне сімейного життя. Щодо дошлюбних чинників, які впливають на стабільність шлюбу, то вітчизняні й зарубіжні дослідники виокремлюють передусім такі, що прямо корелюють зі стабільністю шлюбу (вища освіта чоловіка, соціальний статус сім'ї, позитивна оцінка респондентами успішності сімейного життя батьків, тривалість дошлюбного знайомства, залицяння, взаємне позитивне перше враження один про

одного, період залицяння – рік і більше, ініціатива про укладання шлюбу з боку чоловіка, весільні святкування та ін.), і ті, що обернено корелюють зі стабільністю шлюбу (ранній чи пізній вік вступу в шлюб, більш висока освіта дружини, аніж чоловіка, виховання в неповній сім'ї, нестійкість стосунків у період знайомства, наявність дошлюбної вагітності, негативне ставлення батьків до шлюбу тощо) [1; 5]. Результати свідчать, що, власне, соціально-психологічних чинників не так вже й багато (виділені курсивом).

Важливим є інше: вірогідність розлучення залежить не стільки від соціально-демографічних характеристик майбутнього подружжя (вік, рівень освіти тощо), скільки від сприйняття цих параметрів свідомістю індивіда, їх втілення в його установках, ціннісних орієнтаціях. Стосовно власне сімейного життя, яке асоціюється з народженням дітей, їх вихованням, зародженням і розвитком подружніх стосунків, то тут також виокремлюють дві групи чинників [1; 6]: ті, що прямо корелюють із стабільністю шлюбу (високі репродуктивні установки жінок, наявність у сім'ї голови, спільне прийняття основних сімейних рішень, спільне проведення подружжям вільного часу, подібність сімейних цінностей, низька конфліктність у різних сферах життя, висока адекватність сприйняття подружжям один одного та ін.), і ті, що обернено корелюють зі стабільністю шлюбу (уживання алкоголю чоловіком, розбіжність в установках подружжя на професійну діяльність дружини й характер верховодства в сім'ї, обмеженість спілкування, відсутність адаптивної поведінки та установок подружжя, незадоволеність сексуальними стосунками, відсутність довіри й підтримки з боку чоловіка чи дружини тощо). Практично всі перелічені чинники є соціально-психологічними. Водночас цей перелік є неповним: у ньому, для прикладу, не представлені діти. Надійність окремих показників невелика (наявність у сім'ї голови, уживання алкоголю чоловіком та ін.).

Соціальні психологи стверджують, що сімейні взаємини, які впливають на стабільність шлюбу, визначаються психологічною готовністю людини до шлюбу. Вона передбачає розуміння особами, що вступають у шлюб, соціальної сутності сім'ї, суспільної значущості своїх дій, відповідних взаємозобов'язань, відповідальності за сім'ю й дітей, добровільне прийняття неминучих у сімейному житті турбот, обмеження особистісної свободи. Без цієї готовності перехід від неформальних взаємин емоційного характеру (кохання) до формальних – регламентованих і обов'язкових стосунків між партнерами по шлюбу – виявляється пов'язаним зі значними психологічними труднощами. Доведено, що сімейні взаємини регулюються психологічними вимогами, до яких відносять: готовність до міжособистісного спілкування й співпраці, погодження взаємодій, уміння пристосуватись до звичок і рис характеру іншої людини й розуміння її психічних станів, визнання принципу рівності в партнерських стосунках тощо. У сім'ї всі сфери сімейних взаємин взаємопов'язані і зміна сімейних стосунків в

одній зі сфер викликає подібні зміни і в інших. Ці зміни можуть бути позитивними, коли, наприклад, після довгих пошуків знайдено найкращий варіант розподілу домашніх обов'язків і сімейного бюджету в господарсько-економічній сфері. При цьому помітно оздоровлюються морально-психологічні, інтимно-особистісні стосунки. Проте ці зміни ведуть і до негативних наслідків, коли, наприклад, матеріально-побутові непорозуміння й труднощі руйнують гармонію в інших сферах. Створення й підтримання психологічного комфорту для кожного з партнерів – домінуюче завдання сучасної сім'ї.

Результати досліджень, медична практика показують, що в наш час гармонійні стосунки між партнерами, які базуються на взаємному коханні, є основою сімейного щастя. Відсутність таких взаємин досить швидко перетворює спільне життя в джерело конфліктів. Усі види міжособистісних взаємин, які утворюють психологічний клімат у спільноті, у тому числі й у сім'ї, дослідники поділяють на [3]:

- співпрацю (уважається ідеальним видом взаємин, що пропонує взаємодопомогу, взаємну підтримку один одного);
- паритет (передбачає рівні взаємини, засновані на взаємній вигоді всіх членів сім'ї);
- змагання (бажання домогтися більшого й кращого в доброзичливому суперництві);
- конкуренцію (прагнення до керівництва іншими, утиск їх у будь-яких сферах);
- антагонізм (різка суперечність між членами сім'ї, за якої їх об'єднання носить вимушений характер, зберігається завдяки сильному тиску ззовні).

У сім'ї тією чи іншою мірою виявляється будь-який із даних видів взаємин. Він сприяє або, навпаки, перешкоджає її стабільності, збереженню й виконанню важливих функцій – виховної і репродуктивної. Щодо сімейних стосунків на рівні дорослі – діти, то в науковій літературі описані такі їх типи:

- диктат (виявляється в систематичному придушенні одними членами сім'ї ініціативи й почуття власної гідності в інших його членів; диктатор – це той, хто нав'язує свою волю іншим, ігноруючи колегіальність);
- опіка (система стосунків, за якої батьки задовольняють усі потреби дитини, відгороджують її від будь-яких турбот, труднощів, беручи їх на себе);
- невтручання (незалежне співіснування дорослих і дітей, при якому мають місце два світи – світ дорослих, де декларується самостійність, незалежність дитини, і світ дитини-індивідуаліста);
- співробітництво (усі справи вирішуються спільно, що згуртовує сім'ю, зміцнює її основи) [9].

Стосовно диктату (лат. dicto – диктую, наказую) і опіки, то це різні за формою, але майже однакові за результатом явища: у дітей відсутня ініціатива, самостійність, вони не беруть участі в розв'язанні проблем сім'ї, бо на них ніхто не зважає. Разом із тим, за даними психологічних досліджень, саме ця категорія дітей дає найбільшу кількість зривів у підлітковому віці. Підліток, для якого характерне ствердження своєї незалежності, уступає в суперечність із диктатом чи опікою. При цьому форми протесту можуть бути різними – від неслухняності, непокори аж до правопорушень.

Із зазначеного вище видно, що тип і якість спілкування партнерів у шлюбі є одними з важливих характеристик сім'ї, які визначають благополуччя шлюбу. Саме в спілкуванні реалізуються важливі духовні потреби людини. І оскільки сім'я стає для людей своєрідним психологічним “при-тулком”, задоволення потреб у прийнятті один одного, захисті й психологічному комфорту починає все більше пов'язуватись із сімейними взаєминами. Дослідники виявили, що успішність подружжя визначається ступенем саморозкриття партнерів в процесі міжособистісного спілкування, точністю невербальної комунікації, наявністю загальних символів, високою частотою особистісного спілкування, підтвердженням у ньому подібності в сприйнятті партнерських ролей, позицій, функцій і обов'язків, глибиною взаєморозуміння й ступенем взаємної емпатії – співчуття, співпереживання. У рекомендаціях психологів формулюються умови успішного міжособистісного спілкування подружжя: відкритість, відсутність “прихованих зон”, взаємне підтвердження самооцінок, активний обмін взаємодіями, інтенсивність обговорення почуттів і помислів один одного, відповідність стилю спілкування конкретній ситуації тощо. Водночас до чинників, які перешкоджають успішному спілкуванню подружжя, психологи відносять: грубі висловлювання, приховування яких-небудь важливих повідомлень, змішування причини й наслідку в ситуації розбіжності поглядів, ригідність уявлень партнерів із приводу того, що кожен із них повинен і може говорити або робити, упевненість у тому, що люди у своїй поведінці повинні бути абсолютно логічними, постійна фіксація того, хто має рацію, а хто винен у конкретній ситуації та ін.

Характер, стиль, спрямованість сімейних взаємин визначають “горизонтальний” бік взаємовідносин, тобто стосунки подружжя між собою, від яких багато в чому залежить благополуччя в сім'ї. Не менш важливим є “вертикальний” бік, який охоплює проблему взаємовідносин батьків і дітей. Найбільш напруженими вони стають у підлітковому і юнацькому віці, що перешкоджає засвоєнню юнаками й дівчатами еталонів, норм, цінностей майбутньої власної сім'ї. Первинною характеристикою цих взаємин виступає ступінь і характер незалежності емансипації юнацтва від батьків. Більшість батьків уважає це віддалення неминучим і з появою перших його ознак або відступас, або в боротьбі за своїх дітей активно використовує

механізм заборони. Причому часто батьки не враховують, що ієрархія їх ролей для дітей залежно від віку змінюється: в період дитинства батьки виступають для дітей джерелом емоційного тепла й підтримки; в ранньому й пізньому дитинстві вони є владною, вищою інстанцією, розпорядниками благ. Психологи й медики радять, що з настанням пубертатного періоду повинна домінувати роль друга і порадирика, а в підлітковому і юнацькому віці взаємовідносини дітей і батьків повинні характеризуватись співпрацею, повагою, рівноправністю. Якщо цього не відбувається, настає напруження у взаєминах, яке може перейти у відчуження. Відчуження має декілька аспектів: емоційний (емоційні зв'язки батьків і дітей постійно руйнуються або витісняються зв'язками з іншими людьми – ровесниками, друзями), когнітивний (між батьками й дітьми з кожним днем зростає стіна непорозуміння), поведінковий (батьки не в змозі регулювати поведінку дітей), нормативний (норми й цінності батьків стають чужими їх дітям). Загалом, відчуження викликане прагненням батьків опиратись на формальну владу, авторитарність і примус.

Ще одна позиція батьків – капітуляція перед дітьми, які стають дорослими, прагнення наслідувати їх манери, що викликає у дітей зневагу. Як свідчать результати численних досліджень, обидві позиції приводять до порушення нормальних взаємин між поколіннями, втрати авторитету батьків. Психологи радять батькам знизити роль влади й підвищити роль авторитету. Найвищий вид авторитету, який важливо завоювати батькам у дітей, – особистий. Він характеризується такими компонентами: частотою і якістю контактів із дітьми, інформованістю про справи своїх дітей, ступенем розуміння й рівнем вирішення питань особистого життя дітей, їх труднощів, проблем, активністю в самовдосконаленні й удосконаленні навколишньої дійсності, цілісністю, інтелігентністю.

Стиль взаємин дорослих із дітьми є не тільки засобом встановлення й підтримання контактів із ними, але й дієвим методом виховання взаємовідносин. У спілкуванні з дорослими діти засвоюють майбутні моделі шлюбно-сімейних стосунків. На ці моделі великий вплив має господарсько-побутова сфера сімейних взаємин. Вона формує уяву юнаків і дівчат про права й обов'язки подружжя, розподіл справ і бюджету. Відмежування дітей від виконання побутових обов'язків і участі в обговоренні сімейних справ і проблем негативно впливає на формування свідомого ставлення до сімейного життя. Посильно-рівний розподіл побутових обов'язків між усіма членами сім'ї, залучення дітей до сімейної праці сприяє розвитку в них навичок розумного планування свого часу, обов'язкового виконання власної ролі в сім'ї. Загалом, характер сімейних стосунків визначає успішність виконання сім'єю своїх функцій, її благополуччя й щастя.

Актуальним на сьогодні для соціальної психології є вивчення сім'ї з погляду подружньої сумісності й подружньої адаптованості. Згідно з

результатами досліджень, існують індивідуально-психологічний, соціально-психологічний і соціокультурний рівні подружньої сумісності, кожен з яких має свою специфіку на різних етапах життєвого циклу сім'ї. Високий рівень психологічної сумісності сім'ї досягається не одразу. Він формується в процесі розвитку сімейних стосунків, які виступають як найбільш важливі, значущі для індивіда. Сім'я на ранніх, найбільш важливих для подальшого розвитку, етапах життя, є єдиною, а пізніше однією з найбільш важливих соціальних груп, до яких входить індивід. Сімейні події більшою мірою приймаються близько до серця, ніж зовнішні аналогічні події у сфері трудової діяльності та ін. Спільне ведення домашнього господарства, побут, емоційні стосунки, сексуально-еротична сфера життя сім'ї – усі вони взаємопов'язані й працюють на подружню сумісність. Оволодіння вміннями, навичками, способами самоконтролю й саморегуляції емоцій дозволяють подружжю гармонізувати свої сімейні взаємини, сприяють формуванню зрілої сім'ї.

Подружня адаптованість залежить від таких чинників, як інтимність (симпатія, прихильність та еротична прив'язаність подружжя) і автономія (відносна незалежність подружжя один від одного, яка передбачає в них такі потреби й види спілкування, які виходять за межі подружнього життя) [2]. Виокремлені автором характеристики шлюбу – адаптованість, інтимність і автономія – варіюють залежно від статі подружжя й тривалості сімейного життя. Учені звертають увагу на згуртованість у сім'ї, яку визначають як емоційну взаємоприв'язаність членів сім'ї, і адаптованість, тобто здатність сімейної системи змінювати свою структуру влади, рольові стосунки й правила, що їх регулюють, у відповідь на ситуаційний стрес чи стрес, що розгортається, розвивається.

Протягом свого існування сім'я підлягає різноманітним динамічним перетворенням, які зумовлюються багатьма причинами. Крім віку самих дітей, мобільність сім'ї, її динаміка пов'язані зі зміною усталених і появою нових соціальних ролей і функцій, які певним чином впливають на характер взаємодії в сім'ї. У зв'язку з цим виділяється декілька фаз у розвитку сім'ї. Початковий період кожної з фаз є своєрідною кризовою ситуацією, яка викликана необхідністю адаптації членів родини до нових ролей, позицій і виконання нових функцій. Науковцями виділяються такі основні фази розвитку сім'ї:

- початкова фаза подружнього життя (охоплює шлюбний період до народження першої дитини);
- три батьківські фази (пов'язані з віковими періодами в житті дітей – дитинство, підлітковий вік, отрочество, юність);
- фаза шлюбного життя (після відділення дітей від батьків);
- пенсійне подружжя.

З переходом від однієї фази до іншої змінюється структура сім'ї, а також позиція її членів. Адаптація до нової фази вимагає перегляду вже наявного досвіду взаємодії й вироблення адекватної поведінки в новій соціальній ситуації життя. У зв'язку з цим природно, що в циклі розвитку сім'ї виникають кризові ситуації, напруження яких, як правило, неоднакове в різних за соціально-психологічними характеристиками сім'ях. Інколи воно може бути настільки незначним, що криза майже не відчувається (здебільшого це спостерігається в сім'ях із позитивними соціально-психологічними показниками – інтегровані, гармонійні, зрілі сім'ї). Пристосування до нових ролей відбувається рівно й не викликає стресових ситуацій ні в окремих членів, ні в сімейній групі в цілому. Ці сім'ї також не застраховані від криз, пов'язаних з адаптацією й труднощами у виконанні сімейних функцій. Проте такі кризові ситуації рідко призводять до тривалих патологічних явищ і руйнування взаємодії в сім'ї. Протилежна картина спостерігається в сім'ях із негативними соціально-психологічними характеристиками (дезінтегровані, прагматичні, проблемні). Кризові ситуації в розвитку сім'ї можна передбачити і, отже, підготуватися до них заздалегідь і запобігти їх посиленню (крім тих ситуацій, які важко передбачити).

Говорячи про згуртованість сім'ї, стабільність шлюбу, психологи підходять до аналізу цих феноменів перш за все з погляду об'єктивних і суб'єктивних показників сімейного щастя та чинників, які визначають досягнення цих показників. Дані чинники поділяються на об'єктивні й суб'єктивні, а також на зовнішні й внутрішні. До зовнішніх об'єктивних факторів відносять стабільність соціальної системи, в яку включена сім'я, а також рівень життя в країні. До зовнішніх суб'єктивних – ефективність правових і моральних норм, культурних і національних традицій. До внутрішніх об'єктивних чинників належать матеріальні умови проживання конкретної сім'ї, а до внутрішніх суб'єктивних – міжособистісні почуття членів сім'ї (любов, взаємоповага), а також сумісність і задоволення шлюбом.

Суттєвим аспектом соціальної психології є аналіз проблеми розлучення. Кількість розлучень, що постійно зростає, впливає на морально-психологічний клімат сім'ї, на психіку дітей, етапи їх становлення [1; 3; 7; 8; 10]. У цьому контексті важливо проаналізувати мотиви розлучення. Численні опитування молодих пар показують, що на процес прийняття рішення про розлучення впливає думка інших людей, матеріальний стан сім'ї, можливість кращого проведення дозвілля й професійного росту, зловживання алкоголем одного з подружжя.

Щодо самопочуття дитини в сім'ї, яка перебуває в стадії розлучення, то стверджувати, що розлучення завжди погіршує умови становлення і розвитку дитини в сім'ї, не можна. Тоді, коли розлучення виникає через пиятику чи аморальну поведінку одного з батьків, обставини в сім'ї можуть покращитись. Однак здебільшого розлучення несе негативні наслідки:

збільшується кількість нервово-психічних захворювань і серед батьків, і серед дітей, посилюється односторонність виховання, надлишкова фемінізація та ін. Дослідження, проведені вітчизняними й зарубіжними вченими, показують, що більшість дітей не підготовлена до розлучень батьків. При розлученні батьків дитячий світ раптом розпадається на частини, реакція, як правило, шокова, після чого настає глибока депресія, зниження самооцінки. Передусім розлучення відбивається на поведінці дитини. При цьому у хлопчиків реакції поведінки відзначаються більше ніж у півтора рази частіше, як у дівчат. Крім того, спостерігається помітно виявлена залежність типу реакції від статі. У хлопців переважають збудливість, ворожість, дратівливість, ненависть, аж до агресивності, у дівчат – астенічні реакції (неуважність, відлюдкуватість, плаксивість, кволість тощо). Дослідженнями також встановлено, що найбільш негативний вплив на дітей здійснює не відсутність одного з батьків і не саме розлучення, а період, який передує йому й супроводжується конфліктними стосунками між подружжям. Заради справедливості відзначимо, що наукових даних з цієї проблеми ще явно недостатньо. Але навіть ті з них, які є, свідчать про її серйозність.

Ученими називаються різноманітні причини розлучень: несерйозне ставлення до укладення шлюбу, криза в подружніх стосунках, труднощі у взаємній адаптації подружжя, розчарування, побутові чвари, послаблення соціального контролю й традиційних мотивів, відчуженість у стосунках, усвідомлення незадоволеності шлюбом, алкоголізм, низька культура сексуальних відносин, охолодження взаємної любові, почуття втрати й депресія, нерівноцінність обов'язків тощо. У зв'язку зі зростанням розлучень у сімейному житті намітився ряд тенденцій, які безпосередньо позначаються на самопочутті всіх членів сім'ї, на процесі соціалізації дітей: ріст неповних сімей і сімей змішаних, що виникають у результаті повторного шлюбу. Деколи вступ жінки в новий шлюб і встановлення довірливих стосунків між вітчимою і дитиною сприяє нормальному процесу її становлення [11]. Здебільшого ж повторний шлюб викликає гризоту й переживання, позаяк дитина зазнає почуття самотності, знехтування, ревнощів до майбутнього вітчима чи мачухи. Діти також можуть відчувати почуття подвійної поразки: перший раз через те, що не змогли попередити розлучення, а потім – повторний шлюб. У змішаних сім'ях діти стають власниками подвійного набору батьків і до кожного потрібно пристосовуватися. Та ніщо так згубно не діє на дитину, як те, що деякі батьки вносять у новий шлюб ті ж помилки, що зруйнували їх перший союз.

Розлучення має наслідки для всіх членів сім'ї: для подружжя, дітей, суспільства. Результати досліджень переконують, що часто період, який передує розлученню, переживається подружжям важче, ніж життя після розлучення. Дані вітчизняних і зарубіжних дослідників показують, що в подальшому серед розлучених виявляються вищими такі показники, як

смертність, захворюваність (фізична й психічна), суїцид, кількість автокатастроф тощо.

Сім'я. Сім'я є тим соціальним інститутом, де відбувається відтворення й виховання молодого покоління, забезпечується піклування про рідних, складаються різні типи морально-правових відносин: чоловік – жінка, батьки – діти, батьки – інші члени сім'ї, діти – діти, діти – інші члени сім'ї. Повноцінно вважається така сім'я, де наявні всі названі типи стосунків. Суспільна цінність і соціально-психологічна значущість сім'ї зумовлена її відтворенням безпосередньо життя, вихованням дітей, передаванням від старших до молодших соціального досвіду, цінностей культури, формуванням індивідуальної свідомості, діалогічних форм взаємодії.

Вивчаючи моральний, соціально-психологічний потенціал сім'ї, слід відзначити його надзвичайну суперечливість, зумовлену сукупністю об'єктивних і суб'єктивних чинників. Ці чинники в основному продукуються особливостями соціально-економічної і політичної ситуації в суспільстві, а також особливостями соціально-психологічної й психолого-педагогічної ситуації в сім'ї.

1. Деркач А.А., Орбан Л.Э. Акмеологические основы становления психологической и профессиональной зрелости личности. – М., 1995. – 208 с.
2. Голод С.И. Личная жизнь: любовь, отношения полов. – Л., 1990. – 32 с.
3. Етнопсихологічні орієнтири сімейного виховання: Навчально-методичний посібник / За ред. Л.Е.Орбан. – Івано-Франківськ, 1996. – 96 с.
4. Кон И.С. Ребенок и общество. – М., 1988. – 270 с.
5. Мацковский М.С., Гурко Т.А. Успешность функционирования молодой семьи в крупном городе // Программы социологических исследований молодой семьи. – М., 1986.
6. Мацковский М.С. Социальная сфера: преобразование условий труда и быта. – М., 1988.
7. Орбан Л.Э. Дети и общество. – М., 1993. – 148 с.
8. Орбан Л.Э. Становление личности. – М., 1992. – 112 с.
9. Социальная психология / Под ред. А.В.Петровского. – М., 1987. – 224 с.
10. Солодников В.В. Дети развода // Социологические исследования. – 1988. – №4. – С.58–62.
11. Филипчук Г. Знаете ли вы своего ребенка? – М., 1989. – 400 с.

В статтє затронуті соціально-психологічні проблеми сєм'ї. Авторы называють соціально-психологічні факторы, влияющие на стабільність брака, анализируют такие понятия, как "супружеская совместимость", "супружеская сплоченность", "мотивы развода".

ДЕВІАНТНА ПОВЕДІНКА ЯК СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА

Постановка та актуальність проблеми. Проблемі вивчення девіантної поведінки присвячена значна кількість досліджень у психології. Це праці Т.Мозгової, О.Єгорової, І.Сабанадзе, Л.Орбан-Лембрик, Т.Титаренко, Н.Чепелевої, С.Максименка, Л.Балабанової, Г.Федоришин, Н.Абдюкової та ін. Особлива увага в цих дослідженнях надається вивченню мотивації, сфери інтересів та емоційної сфери, проблеми асоціальних установок, аналізу навчальної діяльності учнів із відхиленнями в поведінці, специфіці їх взаємовідносин та взаємодії у колективі. Ці напрацювання продовжують гуманістичні традиції, які склались у науці у 20–30 роки ХХ ст. в працях таких відомих педагогів та психологів, як П.Блонський, Л.Виготський, А.Макаренко та інших. Великого значення в міжособистісних стосунках набувають виховні інститути, в яких проводить людина основну частину свого життя. І наскільки активно взаємодіє вона з ними, розвиваючи та реалізуючи власні особистісні потенції, настільки ефективно залежить її розвиток. Взаємодіючи із соціальним оточенням, індивід постійно зустрічається з різноманітними суперечностями, непорозуміннями, які часто спричиняють конфлікти, порушують внутрішню гармонію, викликають напруження, а це, у свою чергу, впливає на формування самої особистості, на міжособистісні стосунки та на поведінку загалом.

Ключові слова: девіантна поведінка, нормативна поведінка, студентська група, соціально-психологічна природа особистості.

Результати теоретичного аналізу. Відомим є той факт, що групи чинять вплив на своїх членів, які уникають прийнятих групових норм. Це полягає в наступному [5]:

- допомогти групі досягти її цілей;
- допомогти групі зберегти себе як цілісність;
- допомогти членам групи виробити “реальність” для співвідношення нею своїх думок;
- допомогти членам групи визначити своє відношення до соціального оточення.

Що стосується перших двох функцій, то особливого пояснення вони не потребують, оскільки формування групи відбувається на основі спільних ідей, мети чи загалом спільної діяльності.

Третя функція має на увазі відрахування своєрідної точки відліку, з якою людина може співвіднести свій погляд на предмет вивчення її валідності. Ідеться про теорію процесів соціального порівняння Л.Фестингера, яку називають “соціальною реальністю”. Ця “реальність” являє собою групову узгодженість (своєрідна групова норма) з приводу різних життєвих явищ чи ситуацій. Вона допомагає особистості уникнути невизначеності як відносно оцінки прийнятих нею рішень, так і стосовно інтерпретації свого стану. Щодо останньої функції, то вона допомагає визначити життєдіяльність і адаптацію особистості в соціумі, погоджені з груповими діями.

Реалізація всіх цих функцій зумовлена розвитком одноманітності оцінок, рішень, поведінкових моделей членів групи, які викликані, у свою чергу, процесами внутрішньогрупового тиску. Існує багато різних ситуацій, коли наявність такої одноманітності є важливим фактором ефективного існування групи. Але існують ситуації, коли така одноманітність не є корисною або навіть шкідливою і служить регресом і застоєм. Усе це породжує розвиток деструктивних групових процесів, які відбуваються у відносно спокійній (“нормальній”) обстановці групового функціонування. Саме в цих ситуаціях елементи творчості й різного плану інновації призводять до перегляду групових стандартів, які не відповідають вимогам часу. Вони повинні бути особливими ознаками групового життя [5].

Індивідуальні особливості розвитку людей і нестабільність у розвитку суспільства утворюють різноманітні лінії соціальної поведінки [6, с.182–185]. І хоча для більшості індивідів соціальні вимоги є стимулом для вдосконалення, досягнення гармонії з оточенням, частина людей негативно реагує на вимоги суспільства, що спричинює відхилення в поведінці [7; 8]. Дія цих людей призводить до соціальної дезадаптації, десоціалізації особистості. Формується антисуспільна спрямованість і мотивація, яка призводить до порушення норм моралі та права в системі внутрішньої регуляції. Поведінкова соціальна дезадаптація є емпіричною ознакою процесу десоціалізації, вона має вияв у різноманітних формах асоціальної поведінки, тобто поведінки, що відхиляється від загальноновизнаних норм, при цьому включаючи як відхилення корисливої, агресивної орієнтації, так і відхилення соціально пасивного типу. Правопорушення та вчинки належать до соціальних відхилень корисливої спрямованості. Вони пов'язані з прагненням матеріальної, грошової та майнової вигоди (крадіжки, спекуляції тощо) [6, с. 232–233].

Соціальні відхилення агресивної орієнтації виявляються в діях, спрямованих проти особистості (образи, хуліганство, побої, насильство, убивства). Відхилення соціально пасивного типу виявляються в прагненні відійти від активного суспільного життя, в ухиленні від виконання громадських обов'язків, небажанні вирішувати особисті й соціальні проблеми [7; 9]. Сюди можна віднести також уникнення праці та навчання, споживання

алкоголю, наркотичних та токсичних речовин, які руйнують психіку. Крайнім виявом соціально пасивної позиції є самогубство (суїцид). Можна сказати, що асоціальна поведінка становить небезпеку не тільки здоров'ю, духовному та моральному розвитку особистості, а й її життю. Виявом асоціалізації є девіантна поведінка.

Під девіантною поведінкою (англ. deviation – відхилення) розуміють дії, які не відповідають офіційно встановленим або фактично складеним у даному суспільстві (соціальній групі) моральним і правовим нормам і приводять людину до ізоляції, лікування, виправлення або покарання. Основними видами девіантної поведінки є: злочинність, алкоголізм, наркоманія, суїцид, проституція, сексуальна девіація [3].

Існують два погляди, які пояснюють девіантну поведінку: природно-біологічний і соціально-редукціоністський. Перший пояснює причини виникнення девіантної поведінки як виключно особистісний чинник (своєрідністю генетичної організації, порушенням біохімічних регулювань, механізмами роботи нервової системи). Другий – прихильний до соціально-економічного пояснення, виключає роль будь-яких внутрішніх і психологічних факторів (особистісних диспозицій). Як зазначає угорський психолог Ф.Патакі, девіантна поведінка – це системне або напівдетерміноване явище, у формуванні якого беруть участь історичні, макросоціологічні, соціально-психологічні й індивідуально-особистісні чинники [4].

На формування девіантної поведінки впливають зовнішні (у тому числі соціально-економічні) і внутрішні (частково, психологічні) чинники. До перших належать безробіття, низький рівень життя, голод, субкультура тих чи інших верств суспільства, аналіз і опис яких є прерогативою соціологів, економістів, політиків. Виходячи з цього, можна виокремити причини, які призводять до девіантної поведінки:

- недостатність розумового розвитку в цілому (але не патологія). Саме це перешкоджає правильному самоаналізу поведінки і прогнозуванню її наслідків;
- недостатність самостійного мислення, унаслідок чого стає більшою конформність і навіюваність;
- низька пізнавальна діяльність, збіднілість і нестійкість духовних потреб.

Учені виділяють природні й соціокультурні диспозиції девіантної поведінки. Природні диспозиції – це психопатичні явища, які пов'язані з психофізіологічними порушеннями в організації поведінки. До соціокультурних відносять своєрідні наслідувані й передавані за традиціями зразки й моделі вирішення конфлікту у визначених національних, локальних і етнічних культурах, які в разі їх інтеріоризації особистістю можуть викликати в ній схильність до якогось виду девіантної поведінки. Ідеться також про наслідування еталонів поведінки, які існують у деяких раунгах суспільства, у сім'ї і т.д.

Диспозиція не є безпосередньою причиною девіантності, а тільки фактором, який привертає увагу (схиляє) до неї. Але якщо в процесі соціалізації, особливо на ранньому етапі, неблагополучні тенденції й схильності збігатимуться з відповідними соціокультурними зразками (антисоціальними, гедоністичними або саморуйнівними), тоді шанси на виникнення якогось варіанта девіантної поведінки зростуть.

Потрібно сказати, що соціальні норми поведінки (соціокультурні диспозиції) можуть не збігатися в різних націй та народів, у різні історичні епохи. Так, у деяких культурах ритуальний акт людського жертвоприношення, уживання наркотиків є соціальною нормою. Такий характер мають у теперішній час і закони шаріату в мусульман. Алкоголізм може виступати у свідомості більшості людей як “національна своєрідність” [4].

Деякі дослідники вважають, що за нормальних умов функціонування соціальної організації чи групи девіантна поведінка зустрічається не так часто. Але в умовах десоціалізації, саме тоді, коли нормативний контроль слабшає, зростає ймовірність виявів девіації.

Вітчизняні та зарубіжні дослідження психології зупиняються на вивченні особистісних характеристик девіантів, їх психічному здоров'ї, проблемі автоідентифікації, інтеріоризації норм та цінностей, ролі внутрішнього та зовнішнього контролю, на розробці методів психотерапії й психічної корекції осіб із різними формами девіації.

У генезисі девіантної поведінки існує поняття “індивідний біологічний чинник”. О.Асмолов вважає, що якостям індивідних властивостей особистості притаманні статевовікові, конституційні, біохімічні властивості, в також такі інтегральні характеристики, як темперамент і задатки. Тому, коли говоримо про психобіологічні передумови асоціальної поведінки, то маємо на увазі досить широке коло природних властивостей людей, яке виходить за рамки фізіології. Проте психічні патології не є безпосередніми причинами відхилень у поведінці. Вони швидше зумовлюють їх, виявляючись певним чином у конкретних соціальних ситуаціях [2].

Крім біологічного підходу, науковцями розробляються соціологічний та психологічний. З погляду соціології про походження соціальних відхилень можна сказати, що, незважаючи на відмінність між теоріями, які дають пояснення соціального відхилення, їх поєднує визначення цього феномену причин з погляду девіації: відсутність норм та розрив між метою суспільства й засобами її досягнення (теорії “соціальної аномії” Е.Дюркгейма, Р.Мертон), культурні цінності, що спонукають людей до девіантної поведінки (культурологічні теорії Дж.Долларда, Н.Міллера, Р.Сірса), наявність тих, хто оцінює людину з погляду відхилень (теорія “стигматизації” С.Беккера, Ф.Танненбаума), розробка законів як джерела суспільного конфлікту (радикальна кримінологія Ф.Тейлора) та інші. У

сучасних теоріях критикується існуючий соціальний устрій. Вони прагнуть до зміни не окремих людей, а до суспільства загалом.

Серед основних чинників виникнення відхилень у поведінці можна виокремити безпосередній вплив умов мікросередовища (родини, знайомих, однолітків), взаємозв'язки, в які включена людина, систему виховання та навчання, засоби комунікації тощо. Для нормального входження індивіда в суспільство повинна бути гнучка та динамічна структура суспільного устрою, багатство та збалансованість можливостей відповідно до певної психіки, розвиненість когнітивних елементів структури.

На сьогодні суспільство, з одного боку, характеризується послабленням та суперечністю культурних цінностей, норм, соціальних зв'язків, з другого боку – ригідністю психіки, на яку покладають непосильні вимоги. Звідси можна побачити найбільш загальні причини відхилень у поведінці, такі як “соціальна невідповідність” або “соціальна дезорганізація”, які є результатом невідповідності об'єктивних властивостей індивіда, включаючи його властивості та здібності, здобуті в процесі соціалізації й отримані в системі суспільних відносин.

Висновки. Узагальнення результатів досліджень показує, що причин виникнення соціальних відхилень може бути багато різних. Звичайно, усі вони в процесі розвитку суспільства видозмінюються. Але важливим джерелом відхилень є “соціальна нерівність”, нерівні можливості в задоволенні потреб, соціально-психологічна нестабільність. Це явище є об'єктивним і завжди притаманним людському суспільству. При цьому слід мати на увазі, що одним із критеріїв прогресивного розвитку є диференціація, яка призводить до конфліктів та відхилень. Головним у процесі девіантної поведінки є не сам по собі рівень задоволення матеріальних та духовних потреб, а ступінь різниці, розрив у можливостях їх задоволення для різних соціальних груп. Тому можемо сказати, що соціальні відхилення як на індивідуальному, так і на груповому рівні не є випадковими фактами. Це процеси, які набули певного поширення в суспільстві. Проте сама особистість не є тільки об'єктом впливу найближчого середовища, але й суб'єктом, що постійно діє. Тому все, що формується в психології особистості, є зумовлене зовнішньо. Це дає той чи інший ефект лише через психічний стан суб'єкта, через почуття, думки, які формуються в навколишньому середовищі. Таким чином, особистість займає центральне місце в причинному ланцюгу: соціальні та соціально-психологічні причини девіантної поведінки – особистість – девіантна поведінка.

Поведінка особистості зумовлюється та мотивується рядом чинників. Це насамперед особливості розвитку суспільства, способи розв'язання суперечностей середовища та особистості; механізми реалізації соціального життя; традиції та звичаї, якими керується особистість, життєві цінності; етнопсихологічні особливості особистостей, які взаємодіють та

індивідуальні особливості самої особистості. Крім цих моментів береться до уваги й сама особистість зі сформованою системою суджень, уявлень, переконань про саму себе та довкілля. Але все-таки поведінка особистості залежить від потреб особистості, які людина задовольняє тільки спілкуванням та діяльністю, перебуваючи під впливом малих чи великих груп.

1. Андреева Г.М. Социальная психология: Учебник для высших учебных заведений. – 5-е изд., доп. – М.: Аспект Пресс, 2004. – 365 с.
2. Асмолов А.Г. Личность как предмет психологического исследования. – М.: МГУ, 1984. – 104 с.
3. Большой психологический словарь / Сост.и общ.ред. Г.Мещерякова, В.П.Зинченко. – С.-Пб.: пройм-ЕВРОЗНАК,2003. – 672 с.
4. Ильин Е.П. Мотивация и мотивы. – С.-Пб.: Питер, 2004. – 509 с., ил.
5. Кричевский Р.Л., Дубовская Е.М. Социальная психология малой группы: Учебное пособие для вузов. – М.: Аспект Пресс, 2001. – 318с.
6. Орбан-Лембрик Л.Е. Социальная психология: Пособие: У 2-х кн. – К.: Либідь, 2004. – Кн.1. Социальная психология личности и общения. – 576 с.
7. Орбан-Лембрик Л.Е. Влияние кризисных и стабильных периодов жизни личности на процесс ее социализации в обществе // Психология и общество. – Тернополь, 2003. – №2. – С.55–65.
8. Орбан-Лембрик Л.Е. Зависимость поведения личности от влияния проблемного социума // Психология и общество. – Тернополь, 2004. – №1. – С.71–82.
9. Орбан-Лембрик Л.Е., Коцинець В.В. Юридическая психология. – Ивано-Франківськ: Плай, 2005. – 316 с.

В данной статье раскрывается понятие девиации как социально-психологической проблемы и девиантного поведения, причины его возникновения.

СУТНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ: ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ В ПСИХОЛОГІЧНІЙ НАУЦІ

Актуальність проблеми. Проблема духовності турбує людство навіть у період швидкісного зростання науково-технічного розвитку. Інтуїтивне розуміння того, що технічний розвиток без вищих духовних цінностей може принести негативні руйнівні плоди, штовхає людину на шлях морально-етичного та духовного вдосконалення. Становлення особистості завжди було актуальною проблемою людства, проте це не кінцева мета вдосконалення людини. Особистість виступає лише як передумова до розкриття сутності, яка на даному етапі розвитку людства є програмою-максимумом. Зараз, у час сформованих сильних особистостей, стоїть питання, в яку сторону повернути: до взаємної конкуренції, боротьби за владу, знищення за допомогою новітньої психологічної та фізичної зброї чи до об'єднання та соборності в ім'я Вищої Суті існування людини, взаємодопомоги в розвитку кращих духовних якостей, свободи, любові, творчості, жертвовності відносно інших. Саме другий шлях полягає в розкритті своєї сутності, тобто трансформації своєї особистості в духовну якість.

Як пише Н.Непомняща, поняття сутності залишається малодослідженим у психології і саме поняття сутності людини та її сутнісних якостей повинне бути основою, фундаментом будь-яких психологічних пошуків і зумовлених ними практичних методів [10, с.118].

Проблемою сутності займалися М.Бердяєв, М.Лоський, В.Соловйов, П.Флоренський, В.Франкл, Е.Фромм та ін. На даному етапі ця проблема розробляється А.Арсеньєвим, О.Асмоловим, Б.Братусем, Н.Непомнящою, А.Орловим, Л.Орбан-Лембрик, В.Москальцем, О.Климишин, Л.Овсянецькою, О.Асауляк, В.Веряскіним, Р.Боднарюк, Г.Боднарюк та ін.

Мета повідомлення. Проаналізувати поняття “сутність” і механізми її досягнення.

Ключові слова: особистість, індивідуальність, особистість, сутність, духовність, творчість, свобода, жертвовність, любов.

Завдання:

- описати взаємозв'язок понять “індивідуальність”, “особистість”, “сутність”;
- висвітлити етапи еволюції душі людини;
- розкрити поняття сутності особистості;
- вивести механізми розкриття сутності.

Аналіз теоретичної бази. Вивчаючи різноманітні підходи до проблеми особистості, варто зупинитися на таких основних еволюційних сходинках душі, як індивідуальність, особистість і сутність. Так, поняття “індивідуальність” визначається як неповторність поєднання природних і соціальних якостей індивіда, що втілюється у виявах його темпераменту, характеру, здібностей, специфіці потреб та інтересів, стилю діяльності [6, с.234]. Передумови формування індивідуальності – це анатомо-фізіологічні задатки, які набувають змін у ході виховання, що має соціально зумовлений характер, і породжують широку варіативність виявів індивідуальності [16, с.191].

Процес переходу індивідуальності в особистість полягає в напрацюванні тих душевних якостей, які є ціннісно важливі в житті суспільства. Сюди належать доброта, справедливість, любов, милосердя, освіченість, патріотизм, відповідальність, творчість, відчуття власної гідності та ін. На ступені індивідуальності ці задатки яскраво виявлені, але для того, щоб вони перейшли в якість, рису душі, треба провести колосальну роботу, закріпити їх на досвіді взаємодії з іншими.

До періоду становлення особистості самовизначення людини висловлюється тезою “я як усі”. Це передособистісний ступінь, сходинка індивідуальності, яка визначає відносини людини зі світом [1, с.81]. Саме на цій сходинці вона знайомиться й старається вмістити себе в ті рамки й стереотипи, які напрацювало соціальне середовище. Прагнучи нічим не відрізнитися від інших, індивід старається додержуватися тих норм і правил, які пропонує йому зовнішній світ, оскільки поняття свободи, самостійного вибору він ще не усвідомлює. Прірва невідомої новизни лякає його. А ці підпорядкування дають індивіду відчуття приналежності до чогось, так би мовити, гарантують йому безпеку існування за рахунок коріння в певному середовищі [18, с.39]. Тобто до певного моменту зовнішній світ виступає як захисний механізм. Людина прикривається певними нормами, які існують у суспільстві, щоб не опинитися перед страшною безоднею альтернатив і власною свободою вибору, до якої вона ще не готова. Навіть у волелюбної індивідуальності виникає страх перед свободою. Це пов'язане з тим, що задатки свободи ще не стали якістю, характерною для особистості. Отже людині треба опрацювати певну кількість ситуацій вибору, щоб перевести здобутий досвід в якісну рису, а для цього потрібен елемент мужності.

Як би не намагалася людина сховатися за зовнішнім світом, її духовна сутність врешті-решт візьме своє і спрямує її на шлях особистісного розвитку. Перед людиною постане вибір: або вона піде шляхом еволюції – переходу індивідуальності в особистість через напрацювання, усвідомлення, переживання на досвіді та прийняття позитивних загальнолюдських рис, навчившись зберігати відчуття власної гідності і достоїнство Бога в собі, або лишається шлях деградації – утрата будь-якого достоїнства, у тому числі і власного.

Отже, індивідуальність виступає як кістяк, на який нарощується особистість, коли задатки переходять у риси особистості.

Далі, аналізуючи поняття особистість, нагадаємо, що це стійка система соціально значущих рис людини, зумовлених її включеністю до системи суспільних відносин і сформованих у процесі спільної діяльності й спілкування з іншими людьми [6, с.235].

В історії психології відомі різноманітні підходи до проблеми особистості, зокрема: психоаналіз, біхевіоризм, когнітивна психологія та інші. Але на сучасному етапі актуальною залишається гуманістична психологія, центральною концепцією якої є концепція самоактуалізації. Самоактуалізація – це прагнення людини до більш повного виявлення й розвитку своїх особистісних можливостей. Особистість здатна до самоактуалізації за наявності свободи від вимог суспільства. Згідно А.Маслоу, самоактуалізація – це бажання стати всім, чим лише можливо, потреба в самовдосконаленні, у реалізації свого потенціалу. Цей шлях важкий і пов'язаний із переживаннями страху невідомості й відповідальності, проте це шлях до повноцінного внутрішнього багатого життя. Згідно з К.Роджерсом, потреба в самоактуалізації означає ту силу, яка змушує людину розвиватися на різноманітних рівнях – від оволодіння моторними навиками до вищих творчих злетів. Людина, яка самоактуалізується, – повністю функціональна особистість [16, с.579]. Отже, можна сказати, що самоактуалізація – це досягнення найвищого рівня розвитку особистості. Проте гуманістичний напрям психології на цьому не зупиняється: В.Франкл робить акцент на понятті духовність. Він продовжує концепцію самоактуалізації ідеєю самотрансценденції. Екзистенціалізм, підхоплюючи цей напрям, намагається розкрити проблеми буття, свободи, любові, долі та ін.

У гуманістичній психології та екзистенціалізмі розуміння та тлумачення категорії “особистість” зазнали якісно нових змін. Мова йде про те, що в даній категорії провідним аспектом вивчення стає вже не стільки соціальне, скільки духовне. І саме духовна складова починає слугувати показником і критерієм розвитку особистості.

Бути особистістю – це значить здійснювати вибори, які виникають завдяки внутрішній необхідності, уміти оцінити наслідки прийнятого рішення й нести відповідальність за них перед собою й суспільством. Бути особистістю – це значить володіти свободою вибору й нести через усе життя ношу вибору. Бути особистістю – це значить робити внесок у суспільство, заради якого живеш і в якому життєвий шлях індивідуальності перетворюється в історію батьківщини, зливається з долею країни [2, с.363].

Отже, становлення особистості – це вдосконалення або виправлення тих “нахилів” нашої душі, які вже закладені в людині від народження в її підсвідомості та колективному несвідомому. І саме в процесі взаємодії та спілкування з людьми індивід має шанс їх розвинути.

Етап становлення особистості О.Асауляк визначає тезою “я як я” – людина самодостатня [1, с.81]. Тут особистість знає свої сильні й слабкі сторони, “підводні рифи” своєї натури, опановує майстерність роботи з ними, спрямовування їх у правильне русло, пізнає радість спілкування із собою внутрішнім. Це – етап самоактуалізації. Проте тут також є небезпека відходу в тінь умовної деградації: самодостатність разом із гординою може призвести до розвитку самості і, як наслідок, самотності. Захоплення своєю унікальністю, неповторністю, роботою, проведеною над своєю особистістю, відмежовують її від інших. Таємна насолода власною досконалістю призводить до почуття зверхності над іншими. Життя людини заціклюється на ній самій. Про таку небезпеку заціклення говорить А.Орлов, розглядаючи процеси персоналізації та персоніфікації. Процес персоналізації являє собою трансляцію себе світу та іншим людям як сильної чи наділеної владою “персони”. Він може мати три різних параметри:

- авторитетність;
- референтність;
- привабливість.

Проте завжди це призводить до того, що людина стає:

- а) більш закритою, відгородженою від інших людей;
- б) менш здатною до співпереживання, емпатії у взаємовідносинах з іншими;
- в) менш здатною до самовиразу, розділення з іншими своїх внутрішніх проблем.

На відміну від персоналізації персоніфікація з'являється не в прагненні людини “стати особистістю”, а в прагненні бути собою. Тут ми маємо справу зі зменшенням протистояння й відмовою від особистісних демонстрацій, тобто з більшим самосприйняттям людини. Персоніфікація являє собою набагато цілісний, органічніший та інтегрованіший процес, ніж персоналізація людини [13, с.11].

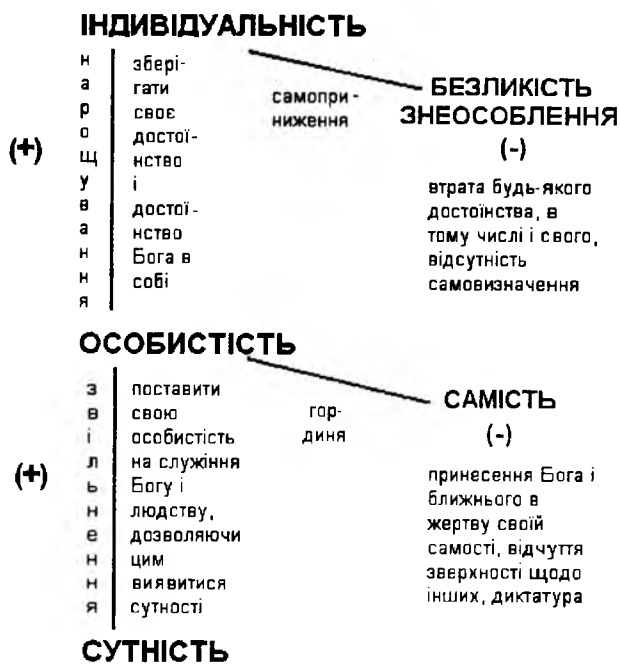
Під час персоналізації людина самоототожнюється зі своїми субособистостями. Субособистості, за Р.Ассаджиолі, являють собою динамічну підструктуру особистості, яка наділена відносно незалежним існуванням. Тобто, субособистості – це ті ролі, які людина грає в суспільстві. Тут виступає загроза, що якась одна з ролей може стати домінуючою й узяти владу над усією людиною. Психосинтез, у свою чергу, передбачає усвідомлення своїх субособистостей і роботу з розототожнення з ними. Тобто постійне перебування людини в центрі свого внутрішнього Я, яке і є сутністю, передбачає процес персоніфікації – бачити себе у всьому і не отожднювати себе повністю ні з якою роллю і функцією [3]. У цьому розумінні персоніфікація особистості завжди пов'язана з кризою самоототожнення й усвідомленням того психологічного факту, що особистість і сутність людини являють собою дві різні інстанції. Особистість – атрибутивна характеристика людини. Вона живе (росте, розвивається, вмирає) в плані феноменів, існування; сутність – незмінна й перебуває в плані буття.

У межах гуманістичної психології сутність називають “внутрішнім Я” людини, тоді як особистість – “зовнішнім Я” [13, с.13–14].

При розвинутому інтелекті “я як я” (і активованій совісті) людина входить у зону екзистенції: багаж напрацьованих знань і життєвого досвіду стає тяжким. З’являється потреба віддачі. Проте “я як я” притягує до себе таких самих “я як я”. Створюється зона замкнутого інтелекту. Починається пошук виходу за межі свого я, пошук смислу життя [1, с.82]. Подальший розвиток неможливий без усвідомлення вищого провідного начала, без рефлексії і переживання відчуття єдності з універсумом, безкінечністю, з Богом, так як наступний етап не має кінця. Починається етап переходу особистості в сутність.

Отже, можна зробити висновок, що поняття індивідуальності швидше пов’язане з вродженими задатками, особливостями нервової системи, потребами тощо, у понятті особистості переважає соціальний аспект, а в понятті сутність – духовний.

Виходячи з вищесказаного, можна вивести наступний механізм переходу індивідуальності в особистість та особистості в сутність (рис.).

ЕТАПИ ЕВОЛЮЦІЇ ДУШІ ЛЮДИНИ

Охарактеризувавши поняття “індивідуальність” та особистість, перейдемо до аналізу поняття “сутність”. Адже саме ці три складові – індивідуальність, особистість і сутність – являють собою еволютивні сходинки душі людини.

Якщо проблемами індивідуальності та особистості займається психологія, то проблема сутності потребує співпраці з філософією та богослів’ям, напрацювання яких поєднується в християнському напрямі психології.

А.Суружський писав: “Людина не може бути собою, поки не переросте себе” [8]. В.Франкл говорив про самоактуалізацію як про розвиток особистості й виводив поняття “самотрансценденції” розкриття свого “я” для світу, вихід за межі власного “я” для пошуку сенсу життя, творчої реалізації [18]. І саме звідси починається усвідомлюване використання людиною своєї свободи. Свобода творчого самовиразу й використання попередніх напрацювань для співпраці й співтворчості з Богом у служінні людству. Саме це переживання співпраці і єдності з Творцем і є вершинними переживаннями нашого “я”, мова про які йде в Е.Фромма. Це стає можливим лише на ступені сутності, в якій розкривається духовна природа людини.

Духовність займає найвищий щабель значущості для особистості, вона є рівнем існування людини як особистості. За визначенням французького філософа Е.Муньє, особистість – це духовна істота, ядро якої формується завдяки її приєднанню до певної ієрархії цінностей, що їх вона вільно вибирає, робить своїми і ними живе, перебуваючи в стані відповідального залучення. Особистість здійснює свою діяльність вільно та вдосконалює її у творчих актах, опираючись на своє покликання [5, с. 261].

Духовне зростання – це важкий шлях, на якому здійснюється внутрішня боротьба інстинктивних сил та сил Духу; шлях пошуку та знаходження людиною себе; шлях оцінки себе та своїх учинків відповідно до системи цінностей, ідеалів, які містяться у свідомості людини. Власне розвиток духовного начала в людині передбачає і момент аналізу, синтезу, ієрархованої систематизації цінностей, вироблення відповідних життєвих позицій. Духовний шлях – це шлях еволюції душі. Василій Великий стверджував, що людина створена для того, щоб стати богом.

Отже, духовне зростання – це і є звільнення своєї суті, свого ядра. Аналізуючи й синтезуючи власну систему цінностей, людина знімає зі своїх очей завісу страхів та інстинктивних бажань. Вона вчиться говорити “ні” своїм потягам, думкам, виводячи їх в ієрархію. В.Франкл пише: “Духовне є вільне в людині” [18, с.112]. Духовне і є сутністю людини – перешопричиною її існування, а тому і метою, до якої вона повинна наблизитися за час свого перебування на землі. Це досягнення того ступеня свободи, який людство втратило внаслідок гріхопадіння, і подальше розгортання ступенів свободи, які після того маємо шанс напрацювати. Можна сказати, що розкриття сутності і є головною умовою духовного зростання.

Н.Непомняща описує яскравий приклад вияву сутнісних особливостей дитини через потужний потяг до гри. Уже тоді сутність нагадує про своє існування. Е.Фромм писав, що в основі позитивної свободи лежать праця, любов і спонтанна активність, яка найяскравіше виявлена в дітей. “Станьте як діти” – закликав Христос, адже лише в такому стані душі зможе виявитися сутність, іскра Божя. Іншим варіантом, через який виявляється сутність, є творчість. Якщо в грі реалізується сутнісна потреба людини – “здатність бути собою та Іншим”, тобто відокремлюватися і входити в роль, то у творчості відображається здатність злиття в одне ціле, ототожнення себе з об’єктом творчості, коли Творець стає єдиним зі своїм творінням. Отже, оскільки гра й творчість реалізують сутнісні потреби й здібності людини, то їх можна визначити як форму життя особистості [10, с.120].

Творчість, любов і свобода є основними якостями Пресвятої Трійці, а тому так само єдині та неподільні. Не можна сказати, що якась із них є більш значущою, ніж інша. Вони взаємодоповнюються, є взаємною умовою. За М.Бердяєвим, передумовою творчості є свобода. Тільки вільна Духом людина може творити. Тільки любляча людина зможе навчатися творчості у Творця. І тільки справжня любов у своєму найвищому вияві стає свободою. Любов передбачає єдність зі свободою як відносно інших, так і відносно себе. Відносно інших – надаючи їм свободу, ніяк не впливаючи на них, не обмежуючи вибір людини, навіть якщо на вашу думку він не зовсім правильний, навіть якщо ви переживаєте біль. Тому що будь-яке втручання зумовлене вашим егоїзмом, а отже, виключає любов. Відносно себе – людина вчиться любити, осягаючи нові й нові горизонти. А люблячи, вчиться і жертвувати собою, і прощати, і творити. Ми вчимося віддавати. І лише внутрішньо вільна людина зможе віддати себе і своє життя заради когось або в ім’я чогось. Тому що для неї найдорожчим є об’єкт її любові, а все решта уже втратило владу над нею.

Отже, творчість невіддільна від свободи. Як пише М.Бердяєв, “з необхідності народжується лише еволюція; творчість же народжується зі свободи”. У творчій свободі є таємничая сила споглядати з нічого, не детерміновано, примножувати енергію до світового круговороту енергії. Акт творчої свободи трансцендентний відносно світової даності й замкнутого кола енергії світу. Творчість – це те, що йде зсередини, з бездонної і незбагненої глибини, а не ззовні, не зі світової необхідності [4, с.130]. Творчістю може бути наділена лише особистість.

У випадку оманливого самоототожнення особистість володарює над сутністю, поступово обмежує людину рамками законів і норм суспільства, використовує сутність як джерело енергії з метою власного розвитку. Істинне самоототожнення являє собою скоріше процес, аніж стан. У ході цього процесу сутність людини поступово звільнюється від володарювання особистості, виходить з-під її контролю. У результаті людина, яка підкорила

особистість своїй сутності, входить у контекст трансперсонального спілкування й починає використовувати свою особистість як засіб, інструмент своєї сутності. З “володаря” особистість стає “слугою” сутності [17, с.181–190]. Отже, особистість має стати пасивною щодо сутності.

Вихід людини з інтерперсонального плану дійсності в трансперсональний план реальності істотним чином змінює всю її психологічну структуру. Особистість гармонізується, звільнюється від “персони” – ролей та “тіні”, шляхом усвідомлення своїх невідомих сторін і спрощується в “лик” – сутність. Об’єктний полюс постає перед людиною уже не як та чи інша окрема “відомість”, а як свідомість, тобто цілісне інтегроване світосприйняття. Суб’єктний полюс усвідомлює себе не як та чи інша, кожен раз окрема “звістка”, яка йде з глибин підсвідомості, а як совість, тобто цілісне інтегроване самосприйняття. Людина перестає відчувати себе особистістю, тобто ареною сутичок “добра” і “зла”, переповненою протилежними знаннями й почуттями моральною істотою, протиставленою іншим людям, самотнім его, вона починає сприймати себе одночасно і як джерело, і як посередник, провідник радісної любові. А.Орлов наводить яскраві приклади повністю персоніфікованих особистостей – особистості-лики Будди, Магомета, Христа [13, с.18].

Отже, процес самоактуалізації – це вдосконалення й розвиток певних особистісних рис, пізнання своєї особистості, оволодіння вмінням направляти свої негативні якості в правильне русло. Самотрансценденція, на якій наголошує В.Франкл, – це якраз і є розкриття своєї сутності, це переведення особистісних рис у духовну якість. Характерними особливостями сутності є Свобода, Творчість і Любов. Виходячи з цього, можна вивести наступні механізми розкриття сутності:

1. Досягнення особистісної свободи. Самоактуалізація передбачає певний рівень свободи людини, зокрема свободу від впливу суспільства. Отже, поняття свободи відлунням проходить усіма етапами еволюції душі, лише сутність передбачає перехід особистісної свободи в нову якість – свободу духовну, тобто ту, де риса особистості, така як відповідальність, зливаючись в єдине з жертовністю й творчістю, переходить у якість любові. Адже духовна свобода полягає саме в тому, що найвищою цінністю є душа людини й усі порухи свободи якраз спонукають до того, щоб попри все зберегти й допомогти їй, а це і є вияв любові.
2. Жертовність. Любов “філію”, яка була на особистісному етапі, повинна перейти в любов духовну – любов “агапе”, яка є найвищим виявом любові до Творця, Бога. Її можна порівняти з любов’ю матері до дитини [20, с.602]. Людина приносить свою особистість у жертву Богові, який приймає та освячує її, сходиться на неї, а тому стає Єдиним із нею.
3. Творчість. Свобода людини, яка передбачає відповідальність, разом із жертовністю виводить її на творчу реалізацію. Людина починає пошук

форм, для того щоб передати перлини мудрості, які пізнала на попередніх етапах, тим, хто йде слідом. Тут творчість виступає як служіння людству, а це також акт самопожертви в ім'я Любові.

Отже, сутнісними характеристиками людини виступають свобода, жертвність і творчість, які в свою чергу пронизані єдиною ниткою Любові. Тому любов у вищому її розумінні і є суть людини. А тому можна сказати, що розкриття сутності особистості – це розкриття образу Божого в людині.

Висновки. Отже, поняття сутності й поняття духовності нероздільні, так як духовність – це одночасно і якість сутності, і сфера її впливу. Сутність людини розкривається тільки тоді, коли Дух сходить на ті якості особистості, які були напрацьовані на попередніх етапах. Лише зріла особистість має шанс звільнити свою сутність.

Процес розкриття сутності людини – це шлях до досягнення цілісності, яку людство втратило внаслідок гріхопадіння. Адже безліч хаотичних задатків індивідуальності впорядковуються, вивчаються людиною й переходять у риси особистості, які в подальшому стають чітко градованими цінностями, що у свою чергу трансформуються в сутнісні якості, які пов'язані між собою образом Божим.

Перспективи дослідження висвітленої проблеми вбачаємо в подальшій розробці теоретичної та практичної бази вивчення поняття сутності особистості та оптимізації шляхів її розкриття.

1. Асауляк О. Книга огней. Ковчег. – М., 1999. – 305 с.
2. Асмолов А.Г. Психология личности. – М., 1990.
3. Ассаджоли Р. Психосинтез. Принципы и техники. – М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2002. – 416с.
4. Бердяев Н.А. Смысл Творчества. – М.: АСТ, Харьков: ФОЛИО, 2002. – 680 с.
5. Климишин О.І. Духовний розвиток як фактор самопізнання особистості // Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ: Плай, 2000. – Вип.5. – Ч.2. – С.261–266.
6. Корнев М.Н., Коваленко А.Б. Соціальна психологія: Підручник. – К., 1995. – 304с.
7. Маслоу А.Г. Новые рубежи человеческой природы. – М.: Смысл, 1999. – 428 с.
8. Митрополит Сурожский Антоний. Труды. – М.: Практика, 2002. – 1080 с., 51илл.
9. Москалец В.П. Особистісний аспект християнської віри // Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ: Плай, 2000. – Вип.5. – Ч.2. – С.269–275.
10. Непомнящая Н.И. Целостно-личностный поход к изучению человека // Вопросы психологии. – 2005. – №1. – С.116–125.

11. Овсянецка Л.П. Психологічні особливості самоактуалізації особистості // Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ: Плай, 1998. – Вип.2. – Ч.2. – С.110–117.
12. Орбан-Лембрик Л.Е. Соціальна психологія: Посібник. – К.: Академ-видав, 2003. – 448 с.
13. Орлов А.Б. Личность и сущность: внешнее и внутреннее я человека // Вопросы психологии. – 1995. – №2. – С.5–19.
14. Боднарюк Р., Боднарюк Г. Грани единого. – Івано-Франковск: Сиверсия МВ, 2004. – 96с., 4 цветн. ил.
15. Ралько І.М. До проблеми сутності особистості // Особистість у розбудові відкритого демократичного суспільства в Україні: Збірник матеріалів II Міжнародної науково-практичної конференції. – Дрогобич: Коло, 2005. – С.458–467.
16. Словарь практического психолога / Сост. С.Ю.Головин. – Минск: Харвест, 1998. – 800 с.
17. Успенский П.Д. В поисках чудесного. – С.-Пб., 1992.
18. Франкл В. Человек в поисках смысла. – М.: Прогресс, 1990. – 368 с.
19. Фромм Э. Бегство от свободы. Человек для себя. – М.: ООО “Издательство АСТ”, 2004. – 571 [5]с.
20. Фрейджер Р., Фейдимен Д. Личность. Теории, упражнения, эксперименты. – С.-Пб.: прайм-ЕВРОЗНАК, 2004. – 608 с.

The article describes the problems of spiritual development of a personality. There have been describing the periods of evolution of a human spirit and explaining the notion of the personality's existence.

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ РЕАЛІЗАЦІЇ ЛЕКЦІЇ ЯК КОМУНІКАТИВНОГО МЕТОДУ РОЗВИТКУ ДУХОВНОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ

Актуальність дослідження. Сучасний стан розвитку освіти в Україні дає можливість бачити реальне втілення в систему освіти основних освітніх принципів – гуманітаризації, гуманізації та демократизації, що були продекларовані державною національною Програмою “Освіта ХХІ століття” (грудень, 1991 рік). Процес гуманітаризації відбувається шляхом істотної зміни змісту освіти – розширення системи знань, умінь і навичок, оволодіння якими забезпечує розумовий, культурний та духовний розвиток особистості. Власне, відбувається доповнення змісту знань людини про себе саму у всіх сферах свого вияву – історичній, політичній, культурній, народознавчій, етнографічній, валеологічній та ін. Беручи до уваги освітній процес як взаємодію суб’єктів виховного впливу (сім’ї, вихователів, вчителів, викладачів) з особистістю учня, його внутрішнім світом, доречно відзначити пріоритет особистісно орієнтованої форми взаємин. Особистість учня постає основною цінністю, бо вона здатна до логічного мислення, здатна до самопізнання, саморозуміння, самореалізації відповідно до своїх задатків та здібностей. Гуманізація освіти – це освіта особистості людини впродовж усього життя, яка базується на чотирьох основах: навчитися пізнавати, навчитися працювати, навчитися жити разом, навчитися жити (доповідь ЮНЕСКО “Освіта ХХІ століття”, грудень 1991р.).

Відповідно до цього за останні роки в Україні виникли й оформилися два напрями пошуку шляхів розвитку національної школи й нової педагогіки. “Перший, обстоюючи національно-культурні традиції українського народу, пропонує сучасні, ментально прийнятні ідейно-світоглядні орієнтири життя школи й зосереджується на ідеї Школи-родини, другий – пов’язаний із створенням в контексті фундаментального соціально-психологічного експерименту інноваційної повноцінної системи модульно-розвивального навчання. Спільним знаменником цих суспільно-наукових напрямів є ідея національного відродження, що безпосередньо пов’язана з трансформацією освіти України від інформаційно-екстенсивної, жорстко регламентованої до інтенсивно розвивальної і духовно зорієнтованої” [4, с. 49].

Психологічні дослідження методологічних проблем розвитку духовності особистості проводили А.Ю.Агафонов, Л.С.Айзерманов, Б.Г.Ананьев, М.Й.Боришевський, В.В.Бушельова, І.Д.Демянов, О.В.Киричук, Н.О.Кордунова, А.А.Коростильова, О.М.Леонтьев, С.Д.Максименко, І.К.Матюша, В.П.Москалец, Л.М.Смирнова, Т.А.Фоміна, А.В.Фурман, В.А.Черкасова та ін.

Однак чимало аспектів розвитку духовності особистості в юнацькому віці все ще залишаються не вивченими. Адже при дослідженнях цього процесу переважно розглядають соціально-психологічні особливості особистості, що обумовлюють становлення її духовності (процес соціалізації, розкриття особистісних якостей суб’єкта в процесі спілкування, реакція на зовнішні впливи і т.д.) або ж аналізують соціальні норми, цінності, духовний стан суспільства в цілому. Конкретні ж шляхи, методи реалізації процесу розвитку духовності особистості в юнацькому віці ще не знайшли достатньо глибокого висвітлення в науковій літературі.

Мета повідомлення: обґрунтування методологічних засад реалізації лекції як методу розвитку духовності особистості.

Ключові слова: духовний розвиток, суб’єкт-суб’єктна форма спілкування, смислові утворення особистості, актуалізації смислів, акумуляції смислів, інкорпорації смислів, смисли етичного, естетичного, інтелектуального та екзистенційного змістів.

Духовний розвиток можна розглядати як двосторонній процес, в якому духовність особистості формується завдяки соціалізації, навчально-виховному впливу багатьох суб’єктів цього процесу, суспільства в цілому. Водночас особистість сама здатна виступати активним творцем власної духовності, носієм, діячем, суб’єктом духовної культури суспільства. “Будучи активним суб’єктом, людина не тільки адаптується до соціально-економічних, політичних, соціально-психологічних норм, що формуються на різних рівнях життєдіяльності суспільства, але перетворює їх у власні цінності, орієнтації, установки” [1, с.24].

Згідно з психолого-педагогічною класифікацією вербальних методів навчально-виховного впливу лекція постає водночас методом та формою організації навчально-виховного процесу в системі освіти. Широкого застосування лекція набуває саме в старших класах, де, з одного боку, є необхідність засвоєння значних за обсягом та складних за логічною побудовою знань за порівняно короткий проміжок часу, з другого – учні вже володіють необхідним для сприймання та осмислення інформації рівнем підготовки, зумовленим інтенсивним розвитком словесно-логічного мислення в юнацькому віці.

Розглядаючи лекцію як комунікативний метод розвитку духовності старшокласників, ми трактуємо її як *суб’єкт-суб’єктну форму спілкування, що реалізується в процесі пізнавальної діяльності та передбачає зміну системи смислових утворень особистості шляхом актуалізації, акумуляції та інкорпорації смислів етичного, естетичного, інтелектуального та екзистенційного змістів.*

Психологічні особливості розвивального впливу лекції на духовний світ учня впливають з її особливостей як комунікативного методу навчально-

виховного впливу. Будучи монологічним способом викладу навчального матеріалу (Б.Т.Лихачов, Н.Є.Мойсеюк), лекція виступає суб'єкт-суб'єктною формою спілкування. Суб'єктність лекції (у значенні суб'єкт-суб'єктної форми спілкування) визначається двома аспектами – потенційністю та актуальністю суб'єктності осіб, що взаємодіють (лектор, слухач). По-перше, і лектор і слухач є потенційними суб'єктами, оскільки “суб'єктна іпостась людини є інтенціональною” (З.С.Карпенко); по-друге, вони стають актуальними суб'єктами, оскільки під час лекції виступають активно діючими реальностями, що взаємодіють між собою. Їх активність виявляється в конкретних комунікативних діях.

Визначальна роль у реалізації лекції як комунікативного методу навчально-виховного впливу відводиться лектору, який виступає відправником, транслятором інформації. Причому ефективність сприймання, запам'ятовування, осмислення її визначається насамперед авторитетністю особи, яка виступає джерелом інформації. У свою чергу, авторитетність лектора відзначатиметься рівнем професіоналізму, наявністю позитивних особистісних якостей, вибором особистісно орієнтованої моделі взаємодії і т. ін. Очевидно, що ефективність розвивального впливу лекції на духовність старшокласників залежатиме значною мірою від рівня духовної зрілості лектора.

У свою чергу, правомірним буде вважати, що кожен комунікант (учитель, учень) володіє власною неповторною системою смислових утворень етичного, естетичного, інтелектуального та екзистенційного змісту, що репрезентує його духовну природу. Під час взаємодії, що реалізується в комунікативному акті, на нашу думку, відбувається проекція цих систем на площину інформаційного поля.

Інформаційне поле лекції – це міжособистісний простір, що існує між лектором та слухачами, який, у першу чергу, заповнюється повідомленням, зміст якого відповідає тематиці самої лекції. Таким чином, під час лекції відбувається актуалізація знань лектора та їх передача учневі. Процес передачі виявляє себе в кодуванні як комунікативній дії, зверненій на слухача. Так званим кодом виступають значення та особистісні смисли, що утворюють текст із відповідним інформативним змістом.

Комунікативна дія слухача натомість полягатиме в декодуванні цього тексту, а також кодуванні інформації, яка б відображала ставлення учня до лекції в цілому і яку, у свою чергу, декодує лектор.

Повідомлення, яке лектор адресує слухачеві, виступає у формі переконань і носить констатуючо-спонукальний характер. Зміст такого повідомлення повинен відповідати об'єктивності та фактичності інформації, яка його утворює. Інакше кажучи, структуру повідомлення утворюють значення, що є відносно постійною, об'єктивною і єдиною сукупністю понять, дій, цінностей, що існують у межах певної соціальної системи (соціального

середовища), а також особистісні смисли, що є суб'єктивними значеннями, які існують у свідомості лектора і які він укладає в повідомлення.

Каналом зв'язку між лектором та слухачами є мовлення, в якому представлена як вербальна, так і невербальна мова. Можливим є блокування цього каналу бар'єрами спілкування, серед яких, насамперед, – мовний бар'єр, бар'єр техніки й навичок спілкування, бар'єр установки, бар'єр сприйняття, бар'єр розуміння. Причому два останні бар'єри виникають внаслідок відсутньої адаптації змісту повідомлення, якщо воно передається лектором без огляду на рівень здатності сприйняття та розуміння її учнем.

Результативність комунікативного акту, що реалізується в лекції, визначається також мотивованістю її комунікантів. Інакше кажучи, повинна існувати певна мета, заради якої здійснюється комунікативний вплив. Мотиваційну сферу лектора утворюють такі мотиви, як передача досвіду та формування нової системи знань, здійснення виховного впливу, розвиток пізнавальних здібностей та розвиток особистості учня в цілому. Мотиваційну сферу учнів утворюють прагнення пізнання, прагнення особистісного розвитку, збагачення інформацією, формування практичних умінь, відсутність необхідних знань, перспективність розвитку та ін. І як підтверджують результати експериментального дослідження на етапі контрольного експерименту, розвиток духовності старшокласників посередництвом лекції як комунікативного методу значною мірою детермінується мотиваційною готовністю учнів до саморозвитку.

У умовах пізнавальної діяльності лекція як суб'єкт-суб'єктна форма спілкування виконує не тільки комунікативну функцію, але й функцію формування свідомості особистості. Інакше кажучи, важливими є не лише встановлення контакту та обмін інформацією між лектором і слухачем, а й здійснення розвивального впливу на особистість слухача в цілому.

Оскільки пізнавальна діяльність у контексті нашого дослідження повинна мати розвивальний характер, доцільно звернутися до основних положень теорії розвивального навчання Д.Б.Ельконіна та В.В.Давидова. Лекція як метод навчально-виховного впливу повинна передбачати: навчання, теоретичне мислення, рефлексію. Тільки за наявності цих трьох аспектів можна говорити про розвивальний ефект лекції.

Навчальну діяльність, у процесі якої відбуватиметься розвиток духовності старшокласника, доцільно характеризувати як творчу (В.П.Зеліченко). Ця діяльність передбачає творення знань як самим лектором у процесі підготовки та викладу лекції, так і самим слухачем у процесі її сприймання та осмислення.

Процес творення знань безпосередньо пов'язаний із теоретичним мисленням суб'єктів пізнавальної діяльності. Творення знань – це творення понять, адже поняття є одиницею знання як системи понять. Психологічний зміст поняття в тому, що воно конкретне у своєму значенні, динамічне за

своїм смислом ментальне та енергійне утворення (Л.С.Виготський, О.М.Леонтьєв, В.В.Давидов, В.П.Зінченко). “У кожному понятті, таким чином, *implicite* – усі зв'язки й відношення того, що є” [2, с.22]. “Будь-яке поняття є в буквальному розумінні органом, посередництвом якого ми завойовуємо речі. Поняття виступає не тільки способом мислення, але й способом бачення, виділення об'єкта з фону, як сказали б гештальт-психологи” [2, с.23].

Поняття-значення відображає найістотніші, конкретні, об'єктивовані характеристики образу, який воно означає. Воно, власне, є “суспільно-історичною категорією, яка фіксує в собі узагальнений досвід людства відносно певного об'єкта пізнання”. Будучи за своєю якістю динамічним, поняття-значення має тенденцію переходу в поняття-смысл. Цю динаміку визначає рефлексивна здатність свідомості людини, яка, окрім понятійних знань, містить самосвідомість, відношення та цілепокладання. Останні детермінують та визначають “стратегію функціонування” понять, надаючи їм “життєвості” (Г.Г.Шпет, Н.А.Бернштейн, С.Л.Франк, Х.Ортег). “Завдяки особистісному смислу презентовані у свідомості людини значення формують не абстрактні, а особистісно трансформовані образи світу, інших людей, самого себе, матеріальних об'єктів” [3, с.26]. Таким чином, об'єктивний зміст значення і його суб'єктивна проекція у свідомості утворюють “живе поняття”, а їх система – “живе знання”.

Інформація, знання, які подає вчитель учневі під час лекції для вчителя існують як система понять-смыслів, а для учня першочергово як система понять-значень. Тільки в процесі сприймання, осмислення вони наповнюються суб'єктивним смислом, стають поняттями-смыслами і включаються в систему існуючих у свідомості учня понять, що становлять його пізнавальний ресурс. Коли мова йде про розуміння змісту лекції, відбувається, на нашу думку, суб'єктивна активація понять-значень, наповнення їх образами, які вони означають.

Водночас зауважимо, що психологічний зміст будь-якої діяльності визначається двома умовами: розпредмечування об'єкта та опредмечування суб'єкта. Причому ці умови можуть мати як ідеальний, так і реальний характер. Реалізація пізнавальної діяльності, на нашу думку, відбувається за умов ідеального розпредмечування об'єкта та ідеального опредмечування суб'єкта.

Зважаючи на те, що і лектор, і слухач є суб'єктами, доцільно говорити про їх суб'єкт-суб'єктну взаємодію в процесі пізнавальної діяльності. Таким чином, в умовах спільної пізнавальної діяльності відбувається розпредмечування об'єкта, яким виступає лектор, та опредмечування суб'єкта (учня).

Умови чи, інакше кажучи, процеси розпредмечування та опредмечування передбачають ідеальні зміни у свідомості лектора та учнів як суб'єктів пізнавальної діяльності. Виникає необхідність аналізу, в який

спосіб відбуваються ці зміни під час лекції і якими є їх наслідки в духовній організації старшокласників.

Лекція як комунікативний метод розвитку духовності старшокласників, будучи суб'єкт-суб'єктною формою спілкування, що реалізується в процесі пізнавальної діяльності, передбачає зміну системи смислових утворень людської психіки, репрезентованої етичним, естетичним, пізнавальним та смисловим змістами відображення об'єктивної дійсності. Динаміка системи смислових утворень, на нашу думку, представлена трьома етапами – актуалізація смислів, акумуляція смислів, інкорпорація смислів. Ці етапи разом утворюють замкнену структуру з виявленою ієрархічною визначеністю, яка в процесі пізнавальної діяльності лектора та учня може реалізуватись повністю або частково. При частковій реалізації пізнавальний цикл матиме неповний характер, а результативність пізнавальної діяльності буде низькою (рис. 1).

Рис. 1. Модель лекції як комунікативного методу розвитку духовності

Під час лекції першочергово (на першому етапі) відбувається актуалізація смислів у свідомості як лектора, так і слухача. Для першого актуалізація смислів виступає безпосередньою умовою конструювання “живих знань” та їх передачі слухачеві, для другого – умовою готовності до сприймання та розуміння нової інформації.

На другому етапі здійснюється акумуляція смислів у свідомості слухача. При цьому сам процес акумуляції смислів у свідомості учня визначається двома умовами, що визначають його функціональний зміст: рефлексію учнем власного “пізнавального ресурсу” та включення мисленнєвої процедури розуміння як надання смислу значенням, що їх подає лектор. Перша умова виступає мотивуючою основою акумуляції смислів. За умов рефлексії у свідомості учня відбувається змістовне співвіднесення існуючих знань (понять-смислів) із новими знаннями (поняття-значення) та формується образ знання про незнання. Власне, цей образ виступає мотивом розширення та поглиблення знань, а також пересторогою в сприйманні себе як доведеної особистості.

Друга умова виступає функціональною основою процесу акумуляції смислів. Можливість утворення нових смислів забезпечується виключенням мисленнєвої процедури смислотворення, суть якої полягає в доповненні знань-значень, що їх подає лектор і сприймає учень афективно забарвленим особистісним смислом. Значення ж, які подає лектор і які для нього виступають “живими знаннями”, тільки способом смислотворення зможуть здобути ознаки “життєвості” і у свідомості учня.

І, насамкінець, на третьому етапі відбувається інкорпорація смислів, суть якої полягає в конструюванні “заново” пізнавального ресурсу учня. Процес конструювання має осмислений характер і завдяки цьому акумульовані під час лекції смисли утворюють цілісну тканину пов’язаних смислів, не беззмістовний хаос образів сприймання існуючих у беззв’язному асоціативному потоці мислення, а систему психічних смислових утворень, за посередництвом якої відображена свідомістю дійсність набуває етичного, естетичного, інтелектуального та екзистенційного змістів.

Висновки. Отже, лекція як комунікативний метод розвитку духовності старшокласників визначається наступними методичними засадами:

- реалізація лекції як суб’єкт-суб’єктного комунікативного акту, що має асиметричний інформативний характер;
- реалізація лекції як способу навчальної діяльності, що носить творчий характер;
- реалізація лекції як пізнавальної діяльності, що має розпредмечувально-опредмечувальний характер.

Розвиток духовності старшокласників лекцією як комунікативним методом полягає в динаміці смислових утворень, що існують у психіці учня й за посередництвом яких відбувається етичне, естетичне, пізнавальне, смислове відображення дійсності. Ця динаміка відбувається за таких умов:

- засвоєння лекційного матеріалу через розширення “пізнавального ресурсу” старшокласника;
- розширення “пізнавального ресурсу” старшокласника способом смислотворення знань;

- смислотворення знань способом переходу знань-значень у знання-смисли;
- перехід знань-значень у знання-смисли за умов актуалізації, акумуляції та інкорпорації смислів.

Індивідуальна специфіка смислотворення є досить суттєвою при осмисленні учнем етичних, естетичних, пізнавальних цінностей мінливого світу, а тому виправданим є твердження щодо неповторності духовної організації кожної особистості, що й надає їй унікальності та цінності.

1. Балл Г.О. Про психологічний зміст особистісної свободи // Педагогіка та психологія. – 1996. – №6. – С.18–26.
2. Зинченко В.П. Перспектива ближайшого розвитку розвиваючого образования // Психологическая наука и образование. – 2000. – №2. – С.18–44.
3. Семиченко В.А. Психологія особистості. – К., 2001. – 427 с.
4. Фурман А.В. Модульно-розвивальне навчання: принципи, умови, забезпечення. – К.: Правда Ярославичів, 1997. – 340 с.

В статтє представлена розробанная автором методология реалізації лекції как комунікативного метода розвитку духовности личности. Проанализирована сущность динамики духовности старшеклассников в условиях лекції как комунікативного акта и развивающей познавательной деятельности.

МЕТОДИКО-МЕТОДОЛОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРИ ДОСЛІДЖЕННІ ВПЛИВУ КОГНІТИВНО-СТИЛЬОВИХ ПАРАМЕТРІВ НА ПРОФЕСІЙНЕ СТАНОВЛЕННЯ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ

Постановка проблеми. Для всіх соціальних верств населення нашої країни очевидним і зрозумілим є те, що ринкова економіка ставить підвищені вимоги щодо фахової підготовки випускника вузу. Не є в цьому виключенням і професія психолога. У зв'язку з цим і для суспільства, і для науково-педагогічних працівників та й врешті-решт і для самих фахівців не може бути байдужим те, як покращити процес їхньої підготовки. Тому будь-яка концептуальна новизна в наукових дослідженнях викликає підвищений інтерес. Сподіваємось, що і наш концептуальний підхід також може претендувати на певну науково-методичну оригінальність.

Ми вже наголошували у своїх скромних наукових доробках про те, що когнітивний стиль є системною характеристикою, а тому він наскрізно пронизує всю особистісну організацію індивіда. Його можна розглядати як своєрідну взаємодію пізнавальної та особистісної складової, результат якої безпосередньо впливає на суб'єктну постановку завдань та способи їх розв'язання, на прийняття рішень та цілепокладання. Вона також формує стійкі способи пізнання, діяльності та поведінки. Незважаючи на підвищену увагу з боку як вітчизняних, так і зарубіжних психологів до проблем когнітивної психології, багато питань ще залишаються відкритими. Значні прогалини існують і в тій проблематиці, якою цікавимося ми, а саме: наскільки суттєвим є вплив параметрів когнітивної складності, диференційованості та полenezалежності на професійну підготовку майбутніх психологів. Зрозуміло, що питання методико-методологічного забезпечення самого процесу дослідження є надзвичайно важливим. Тому дана стаття присвячена саме цьому аспекту проблеми.

Ключові слова: значення, особистісний смисл, індивідуальна свідомість, конструкт, тест репертуарних решіток, когнітивна складність, диференційованість, полenezалежність, "професійне Я".

Результати теоретичного аналізу проблеми. Одне з найважливіших завдань психологічної науки, яке у свій час було сформульовано ще Л.С.Виготським, полягає в системності аналізу людської свідомості. Цей процес, на його думку, необхідно розпочинати з вивчення однієї з основних одиниць свідомості, а саме категорії значення. Теоретична розробка цієї проб-

лематики, яка проведена в роботах багатьох радянських та вітчизняних психологів, дозволила констатувати, що в індивідуальній свідомості суб'єкта категорія значення завжди відображає свою подвійну природу (О.М.Леонтьєв): з одного боку, воно є одиницею суспільної свідомості, а з другого – його носієм є конкретна особистість. Усе це дає підставу для такого категоричного висновку: індивідуальна свідомість завжди наповнена не тільки тими значеннями, які продукуються суспільною свідомістю, а й тими, які мають особистісну специфіку, що є результатом різноманітних життєвих уявлень, установок, звичок, стереотипів і т.п.

У зв'язку з останніми судженнями, доречно наголосити на ще одному надзвичайно важливому методологічному положенні О.М.Леонтьєва про пристраєність психічного відображення, а отже й свідомості як найвищої його форми. Розглядаючи індивідуальну свідомість як систему значень єдності з чуттєвістю та особистісним смислом, О.М.Леонтьєв робить висновок про те, що саме "особистісний смисл і створює пристраєність людської свідомості" [5, с.158]. Особистісний смисл у свідомості людини обов'язково торкається і смислових, і емоційно-чуттєвих критеріїв категоризації, які вироблені людським досвідом.

Процес особистісного смислотворення є особливо продуктивним, якщо він пов'язаний із категоріями теперішнього й майбутнього. Так, у гуманістичній психології вважається доведеним факт зв'язку між теперішнім та особистісною зрілістю. Більше того, орієнтація на теперішнє є важливим показником самоактуалізації особистості. У той же час неструктурованість більш або менш віддаленого майбутнього засвідчує те, що в таких досліджуваних практично не сформований загальний задум, проект життя.

Присвоєння значень та формування системи особистісних смислів розглядається у вітчизняній психології як важлива складова процесу соціалізації індивіда та формування його особистості. Дослідження структури індивідуальної свідомості вимагає виявлення індивідуальної системи значень в єдності їх особистісних смислів та чуттєвої складової. Саме кризь ці емоційно насичені утворення відбувається сприйняття людиною всього що її оточує, а також і самої себе.

Слід зазначити, що всі ці теоретичні положення у свій час були покладені в основу цілої галузі психологічних досліджень – психосемантики, якій відводилась важлива роль у реконструкції суб'єктивної картини світу людини, через призму якої і відбувається сприйняття нею навколишньої дійсності. Даний підхід дає можливість здійснити цілісну реконструкцію параметрів суб'єктивних оцінок та відношень, що є умовою реалізації особистісного принципу в психології (С.Л.Рубінштейн, К.А.Абульханова-Славська та ін.).

Методичним засобом дослідження особливостей суб'єктивного бачення світу, структури індивідуальної свідомості є побудова в різноманітних

змістовних сферах семантичних просторів індивіда, які розглядаються як операційні аналоги категоріальних структур індивідуальної свідомості. Побудова семантичних просторів найчастіше здійснюється на основі процедур суб'єктивного шкалювання, які є способом виявлення суб'єктивних параметрів, що використовуються людиною для оцінки різних об'єктів у процесі особливим чином організованої діяльності оцінювання (рангування, порівняння, виставлення балів та ін.). Одержані таким чином оцінки дають можливість вибудувати числове відображення (математичну модель), з допомогою якого можна описувати і прогнозувати ці оцінки [7; 9].

Окремі параметри суб'єктивних семантичних просторів, структурованих із допомогою різноманітних математичних процедур (факторного, кластерного аналізу і т.д.), зміст факторів, їх кількість, перцептивна сила фактора, кореляційна залежність відповідають певним сторонам організації індивідуальної свідомості, відображають індивідуально-психологічні особливості особистості [1], що дозволяє реконструювати її бачення конкретної сфери дійсності.

Одним із таких психосемантичних методів є тест особистісних конструктів Дж.Келлі (або ж тест репертуарних решіток, скорочено Реп-тест), який дає можливість "виявляти і описувати якісні особливості індивідуальної свідомості, реконструювати систему смислів їх параметрів, які лежать в основі сприйняття даною конкретною людиною себе, інших людей, об'єктів та відношень" [7, с.228].

Тест особистісних конструктів виник у рамках теорії особистісних конструктів Дж.Келлі. Слід зазначити, що ще представниками радянської психології (І.П.Козлов, В.Ф.Петренко, А.Г.Шмельов та ін.) було дано достатньо принципову оцінку цьому науковому напрямку. Особливо позитивно дослідники оцінили принципи цілісності та активності особистості, які надзвичайно вдало були реалізовані автором цього методу.

Поняття "конструкт" є основним у цій теорії і означає "особливий суб'єктивний засіб, створений (сконструйований) самою людиною, перевірений (валідизований) нею на практиці і який допомагає їй сприймати й розуміти (конструювати) навколишню дійсність, прогнозувати й оцінювати події" [12]. Конструкт завжди утворюється за принципом біполярності й створюється з урахуванням як феноменів схожості, так і протиставлення. За Келлі, конструкт – це не тільки спосіб диференціації об'єктів, але й спосіб поведінки, форма відношення. Конструкти як вияв єдності й цілісності індивідуальної свідомості можуть досліджуватись на рівні значень, однак не тотожні з ними. Виходячи зі своєї природи, конструкти здатні давати значно різнобічнішу інформацію про людину, ніж значення, на рівні семантичних ознак, уявлення про які широко розробляються в експериментальній психосемантиці.

При всій важливості розглянутих закономірностей, які пов'язані з різною диференціацією сприйняття навколишнього світу, вони все-таки не дають

нам повної картини. Ступінь аналітичності сприйняття не є в одній і тій же людини завжди однаковим, він може змінюватися залежно від ситуації й стану самого індивіда. І.М.Палей висунув гіпотезу про існування ієрархічно організованої системи оцінно-вимірювальних шкал, згідно з якою кожна людина має досить великий набір шкал різного масштабу, що використовуються в різних ситуаціях залежно від зовнішніх і внутрішніх умов [8]. Відмінності між системами шкал полягають не стільки в їх кількості, скільки у величині діапазону між максимально градуйованими й максимально узагальненими шкалами, а також у легкості переходу від однієї з них до іншої. Зсув до одного з полюсів осі аналітичності-синтетичності й нездатність перейти на протилежний полюс також призводить до неадекватності й спотворень в оцінно-вимірювальній діяльності. Найефективніша поведінка досягається за наявності системи шкал різного масштабу й великої мобільності пересування ними: від низького рівня узагальненості до високого і навпаки.

Дж.Келлі пов'язує здатність переходити від великої диференційованості до великої синтетичності сприйняття з творчим потенціалом особистості. Так, велику диференційованість він визначає як розслаблення, при якому зв'язки між елементами системи (конструктами) слабшають, що дає можливість здійснювати їх взаємне перегруповування. Для синтетичності, навпаки, характерним є стан щільності (зв'язаності), тобто зв'язки між елементами закріплюються й система стає жорстко фіксованою. Творча особистість, як уважає Дж.Келлі, володіє "важливою здатністю рухатися від розслаблення до зв'язаності системи" й назад, а сама ця "пульсація" є не що інше, як творчий цикл [15, с.529]. Основою для таких взаємопереходів від аналітичності до синтетичності є закономірності розумового акту і, у першу чергу, ті з них, які пов'язані з процесами аналізу й синтезу.

Отже, з'ясувавши психологічне значення відмінностей у рівнях диференційованості оцінно-вимірювальної діяльності та їх виявів у перцептивній сфері, можна висловити деякі припущення щодо вияву когнітивного стилю у сфері самопізнання власного "професійного Я". Так, під впливом ряду зовнішніх і внутрішніх чинників відбувається формування схильності до категоризації об'єктів на певному рівні узагальненості, що є основою когнітивного стилю особистості. Щодо функціонування перцептивної сфери суб'єкта, то ця схильність виявляється в інтра- та інтерперсональній диференційованості, яка означає або підкреслення, або згладжування відмінностей при сприйнятті та оцінці себе та інших людей і, що особливо важливо для нашого дослідження, характеристик свого "професійного Я".

У зв'язку з важливістю попередніх положень для подальшого розуміння нашого підходу зразу ж зробимо наголос на тому, тест особистісних конструктів побудований за принципом оцінної біполяризації, а тому є способом вивчення індивідуальних концепцій досліджуваного в різних сферах його життєдіяльності. Перевагою цього методу є те, що він дає можливість

увести кількісну міру для оцінки схожості сприйняття об'єктів людиною, її особистісних смислів, показати напрямок і ступінь розвитку системи конструктів.

Надзвичайно широко тест особистісних конструктів використовувався в ранніх роботах зарубіжних авторів із психопатології, у сімейній терапії та груповій психотерапії. Досить активно цей метод використовується для дослідження різноманітних соціальних відносин, лінгвістичних особливостей досліджуваних, політичних поглядів, процесу навчання, різноманітних стресогенних факторів і т.д. У зарубіжній психології утворилась ціла експериментальна галузь, в якій основним методом є тест особистісних конструктів та різноманітні його модифікації. Незважаючи на його високу інформативність, більшість фахівців усе-таки бачать найоптимальнішою сферою застосування цього методу сферу й параметри когнітивної складності досліджуваного.

Так, А.Л.Южаніною цей метод використовувався для вивчення особливостей міжособистісного оцінювання. А.Віровере досліджувала систему конструктів студентів з метою встановлення зв'язку між їх когнітивною складністю та успішністю. Близьке за своїми завданнями дослідження було проведено О.Б.Напрасною. Вона використала цю процедуру для того, щоб установити вплив індивідуально-психологічних когнітивно-стильових характеристик на навчальну діяльність студентів.

І.П.Шкуратовою з допомогою цього методу проводилось вивчення розвитку моральної самосвідомості. М.В.Чигринова використовувала тест особистісних конструктів для дослідження інноваційного потенціалу керівника [2]. Н.М.Божко продемонструвала діагностичні можливості репертуарних решіток при дослідженні психологічних знань учителів, необхідних для складання характеристики учня. А.В.Ємельянцевою [3] тест використовувався для формування образу іншої людини. Вивчення процесу спілкування залежно від диференційованості образів світу, який визначався з допомогою даного тесту, суб'єктів процесу спілкування було метою дисертаційного дослідження П.Н.Іванова [4].

Таким чином, гнучкість та високі конструктивні можливості тесту роблять його не просто привабливим для представників різних галузей психологічної науки, а суттєво розширюють пізнавальні можливості у сфері вивчення складних психологічних явищ. Отже, основним для нашого подальшого дослідження ми обрали метод репертуарних решіток Дж. Келлі. У своєму виборі ми керувались логікою незаперечних переваг, яка закладена в самій сутності даного методу:

1) якщо “при традиційному підході до вимірювання індивідуальних відмінностей індивід розглядається як точка в просторі діагностичних параметрів, заданих дослідником, при експериментально-психосемантичному підході індивід якби стає носієм особливого простору, заданого ним самим, – простору індивідуальних значень” [12, с.36]. Тобто перевага да-

ного методу перед стандартизованими методиками полягає в тому, що метою експериментальної психосемантики і репертуарних решіток зокрема є реконструкція індивідуальної системи значень, яка подана у вигляді семантичного простору досліджуваного;

2) даний метод дозволяє визначити когнітивну складність індивідуальної свідомості суб'єкта в досліджуваній сфері. “Розмірність семантичного простору (кількість незалежних факторів-категорій) відповідає когнітивній складності свідомості суб'єкта в даній змістовній сфері” [9, с.31].

3) факторна вага завжди відображає перцептивну силу відповідної ознаки, а отже, вона репрезентує в собі суб'єктивну значимість (особистісні смисли) даної ознаки (А.Г.Шмельов, Cattoll, Wish).

Проведений нами огляд досліджень утвердив нас у тому, що ті конструкти, які виявляються з допомогою певних процедур, є більш релевантні для самоопису, а тому з їх допомогою досліджувані краще диференціюють себе від інших. Тобто власні конструкти для них є більш значущі, ніж ті, які задаються дослідником [7; 12; 15]. Разом із тим, немає явних доказів того, що конструкти не можна задавати. Це дуже важлива теза для будь-яких досліджень, оскільки далеко не завжди в процесі виявлення конструктів вдається виявити їх необхідну кількість, яка б відповідала дослідницькій сфері. Якщо дослідник задає свої конструкти, то він неодмінно повинен дотримуватись важливого положення: задані вербальні найменування повинні бути зрозумілими для досліджуваного й значимі для нього.

Чи не найважливішою метою нашого експерименту було намагання через “зріз” індивідуальної свідомості вибудувати суб'єктивний простір студентів, зміст яких складає простір ознак, структурованих за допомогою статистичних процедур у більш ємкісні категорії-фактори, які є своєрідною метамовою аналізу досліджуваних значень. У результаті проведених нами зрізів ми зможемо отримати відповідну розмірність індивідуального семантичного простору кожного досліджуваного (на основі кількості незалежних факторів-категорій), факторну вагу кожної ознаки, що дасть змогу робити висновки про когнітивну складність свідомості суб'єкта, а також суб'єктивну значимість даної ознаки, яка, власне, і характеризуватиме його особистісні смисли.

У своїй роботі ми прагнули виявити вплив когнітивної складності та полезалежності на диференційованість сприйняття власного “професійного Я”. При цьому особливу зацікавленість у нас викликає стиль оцінювання, який обирається досліджуваним. У зв'язку з тим, що в основу нашого дослідження було покладено процедуру порівняльного аналізу полярних профілів досліджуваних (за принципом контрастних груп), то на першому етапі експерименту важливо було здійснити поляризацію досліджуваних відповідно до основного дослідницького завдання. Тобто необхідно було виявити дві полярні групи складних, полenezалежних і простих, полenezалежних, а далі відстежити можливі зв'язки між цими характеристиками та домі-

нуючим стилем оцінювання. Наявність значимого зв'язку або ж його відсутність між цими змінними ще не може вважатись підставою для остаточних висновків, оскільки спершу треба було визначитись із незалежним критерієм, який би засвідчував наявність позитивного чи негативного впливу на процес професійного становлення майбутніх психологів. Такими індикаторами, на нашу думку, є показники навчальної успішності, експертні оцінки (викладачів, студентів), рівень складності задач, які ставлять перед собою досліджувані й розв'язують їх, змістовно-динамічні особливості мотивації.

Процедура обробки репертуарних решіток завжди зводиться до виявлення динаміки або переваг серед усіх змінних решітки. Для цього необхідно знайти зв'язок кожного об'єкта й конструкта з іншими аналогічними параметрами в решітках першої та другої групи досліджуваних. При цьому важливим свідченням динаміки основних змінних є поява нових або ж зникнення старих значимих зв'язків між ними. Що стосується переваг, то вони визначаються на основі зіставлення головних показників тих чи інших тенденційних виявів.

Особливе місце серед фіксованих показників нами відводилось самооцінці як найбільш інформативній характеристиці самосвідомості студентів. Її динаміка досить чітко вказувала на ті зміни, які відбувалися з досліджуваними. Важливу змістовну роль відігравали показники взаємозв'язку всіх змінних із таким значимим (смыслеотворюючим) корелятом, як ідеал (референтна особистість, група людей).

Д.Бірі, який поклав початок вивченню параметра когнітивної складності, визначав його "як здатність конструювати соціальну поведінку багатовимірним чином". А тому він уважав, що " когнітивно складніші індивіди мають значно диференційованішу систему вимірювання при сприйнятті поведінки інших людей, ніж когнітивно простіші" [13, с.264]. При цьому індикатором когнітивної складності, на його думку, є кількість параметрів, за якими оцінюються інші люди. Уважається, що загальна кількість ідентичних або дуже схожих конструктів, які об'єктивуються суб'єктом у процесі виконання Реп-тесту, є достатньою підставою для визначення його когнітивної складності [11]. Разом із тим, слід наголосити: когнітивна складність полягає не тільки у великій диференційованості конструктів, але і в їх інтегрованості [13; 14]. Ще одним важливим параметром є когнітивна диференційованість, яка не пов'язана прямо зі структурними особливостями системи конструктів, якими користується індивід для оцінки інших людей. Це означає, що при однаковій кількості використовуваних конструктів структура взаємозв'язків між ними може бути різною. Тому нами були вибрано два показники когнітивної складності: індекс Бірі та індекс щільності (зв'язаності).

У процесі дослідження зв'язків між когнітивною складністю та понятійною диференційованістю ми прагнули підібрати такі показники складності, які були б максимально наближені до мір аналітичності й могли

визначатись за допомогою тесту сортування об'єктів. Таким чином зіставлення цих параметрів було б найбільш адекватним. Тісний взаємозв'язок між конструктами суб'єкта є підставою стверджувати про низький рівень диференційованості його уявлень щодо рис характеру об'єкта сприйняття. Загальна кількість конструктів, які входять в одну плеяду, прямопропорційна величині зв'язаності між собою різних рис характеру в уявленнях конкретного досліджуваного.

Оскільки метою цього експерименту є виявлення впливу когнітивної складності на диференційованість сприйняття себе й інших людей, то необхідно було підібрати й відповідні показники Реп-тесту. Одним із них ми вважали величину ідентифікації суб'єкта з іншими людьми (особливо з референтними особами: матір'ю, батьком, братом, сестрою, дітьми і т.п.).

Показником ідентифікації може вважатись збіг за всіма конструктами оцінок, які суб'єкт дає собі та іншій особі. Величина ідентифікації може міститись у діапазоні від повного збігу, коли індивід не помічає відмінностей між собою і іншою людиною, до повного незбігу. У зв'язку з тим, що для нас особливу зацікавленість складає сам процес професійного становлення майбутніх психологів, то надзвичайно інформативним показником ми вважаємо ступінь ідентифікації суб'єкта з певною особою чи групою осіб-представників своєї професії. У нормі величина такої ідентифікації повинна бути дещо вищою порівняно з показниками якоїсь іншої близької за змістом професії. При цьому високі числові значення можуть свідчити не тільки про позитивне ставлення до них самого суб'єкта, але й про прийняття тих вимог, які висуваються цими людьми щодо суб'єкта.

Для перевірки гіпотези про взаємозв'язок когнітивної складності з особливостями самосприйняття нами буде проведено кореляційний і факторний аналіз відповідних показників. На сьогодні вважається науково доведеним факт існування кореляції між полезалежністю-поленезалежністю суб'єкта і його перцептивними особливостями. Вона може бути сформульована у вигляді такої закономірності: особи з низькою когнітивною складністю позитивніше оцінюють себе та інших людей і, в основному, схильні відзначати схожість із ними, а індивіди з високою когнітивною складністю критичніше сприймають себе та інших людей і відзначають значно більше відмінностей між собою й оточенням [11; 13]. У зв'язку з цим, особливі зацікавлення в нас виникають із приводу зв'язку між параметрами когнітивного стилю й професійною самоідентифікацією суб'єкта, а також його пізнавальною діяльністю й поведінкою, як наслідком такого зв'язку.

Висновки. Таким чином, проведений нами аналіз дає підстави стверджувати, що між параметрами когнітивної складності, диференційованості, полезалежності, з одного боку, і професійним становленням, з другого, існує тісний зв'язок. Саме поляризація досліджуваних за цими параметрами, а також їх кореляція з незалежними критеріями виступатиме надійним до-

казом існуючого впливу. У своїх подальших дослідженнях ми спробуємо це довести на основі зібраного нами емпіричного матеріалу.

1. Богоявленский Д.Н. Приемы умственной деятельности и их формирование у младших школьников // Вопросы психологии. – 1969. – №2. – С.25–38.
2. Васильковская С.В. Психологические условия формирования профессионального самопознания будущего учителя: Дис. ... канд. психол. наук. – К., 1987. – 191 с.
3. Емельянцева А.В. О некоторых особенностях формирования образа другого человека и понятия о его личности // Социально-психологические проблемы формирования личности: Сборник научных трудов. – Ташкент, 1986. – С.24–30.
4. Иванов П.Н. Влияние некоторых индивидуально-психологических особенностей на процесс общения: Автореф. дис. ... канд. психол. наук. – М., 1985. – 24 с.
5. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М., 1975. – 304 с.
6. Леонтьев Д.А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности. – М.: Смысл, 1999. – 487 с.
7. Общая психодиагностика / Под ред. А.А.Бодалева, В.В.Столина. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1987. – 304 с.
8. Палей И.А. Модальностная структура эмоциональности и когнитивный стиль // Вопросы психологии. – 1982. – №1. – С.118–126.
9. Петренко В.Ф. Психосемантические исследования мотивации // Вопросы психологии. – 1983. – №3. – С.29–39.
10. Спиркин А.Г. Сознание и самосознание. – М.: Политиздат, 1972. – 303 с.
11. Студенікін А.А. Вплив когнітивного стилю особистості на процес спілкування: Автореф. дис. ... канд. психол. наук. – К., 1999. – 16 с.
12. Франселла Ф., Баннистер Д. Новый метод исследования личности. – М.: Прогресс, 1987. – 236 с.
13. Biery J. Cognitive complexity-simplicity and predictive behavior // Journal abnorm. and soc. psychol. – 1969. – Vol.51. – P.263–268.
14. Bonarius J. Research in the personal construct theory of George A. Kelly: Role construct repertory test and basic theory // Progress in experimental personality research. – L., 1972. – Vol.2. – P.2–47.
15. Kelly G. The Psychology of Personal Constructs. – N.Y., 1962. – Vol.1. – 541 p.

The article interprets some systematic positions, reveals the point of separate scientific methods and procedures which can reflect the level of knowledge won the future psychologists' profession. After the author's analysis we can observe some regularities, which have close relation to this problem, and on its basis we can form main hypothesis.

УДК 159.964.21
ББК 88.37

ЗАХИСНІ РЕАКЦІЇ ОСОБИСТОСТІ ЯК ВИЯВ ДЕПРИВАЦІЇ ЇЇ АФІЛІАТИВНОЇ ПОТРЕБИ

Постановка і актуальність проблеми. Новітній контекст розвитку суспільства породжує новий тип відносин між людьми, що формує стосунки між ними на демократичних засадах. “Новий” комунікативний простір відкриває широкі можливості особистості (саморозкриття, довіра, прийняття тощо) в контексті взаємодії з іншими, задовольняючи потребу особистості в афіліації.

Разом із тим періодко в розбудові чи налагодженні контактів, особливо на рівнях “Я”–“Ти”, “Я”–“Ми” мають місце порушення, викликані рядом факторів. Серед них: ідеалізація “Я”, “умовних цінностей”, центрація на власному “Я” при одночасній зневазі до “Я” іншої людини, звуження, викривлення й блокування зворотного зв’язку, що не підкріплює бажання власного “Я”, недовіра до себе, що спонукає до перевірки психологічних якостей партнера (Т.С.Яценко) та ін.

Усе це актуалізує зону психологічного захисту людини, наслідком якої є “перебування” особи (осіб) у “спотвореній” чи “викривленій” реальності.

Мета повідомлення: виявити психологічні особливості вияву захисних реакцій особистості в контексті депривації її афіліативної потреби.

Ключові слова: афіліація, афіліативна потреба, депривація, механізми психологічного захисту, витіснення, проєкція, ідентифікація, інтелектуалізація, реактивне утворення, заміщення, заперечення, фіксація й регресія, раціоналізація, ізоляція, ретрофлексія, дефлексія, переміщення, деперсоналізація, розщеплення, анулювання, сублімація, соціальний інфантилізм.

Поведінка особистості є цілісною й багатогранною. Вона виявляється в щоденних учинках, діях, що керуються її ціннісними орієнтаціями. Іншими словами, людська поведінка є своєрідним транслятором індивідуальних цінностей і включає саму потребу особистості в афіліації.

Афіліація (англ. affiliation – приєднання) – прагнення до встановлення чи підтримання стосунків з іншими людьми, прагнення до контакту з ними. Сутність афіліації полягає в самоцінності спілкування.

Людина прагне задовольнити потребу в афіліації, проте значна частина її вчинків є неусвідомленою й часто маскується під механізмами психологічного захисту.

Поняття психологічного захисту закономірно постало з концептуальних допущень фрейдизму: виступаючи посередником між Воно і Над-Я, Я не

просто налагоджує “мирний діалог” між цими інстанціями психічної структури особистості, а й відстоює свою монополію на зносини із зовнішнім світом, керуючись принципом реальності, для чого воно (Я) висуває заслони у вигляді перцептивно-смыслових викривлень, які покликані усунути чи бодай зменшити загрозу його компетентності з боку нестримних домагань Воно й непомірного диктату Над-Я. Будучи тісно пов’язаним із чуттєвим сприйманням дійсності, Я не просто “рятується” від напливу ірраціональних імпульсів Воно, які прагнуть негайного вдоволення, і тиранії неможливого ментора Над-Я, але й інтегрує їх онтологічні устремління на засадах раціональності. Продуктивний синтез різноспрямованих тенденцій нижчого й вищого несвідомого в “лоні Я” забезпечує цілісне й збалансоване функціонування суб’єкта психічної активності, його просоціальну творчу орієнтацію.

Такий висновок випливає у зв’язку з чисто аксіологічною постановкою питання “Для чого потрібен захист?” на відміну від психоаналітичних запитань на зразок “Хто від чого захищається?” (топічний аспект проблеми) і “Яким чином відбувається захист?” (енерго-динамічний аспект). Якщо відповідь на останні два запитання всебічно представлена в класичному психоаналізі і його психодинамічних відгалуженнях, то пошуки відповідей на запитання “Для чого?” віддзеркалюють новітні потуги екзистенціальної і гуманістичної психології [2, с.153].

Стратегічним “завданням” будь-якої біологічної системи є підтримка стану динамічної рівноваги (гомеостазу), яка досягається завдяки функціонуванню механізмів адаптації, що можуть здійснюватись на біологічному, а в складних системах з високорозвинутою психікою – і на психологічному рівні. У психодинамічній традиції останніх називають “психологічними захистами”, хоча часто вони виконують власне адаптивні, а не захисні у вузькому розумінні функції.

Его-психологи виділяють функцію захистів як спосіб боротьби з тривогою, теоретики об’єктних стосунків указують на те, що захисти можуть бути й способом боротьби зі страхом, селф-психологи розглядають роль захистів як спосіб підтримання цілісного несуперечливого відчуття власного “Я”. Можна сказати, що особистість, яка вдається до захисних механізмів, несвідомо прагне наступного: 1) уникнути або оволодіти деяким сильним загрозливим переживанням – тривогою, страхом, горем чи іншим дезорганізуючим почуттям; 2) зберегти самоповагу. З іншого боку, захисні механізми виявляються як здорова творча адаптація, і тоді термін “захисти” є не зовсім вдалим.

Існує думка, що кожній людині притаманний певний індивідуальний набір захистів, який є наслідком вродженого темпераменту, пережитих стресів, навчання батьків та ефекту підкріплення. Хоча нема доказів того, що захисти з’являються по чергово, спеціалісти сходяться на тому, що деякі захисти є примітивнішими за інші (поділ захистів на зрілі й незрілі

очевидно відображає розвиток психіки від простих до більш складних форм адаптації).

Зазвичай до захистів, які вважаються первинними, або незрілими, відносять ті, що мають справу з розмежуванням власного “Я” й довкілля й викликані страхом злиття з об’єктом, тоді як зрілі захисти працюють із розмежуванням Его, Супер-Его та Ід, з межами свідомого, передсвідомого й безсвідомого, а також із внутрішніми межами Его, яке спостерігає й переживає. Примітивні захисти діють загальним, недиференційованим способом у цілому сенсорному просторі індивіда, тоді як більш розвинуті захисти здійснюють певні трансформації чогось одного – думок, почуттів, відчуттів чи деякої комбінації їх. Вони пов’язані з довербальними стадіями розвитку: недостатній зв’язок із принципом реальності й недостатнє відчуття відокремленості й константності об’єктів, що містяться поза межами власного “Я”. Наприклад, заперечення вважається більш примітивним процесом, ніж витіснення: для витіснення будь-чогось воно має бути насамперед пізнаним будь-яким шляхом, а вже потім – витісненням. Заперечення ж – це миттєвий, позараціональний процес – “цього не було”.

Також слід зазначити, що деякі захисти мають як примітивну, так і більш зрілу форму. Наприклад, ідеалізація може являти собою як повну ідеалізацію, що не має нічого спільного з реальними якостями об’єкта, так і відчуття вищості іншого зі збереженням відчуття його меж [3, с.70].

Залежно від змістовно-структурних репрезентацій суб’єктного потенціалу особистості в тій чи іншій психологічній теорії розрізняють специфічні форми психологічних захистів. Так, в індивідуальній психології А.Адлера захистом від базового почуття неповноцінності виступає компенсація фізичних чи розумових вад і розвиток прагнення до перемоги, самовдосконалення відповідно до особистісного ідеалу. К.Роджерс пояснює появу психологічних “фасадів” недосконалим вихованням (нещирістю, цинізмом вихователів, відсутністю поваги до дитини тощо), яке підриває довіру дитини до свого організмичного чуття, що є запорукою конгруентності і знаходження автентичного даній життєвій ситуації смислу [2, с.157].

Т.С.Яценко пов’язує появу психологічного захисту з намаганням суб’єкта зберегти самоповагу в світлі підтвердження “ідеалізованого Я” (привабливого для себе та інших образу себе). Механізм психологічного захисту, за Т.С.Яценко, складається в результаті підкріплення в досвіді спілкування тих чи інших суб’єктних впливів особистості, насамперед її ціннісних орієнтацій. Отже, в основі формування “ідеалізованого Я” лежать так звані умовні цінності: “Будь-яка цінність індивіда може перетворитися в умовну, якщо суб’єкт “увірує” в те, що він є носієм цієї соціально схвалюваної цінності і вибудує відповідну систему очікувань на отримання схвалення себе як носія її. “Умовні цінності” реалізуються в поведінці за допомогою засобів “захисту”, яким властива велика варіативність” [10, с.57].

Проте створюючи видимість “безпеки”, психологічний захист не забезпечує ні її цілісності, ні навіть хорошої адаптивності. На думку С.Занюка, психологічний захист, незважаючи на його роль у знятті напруги, порушує адаптацію особистості, оскільки віддаляє суб’єкт від реальності, не дозволяє йому усвідомити власні проблеми й конфлікти. Доречність психологічного захисту пояснюється тим, що він певною мірою знімає напругу, тривогу, може тимчасово вирішити внутрішній конфлікт.

Проте, утікаючи від реальності, захищаючись тоді, коли необхідно усвідомити власні конфлікти й невротичні стани (страхи, фобії тощо), індивід втрачає можливості розвитку й більш адекватного пристосування до реальності [1, с.153].

“Психологічний захист – система регуляторних механізмів, які спрямовані на усунення або зведення до мінімуму негативних травмуючих особистісних переживань, пов’язаних із внутрішніми або зовнішніми конфліктами, станами тривоги й дискомфорту. Ситуації, які вимагають захисної поведінки, характеризуються реальною або уявною небезпекою цілісності особистості, її ідентичності, самооцінки” [6, с.45].

На думку В.А.Штроо, психологічний захист – система процесів і механізмів, спрямованих на збереження вже досягнутого раніше (або на відновлення втраченого) позитивного стану суб’єкта. Агентом психологічного захисту, на думку вченого, виступає суб’єкт (індивідуальний, груповий, суспільний та ін.), предметом – стан суб’єкта, який оцінюється як позитивний, об’єктом – усе, що перешкоджає відновленню цього стану. Спосіб і тип засобів захисту, що вибираються в даному разі, складають відповідний захисний механізм [9, с.55].

Усі захисні механізми володіють двома характеристиками: 1) діють на несвідомому рівні й тому є засобами самообману і 2) спотворюють, заперечують чи фальсифікують сприйняття реальності, щоб зробити тривожність менш загрозливою для індивідуума. Слід зазначити, що люди рідко використовують один механізм захисту для розв’язання конфлікту чи послаблення тривоги [2, с.162]. Розглянемо деякі із захисних стратегій.

Витіснення (придушення) – форма захисту, під якою розуміється “виключення болісного матеріалу зі свідомості: змісту, який ніколи не усвідомлювався (первинне витіснення), і змісту, який одного разу був усвідомлений, але потім виявився витісненим у несвідоме” [2, с.163] – власне витіснення. Звільнення від тривоги не проходить безслідно. Придушені думки та імпульси не втрачають своєї активності в несвідомому. Для запобігання їх прориву у свідомість вимагається постійна затрата психічної енергії, яка б могла використовуватись для творчої поведінки. Витіснені переживання виявляються в забудькуватості, мимовільних “ненавмисних” діях, обмовках тощо.

Проекція – процес, через який індивідуум приписує власні неприйнятні думки, почуття й поведінку іншим людям чи оточенню. Таким чином,

проекція дозволяє людині звинувачувати кого-небудь чи що-небудь за свої недоліки чи промахи [10, с.65].

Ідентифікація – різновид проекції, пов’язаний із неусвідомленим отождоженням себе з іншою людиною, переносом на себе бажаних почуттів і якостей. Це підняття себе до рівня іншого шляхом розширення меж “Я”, включення в нього іншої людини й запозичення тим самим її почуттів, дій, достоїнств. З.Фрейд розглядав ідентифікацію як самоотождоження людини зі значущою особистістю, з виявленою орієнтацією на неї. Ідентифікація відіграє важливу роль на перших ступенях онтогенезу, коли мова йде про первинну соціалізацію. Проте виявлена ідентифікація, яка виявляється в дорослої людини, формує її “залежність” від образу “Я” іншого, гальмує розвиток “самості”, духовних процесів (бачення власного проекту особистісних змін в ідеальній моделі); виявляє її потенцію жити чужими інтересами, “грітись у проміннях чужої слави”, формує інфантильність, позбавляє особистість активності й життєтворчості [4, с.15].

Заміщення – вияв інстинктивного імпульсу, що переадресовується від більш загрозливого об’єкта (чи особи) до менш загрозливого.

Заперечення реальності – дуже примітивний механізм психологічного захисту, який полягає в непомічанні неприємних сторін дійсності шляхом простого закривання очей на неї і вдавання, що небажані явища не існують. Заперечення може поширюватись як на реальні події (уперте нехтування очевидною небезпекою, хворобою, відкидання конструктивної критики), так і на власні почуття й переживання: людина знає, що її почуття є абсолютно протилежними тим, які вона мала б пережити, але це не викликає ніякого дискомфорту. Заперечення є також відкиданням тривоги в момент необхідності відреагування чи конфлікту.

Фіксація і регресія – пов’язані з нормальним збереженням деяких особливостей більш ранніх стадій і схильністю повернення до них у разі затруднень. М.Клейн вважає, що до фіксації на прегенітальних стадіях розвитку призводить тривога в результаті фрустрації оральних імпульсів. Чим сильніша фіксація, тим легше при труднощах відбувається регресія – повернення до простіших (інфантильних) форм поведінки й мислення [2, с.156].

Раціоналізація – псевдорозумне пояснення мотивів учинків після їх здійснення з метою нав’язати іншим ідеалізований образ себе, неадекватний дійсному Я.

Ізоляція – це процес, завдяки якому спогади про неприємні враження втрачають емоційне забарвлення. Ізоляція являє собою відмежованість від соціальних та міжособистісних ситуацій зі зміною напруження, яке виникає від взаємодії з іншими людьми, стимуляцією власних фантазій [2, с.164].

Інтелектуалізація являє собою спробу оволодіти інстинктами за допомогою мислення.

Реактивне утворення – трансформація імпульсу в його протилежність, котра не включає можливості прориву первинного імпульсу в поведінці,

оскільки він залишається незмінним. Як зазначає О.Ф.Бондаренко, “утворення реакцій” – це соціальний фасад “любові”, покликаної уникати страху зіткнення з реальними почуттями агресії, яка стосується того, кому пред’являється “фасад доброго ставлення” [2, с.158].

Знищення вважається більш прогресивним механізмом порівняно з реактивним утворенням. Робиться щось позитивне на протигагу вже зробленому для того, щоб довести свою незалежність від несвідомого болісного наміру, досягнути впевненості у своїх вчинках.

Ретрофлексія як захисний механізм особистості описана Ф.Перлзом. У ретрофлексуючого індивіда формується ставлення до себе як до стороннього об’єкта.

Дефлексія – ухилення від реального контакту. Виявляється у формі балакучості, ритуальності, блазнювання, тенденції “згладжування” конфліктних ситуацій [7, с.245].

Переміщення як форма психологічного захисту має два різновиди: 1) це спосіб зрушення інстинктивної енергії з одного шляху розрядки на інший без будь-яких перешкод на першому шляху; 2) заміщення – перенесення емоцій, пов’язаних з одним об’єктом, на інший. У такому разі індивід позбувається страху перед загрозливим об’єктом шляхом виміщення накопиченої агресії на доступному або безпечному об’єкті, коли в стосунках зі справжнім джерелом тривоги розрядити її неможливо [11, с.56].

Фантазія – свосередна реакція (мрія) на розчарування й невдачі. Здійснює компенсаторні функції між реальним і бажаним.

Деперсоналізація – сприйняття інших людей як тих, які позбавлені індивідуальності. При деперсоналізації інші люди сприймаються тільки як втілення їх соціальної ролі: учителі, лікарі, пацієнти та ін. [2, с.166].

Розщеплення найяскравіше виявляється тоді, коли всі зовнішні об’єкти поділяються на “абсолютно добрі” і “абсолютно погані”, причому можливі несподівані переходи від однієї крайності до іншої, що супроводжується різкими змінами Я-концепції.

Регресія – повернення до знайомого способу реагування при досягненні вже більш зрілого рівня компетентності. Дорослі люди несвідомо повертаються до більш ранніх способів реагування при стресових чи травматичних ситуаціях, а також при загрозі власній самооцінці.

Анулювання – спроба врівноважити деякий неприємний афект шляхом спокутування провини. Анулювання є прямим нащадком усомогутнього контролю й часто є основним шляхом підтримання самооцінки, оскільки несе в собі фантазію про те, що “мені буде пробачене...”, “я все легко можу виправити”.

Сублімація – трансформація загрозливого імпульсу в соціально прийнятну форму. Сублімація розряджає імпульс, а не витрачає енергію на його утримання, і сприяє креативній поведінці [5, с.17].

Аналіз взаємозв’язку соціального інфантилізму з формами психологічного захисту дозволяє допустити, що включення механізмів захисту буває зумовлено не стільки розходженням “Я-концепції” й реального досвіду (К.Роджерс), домінуванням невротичних потреб (К.Хорні), скільки недостатньо сформованим світоглядом – системою поглядів особистості на об’єктивний світ і своє місце в ньому, на ставлення людини до навколишньої дійсності й до самої себе [8, с.223].

Доки інформація із зовнішнього світу не суперечить внутрішнім поглядам особистості на себе й навколишнє, людина балансує на рівні зв’язку “Я-суспільство”. Цьому сприяє збіг ідеального уявлення про себе з реальним, що визначає душевний спокій. Але ситуація не є незмінною. І коли важелі терезів перехиляються в бік “інших”, кожне конкретне “Я” відчуває напругу, яка спонукає індивіда або до зміни “ідеалізованого” образу власного “Я” на реальне “Я”, або до намагань захистити образ “Я” від посягань, засідаючи сам механізм системи психологічного захисту.

Усі механізми захисту не існують ізольовано, а мають особливість підтримувати й підсилювати дію один одного, як і переходити з одного в інший. Так формується їхня “живучість”, “стабільність”, що є базою для “спорудження” міцного “фундаменту” незаперечного ідеалу образу “Я”, а з ним – віру у власну непогрішність. Враження “захищеності” створюються тільки на суб’єктивному рівні, а насправді саме “психологічний захист” зумовлює “беззахисність” суб’єкта, його соціальну дезадаптацію у зв’язку з порушенням контакту з іншою людиною, що особливо деструктивно відображається на взаємодії між людьми. Увага фокусується на власному захисті, проблема не вирішується від того, що особистість її ігнорує чи намагається її уникнути. Це поверхневе, ілюзорне розв’язання суперечностей, конфліктних ситуацій і, зрештою, нездатність особистості вирішувати проблеми, реально оцінювати свою позицію, стиль спілкування, поведінку та ін. [4, с.18].

Висновки. На шляху до задоволення афіліативної потреби особистості нерідко має місце її депривація, виявом якої виступають захисні механізми (психологічний захист).

Чим більш ефективно діють захисні механізми, тим більш викривлену картину людських потреб, страхів чи намагань вони створюють. І якщо людина надмірно покладається на них, то обов’язково невротизується. Так як механізми психологічного захисту є інтрапсихічним чинником вияву проблеми, то вона (ця проблема) себе виявляє на зовнішньому плані дій особистості (поведінка). Захисні механізми є своєрідною підказкою для того, щоб знайти причину проблеми й конструктивно її розв’язати, оскільки виступають як психологічний “фасад”, що перешкоджає реалізації духовних потенцій особистості.

Духовна орієнтація особистості постійно спрямована на позбавлення її внутрішніх проблем, що, власне, досягається за рахунок клопіткої роботи

над усвідомленням цих механізмів, і на розкриття в собі духовного начала. А звідси і реалізація потреби особистості як в афіліації, так і в саморозвитку.

1. Занюк С. Психология мотивации. – К.: Эльга–Н, Ника-Центр, 2001. – 352 с.
2. Карпенко З.С. Акіопсихологія особистості. – К.: ТОВ, 1997. – 218 с.
3. Лапланш Ж., Понталіс Ж.-Б. Словарь по психоанализу / Пер. с фр. Н.Ц.Автоновковой. – М.: Высшая школа, 1996. – 623 с.
4. Овсянецька Л.П. Психологічний захист як форма вияву соціального інфантилізму // Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ: Плай, 2002. – Вип.7. – Ч.1 – С.10–20.
5. Основи психодинамічної діагностики і психотерапії: Посібник для студентів медичних вузів / За ред. М.І.Винника, І.С.Вітенко. – Івано-Франківськ: Вид-во Івано-Франківської державної медичної академії, 2004. – 117 с.
6. Психология: Словарь / Под ред. А.В.Петровского, М.Г.Ярошевского. – М.: Политиздат, 1990. – 494 с.
7. Рудестам К. Групповая психотерапия. Психокоррекционные группы: Теория и практика / Пер. с англ.; Общ. ред. Л.А.Петровской. – М.: Прогресс, 1993. – 2-е изд. – 368 с.
8. Хайкин В.Л. Активность (характеристики и развитие). – М.: Московский психолого-социальный институт, 2000. – 448 с.
9. Штроо В.А. Защитные механизмы: от личности к группе // Вопросы психологии. – 1998. – №4. – С.54–61.
10. Яценко Т.С. Психологічні основи групової психокорекції: Навчальний посібник. – К.: Либідь, 1996. – 632 с.
11. Яценко Т.С. Социально-психологическое обучение в подготовке будущих учителей. – К., 1987. – 111 с.

Статья посвящена проблеме “Защитные реакции личности как проявление депривации её аффилиативной потребности”. Автор раскрывает особенности психологической защиты в контексте депривации её аффилиативной потребности. Анализируются такие механизмы психологической защиты, как: отрицание, проекция, интроекция, рационализация, подавление, замещение, регрессия, идентификация и др.

ОСОБЛИВОСТІ ПОВЕДІНКИ СПОЖИВАЧА ЯК ДЕТЕРМІНАНТИ ВПЛИВУ РЕКЛАМНОГО ПОВІДОМЛЕННЯ

Постановка проблеми. Будь-який рекламний вплив планується з єдиною метою – змінити внутрішні мотиви та переорієнтувати поведінку покупця в бажану для рекламодавця та замовника. І очікується, що результатом буде інстинктивна, автоматична покупка, причини якої впроваджені в підсвідомість рекламним впливом та приховані в глибинах психіки споживача [1].

Реклама здатна не тільки створювати нові потреби в товарах, але може формувати набагато складніші психічні утворення, такі як світобачення, естетичні смаки, соціальні цінності, стиль життя, моральні принципи і т.д. Причому досить часто це відбувається цілком непомітно для самої людини, на основі цілого ряду психологічних механізмів.

Для зіставлення потреб людей та організацій у товарах та послугах зі своїми товарами та послугами великий інтерес для ринкових підприємств становить поведінка покупця, як індивідуального споживача, так і промислового. Мета споживацької реклами полягає в тому, щоб мотивувати, змінювати або підкріплювати ставлення споживачів до товарів, сприйняття споживачами товарів, їх погляди та поведінку. Усе це вимагає ефективного злиття наук, які вивчають поведінку з комунікативними видами мистецтв. Діячі збуту та реклами постійно спостерігають за змінами ставлення споживачів до товару, за їх переконаннями, за тим, що їм подобається, а що ні, за їх звичками, потребами та бажаннями.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми: особливості сприйняття впливу реклами різними групами людей і, відповідно їх подальша поведінка щодо придбання розрекламованих товарів висвітлені недостатньо.

Мета статті: вказати на доцільність ознайомлення з проблемою психологічного впливу реклами на представників різних сегментів ринку; ознайомити з доцільністю висвітлення проблеми психологічного обґрунтування рекламної діяльності; здійснити теоретичний аналіз існуючих споживацьких поведінкових тенденцій.

Ключові слова: реклама, психологія реклами, фактори рекламного впливу, споживач, поведінкові тенденції споживачів, мотивація покупки, сегментація ринку.

Щоб зрозуміти взаємозв'язок між поведінкою споживача та рекламою, необхідно: по-перше, усвідомити складність людської поведінки та різноманітність факторів, які на неї впливають, по-друге, зрозуміти, яким чином люди, які займаються маркетингом, заробляють на цих факторах, групуючи споживачів за поведінковими тенденціями. Виявивши все це, ми побачимо, як тенденції або характеристики різних поведінкових груп складаються в основу стратегій сегментування ринку та відповідних рекламних кампаній.

Реклама передає не тільки інформацію про товари, виробы, послуги, ринки, але й про суспільні, політичні та інші типи відносин у суспільстві, у тому числі й міжособистісні взаємовідносини між людьми, як правило, не лише стереотипізовані та відеоадаптовані, але й спрощені, зведені до рівня "ритуальних ідіом". Іншими словами, безпосередні пропозиції про товари та послуги зазвичай подаються в рекламі в контексті інших образів, які розповідають по структуру суспільства, його культурні конструкції та про взаємозв'язки в ньому. Тобто, реклама – це не лише визначена система презентації об'єктів, яка програмує споживача на придбання того чи іншого товару, на ту чи іншу поведінку, на ті чи інші взаємовідносини, але й своєрідний ідеологічний конструкт, код, який вибудовує систему символічних цінностей: соціальних, моральних, гендерних, сімейних та ін.

Таким чином, ми можемо відзначити, що реклама є самостійною метою, яку ставлять перед собою люди і яка досягається під впливом певних мотивів, які виникають у них у зв'язку із соціальними потребами.

Поведінкові характеристики великих груп людей задають напрямок будь-якій рекламі, яка на ці групи орієнтована. Таким чином, реклама використовує тенденції в поведінці масового споживача для створення моди або звички в поведінці конкретного споживача.

Виокремлюють дев'ять різних поглядів на споживача [2]:

Споживач, який обирає – мабуть, найбільш розповсюджений образ споживача, в якому відображається ключова цінність орієнтованого на споживача суспільства, пов'язана з тим, що сама наявність вибору товарів і послуг уже є успіхом. Чим більшим є вибір, тим більше поле діяльності відкривається для виробників і тим краще для економіки, а відповідно – для суспільства в цілому. У такому разі роль споживачів виявляється ключовою: вони повинні обирати із запропонованих альтернатив.

Споживач-комунікатор. Для нього покупка та споживання допомагають здійсненню невербальної комунікації з іншими людьми (і з самим собою). Це один зі способів виразу своїх емоцій, соціального статусу та стилю життя. Таким чином, покупка та споживання товарів та послуг мають додаткове значення, окрім задоволення нагальної потреби.

Споживач – дослідник навколишнього світу. У даній ролі підкреслюється значущість покупки як акту дослідження оточення, яке обов'язково повинне бути доброзичливим, детально розробленим, щоб забезпечити

людині під час пошуків упевненість та комфорт (споживачеві приносить задоволення здійснення покупок у просторих, обладнаних кондиціонерами магазинах, в яких ніхто не змушує здійснювати покупку, де є всі зручності).

Споживач – дослідник себе – усвідомлює ким він є, які цінності виявляє товарами та послугами, які купує, споживає чи дарує; прийнято розглядати як одну з найважливіших його ролей.

Споживач-гедоніст – знаходить внутрішній смисл та значення в задоволеннях та відсутності почуття провини та сорому за них.

Споживач-жертва. Кожен споживач певною мірою може виявитись жертвою маніпуляції та експлуатації з боку виробників, продавців та творців реклам, які репрезентують їх інтереси (як переплата за товари, так і користування шкідливими для здоров'я товарами).

Споживач-бунтівник – використовує товари для виразу свого негативного ставлення до цінностей суспільства споживання. Найбільш розповсюджена дана роль серед молоді й використовується як засіб, за допомогою якого споживач може іншим способом трактувати культурний зміст та призначення того, що йому намагається дати виробник.

Споживач-активіст – свідомо й активно захищає інтереси споживачів як групи перед виробниками та суспільством у цілому.

Споживач-громадянин – індивід, пов'язаний зі своїм суспільством та національною державою набором прав, якими він може користуватись, і обов'язків, виконання яких від нього очікують.

У кінцевому результаті товари люди обирають відповідно до своїх вимог. Однак на певних етапах це частіше відбувається ситуативно й немалу роль при цьому відіграє саме реклама. До того ж це відбувається не завжди помітно для людини, на основі дії психологічних механізмів впливу.

Постановка запитання про те, як насправді здійснюється поведінка – у результаті свідомого вибору чи впливів ззовні, є надзвичайно складним і на нього немає однозначної відповіді. Чому людина споживає товар: через справжню потребу чи під впливом реклами? Якщо з огляду на справжню потребу, тоді реклама всього лиш інформує про можливі варіанти для придбання. Якщо ж товар обирається під впливом реклами, тоді вона створює потребу в товарі, яку людина раніше не відчувала, тобто діє механізм фальсифікації реальності.

Спеціалісти в галузі психології реклами стверджують, що отримати прибуток можна або виготовляючи те, чого хочуть споживачі, або змушуючи споживачів бажати того, що вже є виготовленим. На нашу думку, даного ефекту можна досягти лише проаналізувавши вплив великої кількості різноманітних факторів на сприйняття та переробку рекламної інформації, основними з яких звичайно ж є афективний, який складається з емоційних реакцій на об'єкт реклами, та когнітивний, який містить думки та уявлення про якість та особливості запропонованої послуги.

Саме психолог, який займається вивченням реклами, може надати найточнішу та найбільш повну інформацію про те, як кожен психічний процес працюватиме на практиці при сприйманні конкретної реклами і що потрібно змінити в ній для того, щоб полегшити потенційному споживачеві процес переробки інформації. У рекламній діяльності психологам належить досліджувати потреби споживачів, мотиви, стереотипи, переваги, установки, моду, психологію способу життя, типологічні характеристики споживачів, необхідні для кращого задоволення об'єктивних потреб.

Протягом багатьох років підприємці у сфері збуту намагались визначити категорії споживачів за їх індивідуальністю та стилем життя з надією знайти спільну основу для того, щоб зробити товари привабливішими. Відносно даних характеристик була розроблена система класифікацій "VAL", яка використовує ієрархічну структуру з чотирьох основних класів стилю життя та індивідуальних якостей особистості: ті, якими керують потреби, екстраверти, інтроверти та інтегровані особистості. Кожен з цих класів має різноманітні підгрупи:

- ті, якими керують потреби: (а) ті, які намагаються вижити, (б) ті, які намагаються втримати свій статус. Це люди, які мають тимчасову роботу, переважно бідні, ті, яким не вистачає коштів для здійснення необхідних покупок. Відповідно, їх основна потреба полягає в тому, щоб якось забезпечити щоденне існування;
- екстраверти – люди з традиційним типом мислення, які в свою чергу поділяються на: (а) стійких членів свого кола – консервативних, конформно налаштованих представників нижчого та середнього соціальних класів, часто з числа кваліфікованих робочих або пенсіонерів; (б) імітаторів – людей, які намагаються щось зробити, часто молодих та честолюбних, з середнім рівнем освіченості та непоганим доходом; імовірно таких, що мають борги, та (в) тих, що досягли відповідного статусу – лідерів у бізнесі, своїй професії та уряді;
- інтроверти – люди, схильні до сучасних інноваційних стилів життя, які поділяються на: (а) егоцентристів – молодих, схильних до самолюбства людей, які переживають переломні етапи в житті, імпульсивних та часто мінливих; (б) життєлюбів – активних, артистичних натур, які здобули хорошу освіту та достатній дохід, живуть повноцінним життям; тих, що усвідомлюють себе членами суспільства – добре освічених, з пристойним доходом, таких, що цікавляться життям, тенденціями майбутнього, подіями та особистісним зростанням, часто професіоналів, які надають перевагу простому стилю життя.
- інтегровані особистості – психологічно стабільні особистості, які самоствердилися, середнього віку, добре освічені та фінансово забезпечені, володіють почуттям міри і, можливо, найбільш активно беруть участь у добродійності [1].

Спеціалістам у галузі реклами доводиться щодня визначати, як конкретна належність повинна бути відображена в рекламі, орієнтованій на цю групу, і в яких засобах масової інформації вона повинна бути розміщена.

Крім того, необхідно пам'ятати, що при сегментації споживачів враховуються ще й такі показники [4]:

географічні (географічний район та розмір ринку);

демографічні (вік, стать, кількість членів сім'ї, етап життєвого періоду сім'ї, рівень доходів, професія, рівень освіти, етнічна група);

соціальні та психологічні (класова належність, спосіб проживання, психологічний тип споживача, особистісні характеристики споживачів (економічність, амбіційність, скромність та ін.);

поведінка при покупці:

- роль покупця (ініціатор, впливовий, вирішує, споживач, критик);
- переваги при купівлі (орієнтація на якість, моду, ціну, сервіс, економічність, гарантію в експлуатації);
- прихильність до марки товару (абсолютна, відносна, відсутня);
- готовність здійснювати покупку (споживач поінформований про продукт, збирає додаткову інформацію, оцінює запропоновані варіанти, пробує, купує);
- вимогливість до упаковки (до матеріалу, наявності поліграфічного оформлення, певного дизайну чи кольору, функціональних особливостей та ін.).

Сегментація споживачів допомагає оптимально задовольнити потреби цільової аудиторії. Для підприємств це відкриває додаткові можливості збуту своєї продукції та підвищення ефективності виробництва та реалізації. Ця ж сегментація може відкрити ринкову нішу, тобто сегмент ринку, якому товар, що виробляється, або послуга, яка надається, підходить найкраще.

Поведінку споживачів можна розглядати і з погляду розповсюдження інновацій у соціальних системах. Згідно з даною теорією швидкість розповсюдження інновації визначається статистичним розподілом індивідів за часом адаптації, який залежить від багатьох факторів і формує процес прийняття рішення про покупку. Першими на появу інноваційного товару реагують інноватори, за ними йдуть наступні групи споживачів із різним ставленням до ризику, консерватизмом, соціальним статусом. До них належать так звані ранні послідовники, рання більшість, пізня більшість та запізнілі [6].

У спробі розробити практичний підхід до складання профілю споживача дослідники зосередили свої зусилля на трьох галузях поведінки: активності – яким чином люди проводять свій час (робота, розваги, покупки), інтересах – що їх найбільше цікавить (сім'я, робота, відпочинок, харчування) та переконаннях – яким чином люди сприймають себе та навколишній світ (переконання, які стосуються політики, бізнесу, освіти та майбутнього) [4].

На рис.1 зображена типова схема процесу прийняття рішення про покупку. У даній моделі показано, що зовнішні стимули, такі як зусилля

РОЛЬ ВОРОЖОСТІ В ЕТІОЛОГІЇ ВАЖКИХ СОМАТИЧНИХ ТА ПСИХІЧНИХ ЗАХВОРЮВАНЬ

Постановка проблеми. Велике значення у виникненні захворювань медичні психологи надають ворожості. Так, у гніві людина може поводитися агресивно (зовнішні вияви). Але ворожість – явище глибше й небезпечніше. Тут поєднуються емоції, відчуття й світоглядні установки. Ворожість можна назвати патологічним способом пізнання навколишнього світу. В основному – це специфічне негативне ставлення до людей. Крім гніву, тут можуть бути присутніми і навіть домінувати такі якості, як образа, недовірливість, підозрілість, огида.

Адаптивні функції гніву більш очевидні в еволюційній перспективі, ніж у повсякденному житті. Гнів мобілізує енергію, необхідну для самозахисту, додає індивіду відчуття сили й хоробрості. Упевненість у собі й відчуття власної сили стимулює індивіда відстоювати свої права. Емоція гніву виконує корисну функцію і в житті сучасної людини. Крім того, помірний, контрольований гнів може використовуватися в терапевтичній меті для придушення страху.

Гнів, огида й зневага взаємодіють як з іншими афектами, так і з когнітивними структурами. Стабільні інтеракції між будь-якою з цих емоцій і когнітивними структурами можна розглядати як особистісний показник ворожості. Управління емоціями гніву, огиди й презирства становить певну проблему для людини. Нерегульований вплив цих емоцій на мислення й поведінку може призводити до серйозних порушень адаптації й розвитку психосоматичних симптомів.

Ключові слова: ворожість, гнів, ішемічна хвороба серця, бронхіальна астма, шизофренія, депресія, тривожно-фобічні розлади.

Результати теоретичного аналізу проблеми. Внутрішній монолог вороже налаштованої, усім незадоволеної людини вельми своєрідний. Вона агресивно критикує всі події, явища і людей навколо себе.

Причина негативної оцінки (“ЦЕ – погано”) може бути в негативному досвіді взаємодії з об’єктом ворожості, коли йому приписують свої неприємності. У такому разі ворожість виявляється як бажання помсти. Але негативна оцінка може бути й “теоретичною”, не підкріпленою досвідом. Різновидом “теоретичної оцінки” є побоювання, що об’єкт заподіє шкоду в майбутньому.

Уявлення, які лежать в основі тверджень про хворобливість світу, – результат не теоретизування, а осмислення життєвих негараздів, коли відповідальність за них приписують кому завгодно, але тільки не собі. Ця відповідальність розповсюджується з безпосередніх “винуватців” на всі однорідні з ними об’єкти. В озлоблених чоловіків у невдачах особистого плану винуваті жінки, причому не конкретні, а всі взагалі. У професійних невдачах – керівництво, і теж не конкретне, а взагалі, і т.д.

Досить часто для ворожості властива “дифузна” (невизначена) множинність об’єктів, агресивність і низький поріг збудливості – характерологічні якості, що чітко спостерігаються в “провокуючих ситуаціях”.

Ворожість – це фрустрованість, результат частого витіснення образ і злості, форма хронічної неприязні до всіх і вся. Це хронічний стан роздратування й крайньої, близької до жорстокості, озлобленості (ненависті). Озлобленість формується поступово й часто свої першоджерела бере в дитинстві. Так, “озлобленими дітьми” нерідко бувають вихованці дитячих будинків. Озлобленими стають діти внаслідок жорстокого поводження з ними батьків і дорослих. Вони ставляться до оточення з такою ж байдужістю, черствістю, безсердечністю, а часом і жорстокістю, з якими ставились колись до них. У них озлобленість покликана перекривати собою важкі образи й розчарування.

Ворожість може виявлятися в готовності нападати на численні об’єкти і з будь-якого приводу.

У крайньому різновиді ворожості об’єднуються три властивості: “дифузний негативізм” відносно невизначено широкого кола об’єктів, агресивність і низький поріг збудливості – дратівливість.

Ворожість є реакцією на життєві невдачі, виявом свого роду взаємності стосовно світу.

Розвиток ворожості іноді відбувається за наперед визначеним планом. Якщо я чогось не розумію, то можу вважати себе жертвою ворожого світу і мстити за що ворожість. Але якщо я усвідомлюю наслідки своєї поведінки, то вона стає моїм свідомим вибором. Я можу вибрати агресивність, але тільки разом з її неминучими наслідками, або відмовитися від неї.

Коли я постійно усвідомлюю, що весь час довільно або мимовільно вибираю між агресивною й неагресивною поведінкою (і, відповідно, між ворожим і дружнім світом), агресивність знецінюється, стає безглуздою і, таким чином, виникають передумови для її зміни.

Якщо ж аналіз призводить до розуміння того, що ворожість допомогла досягти мети (“якби я не накричав на нього, то пішов би ні з чим”), то відкривається цілий “букет” можливостей для подальшої роботи.

Окрім досить чітко виявленого погіршення соціальної адаптивності, ворожість може спонукати до розвитку цілого комплексу психосоматичних захворювань, а також ускладнити перебіг соматичних захворювань та реабілітацію після них.

Останніми роками знову одержала широке визнання психосоматична гіпотеза, згідно з якою гнів і ворожість можуть відігравати істотну роль в етіології різних важких соматичних захворювань. T.Smith [9, с.156] виділяв ворожість як чинник, що корелює зі смертністю при важких соматичних захворюваннях. Аналогічних висновків дійшли P.Graves і C.Thomas [1, с.62], які встановили зв'язок між ворожістю й загальною ранньою смертністю, а також із важкістю перебігу ракових захворювань.

Існують принаймні три взаємозв'язані моделі, що пояснюють механізми, через які ворожість могла б впливати на здоров'я. Для початку, поведінкова модель стверджує, що ворожим людям притаманна ризикована для здоров'я поведінка на зразок споживання алкоголю, регулярного куріння й сидячого способу життя.

Наступна психофізіологічна модель реактивності стверджує, що ворожість може створити ризик для здоров'я через емоційні реакції. Ворожі люди, які мають тенденцію переживати частіші й інтенсивніші епізоди гніву, підсилюють серцево-судинні і/або нейроендокринні відповіді на поведінкові й психологічні стресори. Вони, у свою чергу, пов'язані з атеросклерозом і високим кров'яним тиском.

Нарешті, як запропоновано в психосоціологічній моделі уразливості, ворожі люди переживають більш напружені події життя, мають менш розвинені соціальні комунікаційні мережі й отримують менше соціальної підтримки ніж неворожі люди.

Найбільший дослідницький інтерес у галузі дослідження ворожості та фізичного здоров'я завжди викликали хвороби серцево-судинної системи. Традиційно вважалося, що вороже налаштовані люди частіше хворіють на ішемічну хворобу серця. Ще на початку ХХ століття психоаналітики визначили гнів, ворожість і пов'язані з ними інтрапсихічні конфлікти як потенційні причини гіпертонії й патології, яка визначається зараз як ішемічна хвороба серця. Нарешті, спроби виявити ключові елементи всередині, так званої поведінки типу А (комплекс специфічних поведінкових рис особистості, якій властива тривала боротьба за досягнення мети при значному опорі зі сторони), призвели до необхідності розгляду ворожості як її основного елемента [4, с.224].

У проведених дослідженнях 70–80-х років були одержані дані, що підтверджують зв'язок ворожості з тяжкістю ішемічної хвороби серця [4, с.229]. У той же час окремі автори заперечують залежність перебігу серцево-судинних захворювань від рівня ворожості.

Іншим великим напрямом психосоматичних досліджень ворожості є роботи, присвячені проблемі бронхіальної астми. За даними ряду досліджень, узагальнених в огляді P.Lehrer і співавторів, робиться висновок, що астматики виявляють і переживають більше негативних емоцій порівняно зі здоровими [8, с.13]. Проте ця негативна емоційність заперечується в ряді

психоаналітично орієнтованих досліджень, автори яких дотримуються гіпотези про дефіцит експресивної емоційної поведінки осіб, що хворіють бронхіальною астмою, про подавлення агресії. У такому разі передбачається, що стримувана агресія, адресована зовнішнім об'єктам, звертається всередину, викликаючи вегетативну реакцію й створюючи тим самим передумови для виникнення нападу задухи. Так, P.Mellett виявив в астматиків пригнічену агресію й депресію, а J.Groen – стримувану реакцію на фруструючі впливи, внаслідок чого, на їх думку, моторна й вербальна розрядка підміняється реакцією респіраторного апарату. D.Barry і J.Pennebaker розглядають заборону й гальмування емоцій як чинник ризику для здоров'я в цілому, а хронічні форми заборони – як стресор, що впливає на багато систем організму й емоційну експресивність, яка, за їх уявленнями, має особливе значення в розвитку бронхіальної астми [1, с.62].

Як видно з наведених вище даних, основну увагу дослідників було сфокусовано на проблемі переживання й виразу емоційної складової ворожості. При цьому є цікавою роль когнітивного аспекту, а саме системи негативних відносин і уявлень про об'єкти навколишнього світу, в етіології і патогенезі бронхіальної астми.

З медичного погляду астматичний напад є атиповою імунною реакцією організму на зовнішню дію. До схожих за походженням явищ належать алергічні реакції шкіри (нейродерміт), а також виразкова хвороба шлунка й дванадцятипалої кишки. Проте дані про зв'язок цих захворювань із ворожістю суперечливі. Так, A.Elizur розглядає нейродерміт як непрямий показник підвищеної ворожості [5, с.17]. У той же час за даними S.Cleveland і S.Fischer, рівень ворожості у хворих нейродермітом понижений порівняно з пацієнтами, що страждають захворюваннями шкіри, які не належать до групи психосоматичних розладів [1, с.63]. З цього автори роблять висновок, що ворожість при такій патології, як нейродерміт, може трансформуватися в соматичні вияви.

За останні 50 років було опубліковано достатньо багато робіт, що демонструють наявність зв'язку між ворожістю й психічними розладами (у першу чергу емоційними порушеннями).

P.Costa і співавтори відзначають кореляцію ворожості із загальним рівнем психічної патології й невротизмом [3, с.283]. У багатьох дослідженнях наголошується на зв'язку ворожості з посттравматичним стресовим розладом та іпохондрією [1, с.64].

Слід зазначити, що, незважаючи на велику кількість публікацій, даний напрям досліджень ворожості залишається найменше розробленим, оскільки дослідження в цій сфері мають досить розрізнений характер і не охоплюють усього різноманіття психічної патології. Найбільш численні дослідження присвячені проблемі депресії, тоді як інші захворювання висвітлені в літературі недостатньо. Ще однією важливою особливістю досліджень ворожості при психічних розладах є те, що значна їх частина зосереджена

швидше на вивченні окремих аспектів і симптомів хвороби (агресивна поведінка хворих шизофренією, суїциди серед депресивних осіб і т. п.), ніж на вивченні ролі ворожості у виникненні й перебігу захворювання в цілому.

S.Bartels та інші встановили, що майже в половини хворих шизофренією спостерігається так звана характерологічна ворожість, що виявляється в негативізмі, дратівливості, вербальній і фізичній агресивності. Хоча високий рівень ворожості – досить поширене явище при шизофренії, деякі автори вважають, що вона не має прямого відношення до психозу. Так, P.Czobor і співавтори, вивчаючи терапевтичну дію рисперидону при шизофренії, виявили, що показники ворожості міняються незалежно від динаміки психотичних явищ. Дещо інший аспект проблеми поданий у праці D.Zoghges та інших, які досліджували зв'язок між ворожістю й кримінальністю хворих шизофренією. Вони не виявили значущих відмінностей у рівні ворожості між групою хворих, що зробили злочини, і відповідною контрольною групою; інтенсивність ворожості не корелювала і з тяжкістю скоєного хворими злочину [1, с.62].

Найбільш яскраві вияви ворожості, за даними ряду авторів, мають місце при параноїдальній формі шизофренії: показники ворожості тоді корелюють із тяжкістю параноїдальної симптоматики. D.Rompey, розглядаючи ворожість межах розвитку параноїдального процесу, приходять до висновку, що вороже ставлення, вербалізація ворожості, поява відкритих звинувачень на адресу оточення і, нарешті, ідеї переслідування й дії мають у своїй основі єдиний чинник, відображаючи послідовні стадії розвитку хвороби [1, с.63].

На питання про зв'язок ворожості й депресії більшість дослідників, за рідкісними винятками, відповідають позитивно, хоча механізми цього зв'язку залишаються предметом дискусій.

Уперше ця проблема була розглянута в рамках психодинамічного підлоду. Згідно з З.Фрейдом, ворожість і негативні емоції, що виникають відносно втраченого об'єкта любові, звертаються на себе за допомогою механізму інтроєкції, що і є основною причиною як депресії, так і аутоагресії (суїциду).

На початку 60-х років було запропоновано розрізнити ворожість, спрямовану на зовнішні об'єкти, і ворожість, спрямовану на себе, – екстра- й інтропунітивну, відповідно [2, с.215]. Як показали дослідження, обидва типи ворожості мають у своїй основі єдиний чинник, що узгоджується з психоаналітичними уявленнями про ворожість як про єдине ціле, яке може мати різну спрямованість. Продовжуючи міркування в рамках того ж підлоду, слід припустити, що депресія пов'язана з інтропунітивною ворожістю. Дане припущення підтверджується цілим рядом досліджень. Так, встановлено, що при депресії показники інтропунітивної ворожості значно перевищують норму й домінують над показниками екстрапунітивності.

У той же час, згідно з клінічними спостереженнями, депресивні хворі дратівливі, образливі, нерідко вербально агресивні, що явно свідчить про

екстрапунітивну ворожість. Нарешті, у ряді досліджень виявлений зв'язок депресії з обома типами ворожості [1, с.64].

У межах проблеми депресії й ворожості суперечливі також результати дослідження статей відмінностей. Так, у праці M.Fava та інших [6, с.215] було встановлено, що показники ворожості в групі депресивних хворих чоловіків значно вищі, ніж у жінок з депресією; з цього автори роблять висновок, що чоловіки більшою мірою схильні до ворожої поведінки й патологічної агресії.

Описані суперечності мають декілька причин, однією з яких є клінічна неоднорідність групи хворих, наприклад за формами депресії. Тому у зв'язку з цим у відповідних дослідженнях правильніше не порівнювати депресивних хворих зі здоровими, а проводити порівняння між різними клінічними формами депресії.

У ряді досліджень відзначено, що показники ворожості при тривожно-фобічних розладах перевищують такі в здорових. Наприклад, G.Fava і співавтори [6, с.216] у своєму дослідженні показали, що висока ворожість і дратівливість є характерними симптомами панічного розладу з агорафобією й одночасно з ними зникають при психотерапії.

На думку M.Angermeyer, для тривожних хворих характерні інтропунітивна ворожість переважно у формі відчуття провини й недостатність екстрапунітивних реакцій. Ця особливість, як уважає автор, зближує тривогу з депресією. Аналогічного погляду дотримується M.Dadds, який показав, що спрямована на себе ворожість, будучи характерною рисою тривожних хворих, дозволяє проводити тонше діагностичне диференціювання всередині даної клінічної групи. При обстеженні ним трьох груп хворих – з панічним розладом, з агорафобією і з соціофобією – були виявлені значущі відмінності в інтропунітивній ворожості, що дозволило запропонувати використовувати даний показник як діагностичний критерій тривожно-фобічних розладів. Така пропозиція заслуговує уваги й через призму даних N.Free, який у хворих із панічними атаками виявив високі значення екстрапунітивної ворожості (ворожість у цих хворих спрямована на оточення, але при цьому може бути прихованою, виявляючись лише в сновидіннях) [1, с.63].

Висновки. Подані основні концепції психосоматичної патології показують, що неможливо вичленувати ізольовано специфічні психічні або фізіологічні компоненти, які б охоплювали весь спектр виявів при даному виді захворювань. Проте всі гіпотези погодилися на тому, що соціальна дезадаптація – це основна причина виникнення психосоматичної патології. Окремі елементи моделей підтверджують опосередкований вплив людських емоцій на фізичний стан. На цьому ж факті засновані коректувальні принципи багатьох східних учень – потрібно навчити людину контролювати

власні емоції, спокійніше сприймати події, уникати конфліктів, – і ось він, довгоочікуваний оздоровчий ефект.

1. Ениколопов С.Н., Садовская А.В. Враждебность и проблемы здоровья человека // Журнал неврологии и психиатрии. – 2000. – №7. – С.59–64.
2. Cleveland S.E., Fisher S. Psychosom Med. – 1956. – 18: 3. – P.209–220.
3. Costa P.T., Zonderman A.B., McCrae R.R., Williams R.B. Psychosom Med. – 1986. – 48: 3–4. – P.283–285.
4. Dembroski T.M., MacDougall J.M., Williams R.M. et al. Psychosom Med. – 1985. – 47. – P.219–233.
5. Elizur A. Rorschach Research Exchange. – 1949.
6. Fava G.A., Grandi S., Rafanelli C. et al. J Affect Disord. – 1993. – 29: 4. – P.213–217.
7. Graves P.L., Thomas C.B. Psychosom Med. – 1981. – 43. – P.215–226; Groen J.J. Psychother Psychosom. – 1979. – 31: 1–4. – P.38–48.
8. Lehrer P.M., Isenberg S., Hochron S.M. J Asthma. – 1993. – 30: 1. – P.5–21.
9. Smith T.W. (1992). Hostility and health: Current status of a psychosomatic hypothesis // Health Psychology. – 11. – P.139–150.

В статтє осуцествляється теоретический анализ влияния враждебности на состояния здоровья, в частности характер взаимодействия психологических факторов с патологическими соматическими процессами и психическими заболеваниями.

НЕОМІСТИЦИЗМ СУЧАСНОГО КАТОЛИЦИЗМУ В КОНТЕКСТІ ХАРИЗМАТИЧНОГО РУХУ ЗА ВІДНОВУ ЦЕРКВИ У СВЯТОМУ ДУСІ

Постановка проблеми та її історичне становлення. Коло проблем, якими окреслюється сучасний харизматичний рух у католицькій церкві, що є яскравим виразником неомістицизму в католицизмі, є малорослідженою царинною як в українській теології, так і в релігієзнавстві. Окремі сучасні дослідження становлення цього руху засвідчили намагання порівнювання раннього християнства і його сучасного “оновленого” стану. В Європі і США від моменту появи харизматичного руху, в основі якого лежить містичний рух за віднову християнства у Святому Дусі, і до прийняття так званих “Документів з Малінес” (офіційних документів про рух віднови у Святому Дусі в католицькій церкві) відбувалось глибоке критичне дослідження даного феномену в житті церкви. До цього долучився ряд провідних католицьких теологів: кардинали Леон Йосиф Суененс та Йосиф Рацінгер, отець Ранієро Канталамеса, Геріберт Мюлен та інші. В Україні досліджувана проблематика висвітлювалася лише в поодиноких статтях священників – “провідників” даних рухів, та на офіційних сайтах католицьких спільнот.

Актуальність даної проблематики. Актуальність новизни теми дослідження засвідчена також і масовим поширенням харизматичного руху в Європі та у світі, що вимагає релігієзнавчо-теологічних досліджень екзистенції феномену віднови церкви у Святому Дусі, її сучасної “модернізації”.

Ключові слова: містика, харизма, ласка, Боже об’явлення, харизматизм, падіння в благодаті, реєвангелізація, контемпляція, гласолалія, ксинолалія, дар звільнення, оздоровлення, інкарнація, віднова у Святому Дусі.

Велике поширення харизматичного руху, не лише в новітньому протестантизмі, але й між католиками викликає подив, зацікавлення та схвалення зі сторони католицької церкви. II Ватиканський Собор, папа Павло VI і папа Іван-Павло II, а також численні єпископські конференції виявили позитивне і навіть приязне ставлення церкви до цього руху. Загалом проблема генезису й становлення сутнього харизматичного руху вимагає спеціального розгляду. Харизматичний рух, який виник у католицькій церкві у ХХ ст., став “плодом II Ватиканського Собору” та відображенням його рішень [8, с.3]. Він був покликаний оживити церковні таїнства, християнське життя й практикування його надприродних дарів. Головним чинником становлення даного руху є “відкриття” Святого Духа і нове пережиття євангельської

традиції (ресвангелізація). Але церква водночас від самих початків руху була і є обережною та пильною, бо харизматичний рух подекуди виявляє певні ознаки недомагання та непевності. Зокрема, актуальним питанням є віднайдення зв'язку руху харизматичної віднови з церковною владою, щоб цей рух не опинився на узбіччі церковного життя або взагалі без церкви чи поза нею. Оскільки харизматичний рух має бути новим зарядом для оживлення релігійності, то це означає, що тут ідеться не про нові богослужіння, не про усунення хрещення дітей, не про обмеження та пониження уряду церкви, а про оновлення цих таїнств і про підвищення ефективності впливу церкви на рух. Тому головним завданням даного дослідження є виявлення первісних містичних виявів самооб'явлення Бога посередництвом “віднови у Святому Дусі”. Усе це приводить християнина до певної активізації його внутрішніх потреб, які зумовлюють не лише становлення особистості, але й формування соціально-моральних чинників творення.

З метою об'єктивного розкриття даної проблеми доцільно заглибитися в сутність містики, зокрема в етимологію даного поняття і її основні вияви. Отже, видатний католицький теолог ХХ ст. Карл Рагнер стверджує, що “містика означає досвідчення внутрішньої об'єднуючої зустрічі людини з божественною безмежністю, яка підтримує і людину, і інші буття. Містика також означає спробу наукового пояснення роздумів над таким досвідченням, тобто означає окрему наукову дисципліну. У християнській містиці (як і в мусульманстві та юдаїзмі) йдеться про зустріч з особовим Богом” [4, с.275]. У даному трактуванні поняття містики мова йде про інкарнаційну (Боготілювану) сутність християнства, тобто об'явлення Бога відбувається й стверджується в самій людині. Такий дар (самоуділення Бога) призводить до активізації християнина, до практикування надприродних дарів, тобто веде до безпосереднього звершення волі творця: “Я вам пошлю те, що мій отець обіцяв був. Сидіть у місті, аж поки не одягнетесь силою з висоти” [9, с.111]. Головна активізуюча сила первісного християнства якраз і виявлялась через дану силу – третю особу Божу, Святого Духа. Тобто харизматичний рух, який сьогодні ще називають “рух за віднову у Святому Дусі”, здійснюється за умови повної активізації Божої ласки (харизми), яка є джерелом нового містицизму, який виявляється не тільки в споглядальній (контемплятивній) функції, але й включає в себе суттєвий аспект діяльності Христа. Отже, “контемпляція (лат. “уважне приглядання до чогось”, “споглядання”). Є різновидністю молитви подумки, у час якої роздуми й уява менш активні, а віруючі з любов'ю споглядають Бога і Тайну Божу. Тому контемпляція, яка є наслідком пильного вправління, іменується “набутою”. Коли вона вже нам дана, як особливий дар, котрий походить від Бога, називають її “влітою” [1, с.153]. Це особове самопредставлення Бога в даному русі виявляється в так званому “падінні в благодаті” у “спочинку в Дусі”, вияв переповненості Божественної благодаті. Цей термін був

упроваджений кардиналом Леоном Й. Суененсом для розкриття головних чинників вияву даного феномену. Зокрема, “VI документ з Малінес” (головні документи Віднови у Святому Дусі) показує фізіологічні, психічні й безпосередньо контемплятивні вияви даного феномену, його Божественні вияви, а також і симуляцію [3, с.40]. Згідно з цим документом даний феномен, який приводить людину до особового споглядання Христа як живої особи, може виявлятися в декількох стадіях:

1. Містифікація звільнення: під час цього акту людина фізично падає на землю, нею починає трусити й саме через ці чинники проходить звільнення, визволення суб'єкта.

2. Виявляється “дар творення чудес”, тобто дана особа, яка переживає падіння, звершується у вірі й Бог в особливий спосіб виявляється в її реальній дійсності та в надприродний (чудесний) спосіб об'являється перед нею.

3. Часто падіння асоціюється з духовно-психологічним (зрідка фізичним) оздоровленням у даній людині, оскільки вона переживає певне духовне піднесення, велечезну радість і відчуває себе цілковито оздоровленою [3, с.48].

Разом із тим даний факт падіння не може асоціюватися з дією гіпнозу, адже суб'єкт залишається при повній свідомості, переживаючи “релігійний екстаз”, бо цей вияв зазвичай має місце під час заступницьких молитов і вважається свідченням особистої Божої присутності, а є засобом утвердження християнина в повноті віри. Наведений феномен має своє відображення і у Святому Письмі: “Ісус же, знаючи все, що мало з ним статися, вийшов і мовив до них: “Кого шукаєте?”. “Ісуса Назарянина”, відповіли ті. “Це я”, каже їм Ісус... І коли він їм сказав: “Це я!” -- *подалися назад і припали до землі*” [9, с.138]. Цей вияв безпосередньої присутності Бога і є виявом діяльності Духа Святого. Третя особа Пресвятої Трійці дається людині з моменту довершення Тайни хрещення й миропомазання і саме з цього моменту людина отримує змогу прославляти Бога в повноті “Духа й істини” та саме в цей момент відкривається трансцендентність буття людини, наближеного, подібного до абсолютного буття Бога. Саме таким чином уділяється Бог особисто потребуючому, обмеженому й грішному створінню. Це уділення самого себе із себе, не шукаючи, або ж не прагнучи отримати через це самого себе, оскільки є таким великим, що можна вільно стати “меншим” щодо іншого, є власне тим, що називається любов'ю. Це самоуділення Бога через Святого Духа, як наголошує К.Рагнер, є тією таємничою силою, яка довершує в нас преображення й провадить до улюбленого воскресіння тіла й переміни цілого світу. Він є Духом церкви, єдністю тіла Христа; саме прийняття того Духа людиною є даром [4, с.147]. Через призму свободи волі окремого індивіда людина встановлює певний діалог із Творцем, тобто людина має бути готова для вияву Божого об'явлення, вияву діяльності через життя, пережиття трансцендентного.

Найбільш яскраво інкарнаційна діяльність Бога виявляється в первісній церкві, а тому зараз можна почути про те, що сила Христа діяла тільки в первісних часах для утвердження християнства. Тоді постає питання, для чого воно зараз існує, чому зараз так мало чудесних феноменів, які існували в первісній церкві? Саме тому папа Павло VI, папа Іван-Павло II закликали до “Нової П’ятидесятниці” (термін, який відображає історичне становлення католицького харизматичного руху). Історично так склалося, що в 60-х роках ХХ ст. декілька молодих студентів теології в надприродний спосіб пережили “особисту” зустріч із воскреслим Христом, отримавши при цьому надприродні дари, під якими прийнято вважати божественні ласки, які в грецькій мові іменуються як “харіс”, а в латинській – як харизми (харизмати). У теології це поняття означає спадаючу, особову та абсолютно незаслужену прихильність Бога до людини; також означає наслідок цієї прихильності, в якій Бог уділяє людині самого себе...” [4, с.238]. Спротив “традиційних” представників церкви призвів до жвавої дискусії, розв’язання якої настало на II Ватиканському Соборі, на якому кардинал Леон Й. Суененс виступив із доповіддю про харизматизм і його значення для життя й майбутнього церкви. Згодом за допомогою кардинала Йосифа Рацінгера було розроблено “Документи з Малінес”, які й “узаконили”, дали нове життя християнам у Христі і Його надприродному діянню. Текст документу “Про харизми” на II Ватиканському Соборі, включає в себе все коло питань, які стосуються природних і надприродних дарів, що призвело до появи харизматичного руху в католицькій церкві [2, с.91–92].

Тому самопредставлення Бога, виявлене через призму Його діяльності, уже носить у собі певний містицизм, певну втаємниченість. Це найкраще – у конкретних містичних виявах, про які знаходимо свідчення в житті святих: гласолалія (дар інших мов (незрозумілих), для збудування особистого храму Духа Святого (I Кор. 14:2), ксинолалія (дар іноземних мов) (Дії. 2:4–8), містична Віднова Духа Святого (Хрещення Духом, пережиття надприродної ласки самоуділення) (Дії. 2:1–4), дар звільнення [7, с.3], дар оздоровлення [6, с.52], дар видінь і т.д. Усі ці харизматичні вияви є надбанням церкви, призначені для служіння людям і Творцю.

Висновки. Таким чином, проведений аналіз харизматичного руху виявив, що його існування є невід’ємною складовою життя церкви, оскільки має в собі ті містичні надбання, які утвердили первісну громаду християн у цілісний інститут. Рух за Віднову у Святому Дусі приводить людей до нового переосмислення Тайн, нового пережиття євангельських подій, веде людей до пізнання Бога в церкві і носить в собі обожнюючу силу для нового пережиття ласки (благодаті) Святого Духа. Саме тому теологічно-релігійно-дослідження цього важливого соціального й духовного феномену є фундаментом раціонального обґрунтування містичних процесів, які притаманні сучасній католицькій теології, і з огляду на свою складність потребує подальшого поглибленого вивчення.

1. О’Колінз Дж., Фаруджі Е.Г. Малий теологічний словник / Заг. ред. Владики Софрона Мудрого, ЧСВВ. – Івано-Франківськ, 1997. – 448 с.
2. Документи II Ватиканського Собору. – Львів: Свічадо, 1996. – 755 с.
3. Kard. Suenens Leon J. . “Spoczynek w Duchu”, kontrowersyjne zjawisko. – Kraków, 2005. – 95 s.
4. Рагнер К., Форгрімлер Г. Короткий теологічний словник. – Львів, 1996. – 663 с.
5. Лосский В.Н. Очерк мистического богословия восточной церкви. Догматическое богословие. – М., 1991.– 288 с.
6. Тардіф о. Еміліан. Ісус є Месією. – Івано-Франківськ: Фоліант, 2005. – 122 с.
7. Verlinde o. Joseph-Marie . Jeden jest Pan. – Kraków, 1996. –155 s.
8. Raniero Cantalamessa OFMCap. Pieśń Ducha Świętego. – Warszawa, 2003. – 502 s.
9. Святе Письмо Старого та Нового Завіту. – Українське Біблійне Товариство, 1992. – 352 с.

Chariseuotic Wovemeeat in the Catholic Church is some kind of heritage which is introduced by God’s “activity”(notonly by ofservation) but through practise of charisueas.

Misteficativ the Actign of Holy Spirit is revealed in every christian’s life. And the aim of its is to serve person Modern action of Noly Spicit’s gifts shows the perfect church heritage the existame of God,coucrete way to salvation salvation of all hemuanity.

КОМПОНЕНТИ СМISЛУ В ПСИХОЛОГІЇ СУБ'ЄКТА

Актуальність проблеми. Активність, за Гегелем, іманентна суб'єкту. Психологія визначає людину як суб'єкта, але тільки так, що людина поряд із реактивними, адаптивними, пристосовницькими способами існування може й хоче дозволити собі власне суб'єктну, авторську, учинкову форму буття. Саме в суб'єктності закладена сутність, діяльнісне й смислове джерело активності людини на своєму життєвому шляху. Але суб'єктність, як демонструють окремі психологічні дослідження, може бути проблематичною навіть для дорослої людини. "Людина без властивостей" – назва і головний герой роману австрійського письменника Роберта Музіля, які демонструють те, що для багатьох людей – реальність сьогодення.

Психологія має сказати своє слово відносно не тільки активності, а й смислу цієї активності для людської популяції, до родового визначення людини. Суспільство, цивілізація, культура – все є породженням людської суб'єктності. Є психологічні підстави вважати, що суб'єктні властивості людини передаються, або не передаються, формам її існування в спільноті собі подібних – групам. Міра відношення групового та індивідуального суб'єкта – головна лінія психологічного аналізу ефективності та результативності різноманітних організацій у соціумі, соціально-психологічного клімату в них, критерій визначення різноманітних індексів їх життєздатності, а щодо освітніх організацій – їх виховний потенціал.

Мета повідомлення. У процесі психологічного розгляду групового та індивідуального суб'єкту показати їх взаємозв'язок із проблемою смислу, розкрити потенціал психології смислу для психології індивідуального та групового суб'єкта.

Ключові слова: груповий суб'єкт, індивідуальний суб'єкт, смисл.

Довідкова література дає визначення суб'єкта як джерела активності, спрямованої на об'єкт. Поняття суб'єкта широко використовується в юриспруденції, означаючи особу чи організацію, що має певні права та обов'язки. У логіці суб'єкт – частина судження, що є поняттям про предмет, на який спрямована думка. З поняттям суб'єкта пов'язане одне з головних питань філософії про можливість розуміння світу людиною. Чи є світ об'єктивним і як він може бути об'єктивним, якщо його пізнання може здійснювати виключно суб'єкт? Різноманітні конструкції вводяться з метою подолання суб'єкт-об'єктного розриву в пізнанні людиною світу й самим світом, такі, наприклад, як прагматика, раціональність, рефлексивність, ірраціональність, логіка та інші.

Психологія – наука, яка є саме не перехресті суб'єкт-об'єктного протистояння. Об'єкти природничих наук не змінюють свою природу від того, що їх вивчають люди. Об'єктом науки психології є сам суб'єкт, і він не залишається байдужим до об'єкта, який вирізняє в ньому наука, і як суб'єкт сам активно здатен змінювати цей об'єкт, заперечувати в собі наявність виділеного об'єкта, або змінювати його конфігурацію (ефекти самовиховання, самодетермінації, самоактуалізації, самореалізації, самозаперечення, самопожертвування, самогубства спрямовані саме на ці зміни). Приклад із життя знайомого психолога. Одна людина тривалий час просила давати їй різноманітні психологічні тести для самотестування, але при цьому знаходити такі, щоб вона "не могла здогадатись, як на них треба відповідати": занадто вже легко було їй здогадатись і відтворити в собі той об'єкт, який тест повинен був виявити як ще не відоме й не виявлене до кінця процедури тестування, тобто як об'єктивні властивості людини, що проходить тестування. Але суб'єкт у даному разі випереджав власною активністю "об'єктивний метод" у виявленні об'єктивності, тим самим заперечував об'єктивність цього методу. При цьому знімалась цікавість, яка базувалась саме на тому, щоб пізнати щось нове, ще не подане в суб'єкті об'єктивне. Цікаво, що саме недосяжність об'єктивного викликала незадоволення в такому разі.

Наука завжди робить наголос на об'єкті, об'єкт визначає науку, а виділені в ньому властивості – методологію. Але саме ця об'єктивність вимагає в психології визнавати суб'єктивними ті чи інші аспекти людського буття. Самість – об'єкт психологічного дослідження і, у той же час, суб'єктивність, яка не підлягає принципів об'єктивізації. Через це психологія – наука і природнича, і гуманітарна, якщо останньо визнавати науку, у центрі якої міститься суб'єкт, виконавець. У психології в різних ситуаціях, з метою запобігти виразу "об'єктом дослідження є суб'єкт" суб'єкт позначають термінами "спостерігач", "досліджуваний", "респондент", "клієнт" та іншими. Вузлом суб'єктно-об'єктного напруження є поняття особистості, яке в об'єктивному аспекті потребує визначення того, що таке "особистість", а в суб'єктивному – пошуку відповіді на питання, як стати й бути особистістю. Причому перше може бути ніяк не пов'язаним із другим.

Не меншого напруження досягає суб'єктно-об'єктне протиставлення і в соціальній психології. Об'єктивність існування груп та їхня диференціація за різними характеристиками та ознаками, які можна спостерігати ззовні, стикається тут із завданням зрозуміти джерела активності тієї чи іншої групи, активності окремих її членів як внеску до активності групи, активність групи до ситуацій, що виникають усередині групи з інтерсуб'єктивних зв'язків між її членами. Тематизація завдання, спрямована на принципове внесення суб'єкта в розгляд соціального, відділяє соціальну психологію від соціології і пов'язує її з психологією групового суб'єкта. У

цій перспективі соціальна психологія мала б збагатитись новими поняттями, які відображають сукупності групових феноменів суб'єктного рівня. Серед цих феноменів могли б бути смисл групи, життєвість, результативність, злагодженість, романтизм, цікавість та ін.

Актуальність дослідження груп як групових суб'єктів А.Журавльов визначив таким чином: "...будь-яке сучасне суспільство живе в умовах різних видів загрози для його нормального функціонування: природні й техногенні катастрофи, різних масштабів війни й терористичні акції, різної інтенсивності економічні, ідеологічні, інформаційні та інші впливи на людей... Усвідомлюється... єдина можливість протистояти цій загрозі **спільністю людей** (виділення Журавльова – В.Б.) як колективним суб'єктом" [3, с.53].

Ознаки суб'єктності групи А.Журавльов характеризує так:

1. Взаємозв'язок та взаємозалежність індивідів у групі сприяє формуванню групового стану як стану передактивності. Конкретні характеристики **взаємозв'язаності та взаємозалежності** поділяються на два класи: динамічні (інтенсивність або тіснота взаємних зв'язків і залежностей між індивідами в групі); змістовні (зміст, або предмет взаємних зв'язків і залежностей).

2. Здатність групи виявляти різноманітні форми сумісної активності, бути єдиним цілим відносно інших соціальних об'єктів або відносно самої себе. До різних форм цієї активності можна зарахувати таке: спілкування і взаємодія в групі (включаючи діаду), групові дії, спільну діяльність, групове відношення, групова поведінка, міжгрупові відносини та взаємодії.

3. Здатність групи до саморефлексії, у результаті якої формуються відчуття "ми" та образ-Ми. Сукупність типових для групи групових образів, які відображають найважливіші та різноманітні сторони життєдіяльності груп, можна розділити так:

- історико-біографічний досвід життя групи;
- потенційні можливості, здатності групи, в яких виявляються групові домагання;
- реальні, конкретні форми життєдіяльності групи;
- головна місія своєї групи – груповий образ мети, смислу її існування;
- те, що не можливе, не реальне для групи, те, чого група собі не дозволяє;
- груповий образ нереалізованого в групі.

У зв'язку з тим, що виявленість суб'єктності для різних груп буде мати різний характер, важливо зазначити можливість існування груп без ознак суб'єкта. Такими несуб'єктними групами можуть бути: 1) стихійні групи; 2) територіальні групи; 3) тимчасово ситуативна, але організована група, яка зберігає при цьому тільки формальні характеристики; 4) багато

природних та організованих груп, що є на ранніх стадіях формування та становлення і лише номінально відповідають критерію взаємозв'язаності та взаємозалежності (група-конгломерат) [3, с.60–64, 68,69].

З огляду на вищевказане і на повсякденний досвід треба зазначити, що груповий суб'єкт – насправді досить рідкісне явище в соціумі, і ми можемо бачити швидше тільки певні вияви суб'єктності в групах, які існують навколо. Групи приналежності домінують над референтними групами; політичні партії перетасовуються в ті чи інші фракції та блоки, але жодна з них не спроможна здійснити свою соціальну програму на практиці; зменшення кількості людей, які мають постійну роботу; економіка підпорядкована окремим персонам, а не суб'єкту спільноти.

В умовах гуманітарної кризи пострадянського часу, яка виявлялась у катастрофічному зубожінні населення, дисонансі амбівалентних ідеологій, з жодною з яких людина повною мірою не може себе ідентифікувати; у втраті життєдайних орієнтирів і вдавання до "ерзац-сміслів" життя в більшій частини населення (алкогольне, наркотичне та гіперсексуальне задоволення, цинізм, жорстокість, насолода багатством на фоні бідності та безпорадності інших), було проведене дослідження, де виявлялось відношення між особистістю й соціумом. Ось як самі дослідники описують його несподіваний результат: "Згідно із загальнопсихологічним уявленням про особистість як для психолога, так і для самої себе вона є суб'єктом. Вражаючим та несподіваним виявився той факт, що існує тип людей, які сприймають себе у своїй свідомості як об'єкт, при цьому мова йде не про звичайну для кожної дорослої людини спроможність сприймати себе інституційно, а про досить серйозну деперсоналізацію, точніше десуб'єктивізацію свого "Я" [1, с.303]. Таким чином, бачимо ситуацію, коли й особистість може не мати суб'єктних ознак. У наступних своїх працях одна з учасниць цього дослідження, К.Абульханова, відзначила, що суб'єкт – більш широке, усеосяжне поняття людини, ніж особистість, у понятті якої на перший план виступають виключно соціальні, а не природні властивості [2, с.34–35]. Стосовно суб'єкта ми повинні мати справжню "теорію відносності" психології, і психологія її має в різноманітних типологіях та теоріях особистості.

Підводячи певний підсумок розвитку психології суб'єкта, В.Знаков відзначає, що ця галузь психологічної науки сформувалась на основі уявлень про взаємодоповнюваність психічних закономірностей відображення дійсності та породження людиною нової реальності (недостатність тільки категорії "відображення" для опису психічних явищ, "вичерпаність її евристичного потенціалу"), унаслідок чого психологія суб'єкта адекватно описує як закони того буття, що є, так і закони бажаного буття, які вказують на те, як саме повинні проходити ті чи інші події у світі [4, с.18–19].

З наведених вище позицій, вплив уявлень (які мають учасники групи) про бажаний розвиток групи виявляється не меншим, ніж вплив інших

обставин, які швидше за все будуть перероблені учасниками групового процесу, здолані, обійдені тощо. Про які уявлення йде мова? На чому вони базуються? Не розглянувши ціннісно-смыслову сферу суб'єктів процесу утворення групи, ми не зможемо нічого сказати про нього як про процес буття людини в соціумі. Тому далі предметом нашого розгляду повинна стати саме сфера психологічних феноменів, пов'язана зі смыслом.

Розглядаючи різні підходи до смыслу в психології, Д.Леонтьєв зазначає, що ігнорування смыслу як окремої психологічної реальності чи зведення його до інших явищ робить неможливою побудову достатньо повної теорії ні особистості, ні свідомості, ні діяльності [6, с.78]. Учений розрізняє декілька аспектів смыслу: феноменологічний, онтологічний і діяльнісний. Різні психологічні теорії робили різний наголос на різні функції смыслу: смысл як інтегративна основа особистості, смысл як структурний елемент свідомості, смысл як структурний елемент діяльності. У вимірі життєдіяльності смыслові орієнтації інтегруються в смысл життя. Логотерапія, заснована В.Франклом, націлена виключно саме на допомогу в подоланні труднощів на шляху знаходження людиною смыслу життя. Ця терапія широко відома у світі та кожного року має нових послідовників (І.Ялом, С.Мадді та інші). Один із них – А.Ленгле – автор екзистенційно-аналітичної теорії емоцій, яка пов'язує емоційні вияви людини з переживаннями цінностей життя, що складають його смысл. За цією теорією знаходження смыслу – це повне емоційне реагування на фундаментальні цінності, знайомі кожній людині, але не специфічні в повсякденному усвідомленні.

Д.Леонтьєв виділяє шість видів смыслових структур: особистісний смысл, смысловий конструкт, смыслова установка, смыслова диспозиція, мотив та особистісна цінність. Д.А.Леонтьєв зробив першу систематизацію механізмів смыслопродукування. Такими механізмами можна вважати:

1. **Замикання життєвих відносин.** Сутністю замикання є зустріч суб'єкта з об'єктом або явищем, результатом якої стає несподіване спонтанне отримання цим об'єктом вагомого життєвого значення, тобто важливого місця в житті суб'єкта. Цей механізм частково схожий із такими механізмами, як імпринтинг, опредмечування потреби, фіксація установки. Відмінність полягає в тому, що у всіх цих трьох випадках потреба в об'єкті вважається вже існуючою до моменту зустрічі; вона лише знаходить свій предмет, який набуває значення в її висвітленні, тобто тут ідеться про смыслоутворення. У разі замикання немає підстав припускати наявність апріорної потреби, а в ряді випадків таке замикання призводить до фрустрації потреб, що були.
2. **Індукція смыслу.** Наділення смыслом діяльності, яка спочатку не мала смыслу і виконувалась під тим або іншим зовнішнім примусом (смыслова раціоналізація).

3. **Ідентифікація з певною соціальною групою або спільністю** в процесі соціогенезу призводить до привласнення смыслових орієнтацій, що характеризують культуру даної соціальної групи. Самою концентрованою формою виразу смыслових орієнтацій соціальної групи служить система групових цінностей.
4. **Інсайт, або осяяння** – раптова поява смыслу там, де тільки що його не було. Смысл виникає у свідомості немов би нізвідки, майже містичним чином. Кожному знайомі такі переживання (за Маслоу – пікові переживання), великі або малі за своєю значущістю та впливом на життя.
5. **Зіткнення смыслів** відбувається при зустрічі суб'єкта – носія внутрішнього смыслового світу з іншими смысловими світами. Перед суб'єктом постає проблема зіставлення різних варіантів осмыслення дійсності, які можуть розрізнятися за ступенем повноти, розробленості, а також змістовно і характеризуватися різним ступенем суперечності. Зіткнення з іншим смысловим світом призводить до усвідомлення відносності свого, і результатом взаємодії двох смыслових світів може бути або збагачення смыслового світу суб'єкта, або його більш-менш радикальні перебудови, пов'язані не тільки з отриманням нових значень, але й з руйнуванням старих.
6. **Надання смыслу** – це особливий екзистенційний акт, в якому суб'єкт своїм свідомим і відповідальним рішенням установлює значущість чого-небудь у своєму житті.

Другий, третій та п'ятий з описаних механізмів соціально зумовлені. Останні механізми в теорії не залежні від того, є людина в групі чи ні. Можливо, саме через це люди, що знаходять смысл іншим шляхом, не мають потреби належати до якоїсь групи, якщо визнавати особливу людську потребу в смыслі.

Взаємозалежність та взаємозв'язок між індивідами в групі можна характеризувати груповим смыслом. Груповий смысл є емерджентною якістю сукупності індивідуальних смыслів окремих членів групи. “У сумісній діяльності формується спільний фонд смыслових утворень, який після його інтеріоризації суб'єктами, через посередництво процесів цілеутворення виступає як специфічний регулятор їх спільної діяльності”, – описує цей процес Д.Леонтьєв [6, с.398]. На етапі формування такого спільного фонду кожен суб'єкт має свій власний смысл і мету, поставлену перед групою, діяльність носить ще псевдосумісний характер. Визначальним моментом є реконструкція партнерами по сумісній діяльності взаємної мети та їх включення у власну смыслову сферу. Саме з цього моменту можна вести відлік початку життя групи як групового суб'єкта, а формування спільного фонду смыслових утворень членами групи вважати передумовою його виникнення.

Наявність спільного фонду смислових утворень є визначальною ознакою групового суб'єкта, складає смисл існування групи, робить членів групи її смисловими агентами, виконавцями місії. В.Франкл писав, що коли людина знає “навіщо”, вона може витримати будь-яке “як”. Групу, об'єднану смислом, важко зупинити в її активності, відвернути від мети.

У педагогічній практиці сьогодні рідко зустрічаються групи, які мають спільний смисловий фонд життєдіяльності. По-перше, це пов'язано з державною монополією на формування програм освіти, по-друге, з домінуванням навчання над вихованням (смислу не можна навчити, смисли тільки виховуються). Ми живемо на батьківщині всесвітньо відомого педагога, А.С.Макаренка, якому вдалось у свій час створити практику смислотворення групового та індивідуального суб'єкту через їх взаємоіндукцію. Теорія цієї практики не закінчена до сьогодні, адже тільки у XXI столітті починають розглядатись ті її аспекти, які пов'язані саме зі смисловим фондом та його генезисом, з її відокремленістю від практики освіти заради навчання, від практики нерелексивного активізму в плануванні бажаних рис особистості, екзистенційними аспектами світогляду педагога [5]. Систему Макаренка можна було б назвати сьогодні педагогікою суб'єкта, можна педагогікою смислу. Вихованців Макаренка відрізняв стійкий смисл життя, життєстверджуючий світогляд. Результативність, яка є однією з ознак групового суб'єкта, доводить наявність смислу в педагогіці Макаренка. У цьому плані для українських психологів та педагогів в автохтонній культурі досвід Макаренка може зіграти роль Позитивного Смислу в розумінні практичної та теоретичної психології колективного суб'єкта.

Висновки. Психологія групового суб'єкта нерозривно пов'язана зі смисловими структурами особистостей, які належать групі після того, як створюють у ній спільний смисловий фонд, або груповий смисл. Такий смисл і є фактором, що народжує колектив, тобто групу, яка є середовищем смислу для індивідуального суб'єкта, та набуває емерджентної якості групового суб'єкта. Психологія групового суб'єкта та психологія смислу активно розвиваються в окремі дисципліни, але є достатньо підстав для синтезу двох підходів, адже обов'язкова наявність смислових компонентів у структурі групового суб'єкта є визначальною для отримання групою статусу суб'єкта.

1. Абульханова-Славская К.А. Социальное мышление личности: проблемы и стратегии исследования // Социальная психология в трудах отечественных психологов. – С.-Пб.: Питер, 2000. – 512 с.
2. Абульханова К.А. Рубинштейновская категория субъекта и её различные методологические значения // Психология индивидуального и группо-

вого субъекта / Под. ред. А.В.Брушлинского, М.И.Воловиковой. – М.: ПЕРСЭ, 2002. – 368 с.

3. Журавлёв А.Л. Психология коллективного субъекта // Психология индивидуального и группового субъекта / Под. ред. А.В.Брушлинского, М.И. Воловиковой. – М.: ПЕРСЭ, 2002. – 368 с.
4. Знаков В.В. Самопонимание субъекта как когнитивная и экзистенциальная проблема // Психологический журнал. – 2005. – Т.26. – №1. – С.18-27.
5. Кораблёва Т. Горьковская призма мирозерцания А.С.Макаренка // Народное образование. – 2003. – №9.
6. Леонтьев Д.А. Психология смысла. – М.: Смысл, 2003. – 487 с.

The aspects of functional existence of individual and collective subject, meaning-sphere-mediated connection between collective and individual subject and the role of meaning in formation of collective and individual subjective properties are examined in the article. Meaning structures of collective subject personalities belong to the group when form a common meaning pool. Meaning activates formation of individual and collective subject.

ВПЛИВ СОЦІАЛІЗАЦІЇ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ НА УСПІШНІСТЬ ЇЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ

Постановка проблеми. На сьогодні від випускників вузів очікується наявність глибоких та фундаментальних знань і сформованих практичних навичок. Досягнення нової мети освіти вимагає науково обґрунтованого реформування системи професійної підготовки загалом.

Важливість розв'язання зазначеної проблеми зумовлена такими причинами, які витікають із реальної практики:

- 1) необхідністю сформованості самосвідомості, системи комунікації, здатності до особистісного й професійного самовизначення майбутніх фахівців;
- 2) перетворенням студента в активного суб'єкта професійної підготовки;
- 3) використання можливостей навчально-виховного процесу з метою актуалізації потенціалу як студентської групи, так і окремого студента.

Мета повідомлення. Експериментально дослідити вплив соціалізації студентської молоді на успішність її професійної підготовки.

Ключові слова: соціалізація, професійна підготовка, професійна ідентичність, студентська група, професійна самореалізація, соціальна фрустрація.

Результати емпіричного дослідження. На базі філософського факультету Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника нами було проведено експериментальне дослідження, в якому взяло участь понад 200 студентів I, III, IV курсів. Дослідження мало на меті дослідити вияви психологічних особливостей соціалізації студентської молоді в реальних умовах професійної підготовки майбутніх фахівців.

Психологічному діагностуванню були піддані такі показники: професійна ідентичність, ступінь задоволеності студента обраною професією, мотиви вибору професії, характер взаємодій у студентській групі, перспективи професійної самореалізації, чинники та умови соціалізації, потреба в спілкуванні, рівень соціальної фрустрації.

Дослідження професійної ідентифікації студентів показують, що найвищий її ступінь виявляється в студентів третього курсу. Така ситуація, на нашу думку, викликана тією обставиною, що на першому курсі молоді люди ще не асоціюють себе з обраною професією, а студенти п'ятого курсу невпевнені у своєму професіоналізмі через недостатність практичного професійного досвіду, навичок.

Крім того, виявлено, що оцінка себе як професіонала в студентів змінюється з віком. Так, на третьому курсі, порівняно з першим, зменшується співвідношення студентів, які низько оцінюють свої професійні якості та навички, а на п'ятому курсі – знову зростає. Високі оцінки в студентів на першому курсі є необ'єктивними, базуються швидше на оцінці професійних задатків та рівня зацікавленості обраною професією. На п'ятому курсі спостерігається помітна диференціація студентів, які високо себе оцінюють, та тих, хто не вважає себе професіоналом (табл. 1)

Таблиця 1

Професійна самооцінка студентів

Професійна оцінка	Перший курс	Третій курс	П'ятий курс
1–3 бали	13%	4,8%	8%
4–6 балів	29%	68,2%	40%
7–10 балів	58%	27%	52%

Результати опитувань показують, що з віком більш значущим у житті стає досягнення успіху в професійній діяльності та відчуття особистої свободи, незалежності. У той же час зменшується значущість у житті такого чинника, як повага оточуючих. Це свідчить про те, що з віком висока самооцінка та самосхвалення є більш важливим, ніж оцінка та похвала з боку оточення.

Навчальна мотивація майбутнього професіонала визначає успішність протікання пізнавальних процесів, сприяє підвищенню ефективності професійної підготовки. Навчальна мотивація завжди полімотивована. У системі навчальних мотивів тісно переплітаються зовнішні (розуміння необхідності навчання для подальшого життя, процес навчання як можливість спілкування, заохочення від авторитетних осіб, навчання як вимушена поведінка) і внутрішні мотиви (особистісний розвиток, дії разом з іншими і для інших, пізнання нового).

Результати анкетування показали цікаві тенденції навчальної мотивації студентів. На першому курсі основними мотивами навчання є саморозвиток, самовдосконалення (27%), професійне становлення (16%), отримання освіти (35%), здобуття певного статусу в суспільстві (11%), можливість у майбутньому допомогти іншим (7%), можливість бути незалежним (3%).

На третьому курсі основними мотивами навчання є отримання освіти (34%), отримання диплома (3,6%), самовдосконалення та саморозвиток (14%), успіх у житті (7%).

П'ятикурсники основними мотивами своєї навчальної діяльності у вузі вважають самовдосконалення (28%), отримання вищої освіти (48%), професійне становлення (12%), матеріальне забезпечення (4%) (табл.2).

Отже, як бачимо, основними мотивами навчання студентської молоді на всіх етапах професійного розвитку є отримання освіти, саморозвиток, самовдосконалення та професійне становлення.

З віком зростає мотив можливості матеріального забезпечення в майбутньому та здобуття певного статусу в суспільстві. У той же час менш важливим стає мотив можливості в майбутньому надати допомогу іншим. Це свідчить про орієнтацію старшокурсників більше на задоволення власних потреб, аніж потреб суспільства, егоцентричну спрямованість особистості випускників (табл. 2).

Таблиця 2

Основні мотиви навчальної діяльності студентів

Перший курс	%	Третій курс	%	П'ятий курс	%
Отримання освіти	35	Отримання освіти	34	Отримання вищої освіти	52
Саморозвиток, самовдосконалення	27	Оволодіння професією	30,4	Самовдосконалення	28
Професійне становлення	16	Самовдосконалення та саморозвиток	14	Професійне становлення	12
Здобуття певного статусу в суспільстві	11	Успіх у житті	7	Матеріальне забезпечення	4
Можливість у майбутньому допомогти іншим	7	Матеріальне задоволення	5,4	Отримання стипендії	4
Можливість бути незалежним	3	Принести користь суспільству	3,6		
Виконання вимог батьків	1	Отримання диплома	3,6		
		Можливість спілкування, соціальної взаємодії	2		

Психологічні особливості соціалізації студентської молоді відбиваються на їх очікуваннях від майбутньої професії. Так, основними очікуваннями студентів усіх курсів є можливість отримувати задоволення від професійної діяльності; стати матеріально забезпеченим; досягти професійного успіху, визнання; самореалізації; принести користь людям; а також неминучість зіткнення з труднощами, випробуваннями.

Результати опитування показують значне зниження в процесі навчання у вузі позитивних очікувань щодо можливості отримання задоволення від професійної діяльності. Але значно зростає рівень упевненості в можливості саморозвитку та самовдосконалення в професійній діяльності (табл. 3).

Таблиця 3

Очікування студентів щодо майбутньої професії

№		Перший курс (%)	Третій курс (%)	П'ятий курс (%)
1	Задоволення своєю роботою	44	31	29
2	Матеріальне забезпечення	32	18	43
3	Професійний успіх, визнання	8	14,5	7
4	Можливість бути корисним для людей	8	16,5	2
5	Самореалізація	6	18	18
6	Труднощі, випробування	2	2	1

Позитивна тенденція помічена в наявності досвіду професійної діяльності в студентів: до п'ятого курсу зростає частина молодих людей, які мають певний досвід роботи в професійній галузі (перший курс – 26%, третій – 39%, п'ятий – 48%). Але все ж привертає увагу той факт, що тільки 48% випускників мають досвід професійної діяльності. Така ситуація вимагає вдосконалення навчально-виховного процесу у вузі, особливо моменту формування практичних професійних навичок.

У той же час значно зменшується до п'ятого курсу співвідношення студентів, які готові працювати під час навчання у вузі з метою закріплення професійних знань та навичок. Це свідчить про певну пасивність молоді, неконкурентноспроможність молодих спеціалістів, невпевненість у своїх уміннях, безініціативність, що є наслідком неконструктивних впливів чинників соціалізації студентської молоді.

Безумовно, успішність професійного становлення значною мірою визначається умовою соціалізації в навчальному закладі. Потребово-мотиваційну спрямованість студентів, на нашу думку, визначає і задоволеність навчанням у вузі. Ступінь задоволеності студентами взаємостосунками в групі, з викладачами та адміністрацією вузу взагалі визначає міру задоволеності навчально-виховним процесом у цілому. У процесі дослідження виявлено, що студентів найбільше задовольняють їх взаємостосунки в групі, крім того, досить високим є ступінь задоволеності взаємодією в системі “студент–викладач”. Щодо особливостей взаємодії в системі “студент–адміністрація вузу”, то тут виявлена тенденція до зниження рівня задоволеності в студентів старших курсів. Це, звичайно, негативно позначається на професійній підготовці молоді, знижує рівень її активності, а тому є передумовою формування безініціативності, невизначеності та невпев-

неності у своєму майбутньому. А такі особливості характеру аж ніяк не є запорукою формування майбутнього професіонала, якого в наш час потребує ринок праці (табл. 4).

Таблиця 4

Ступінь задоволеності студентів взаємостосунками у вузі

Задоволеність взаємостосунками	Перший курс			Третій курс			П'ятий курс		
	%			%			%		
Рівень	низький	середній	високий	низький	середній	високий	низький	середній	високий
У групі	0	19	81	3	26	71	9	14	77
З адміністрацією вузу	10	17	73	36	33	31	4	48	48
З викладачами	0	21	79	0	21	79	5	28	67

Якість формування професійних навичок студентів значною мірою визначається таким фактором соціалізації як студентська група, психологічним кліматом у колективі, статусом, який займає особистість у групі, роллю, яку виконує. Більшість студентів усіх курсів визначає свою позицію в групі як посередню, хоча до п'ятого курсу помічена тенденція до зростання процентного співвідношення оцінок своєї ролі як впливової та лідерської. На нашу думку, система освіти повинна запроваджувати нові навчально-виховні методи та форми організації навчання, спрямовані на формування впевненості, ініціативності молоді, готовності відстоювати свої думки, позиції, формування навичок ефективної соціальної взаємодії (табл. 5).

Таблиця 5

Оцінка позиції особистості в групі

№	Позиція в групі	Перший курс (%)	Третій курс (%)	П'ятий курс (%)
1	Лідерська	5	8	5
2	Впливова	30	25	44
3	Посередня	61	64	48
4	Відчужена ("біла ворона")	4	3	3

Безперечно, психологічний клімат у студентській групі значною мірою визначається й стилем спілкування в колективі. Зростання до п'ятого курсу співвідношення студентів, які визначають свою позицію в групі як

впливову, безперечно пов'язане зі зростанням саме демократичного способу спілкування, а отже, і взаємодії в групі.

Стиль взаємодії студента в групі та ефективність професійного становлення молоді відображається в частоті виникнення непорозумінь у колективі. На нашу думку, зростання в старшокурсників прагнення займати вищий статус у групі призводить до збільшення частоти виникнення непорозумінь з одногрупниками.

Не можемо брати до уваги той факт, що психологічний клімат групи, а отже і ефективність професійного становлення молоді, значною мірою визначається стосунками студентів поза навчальним закладом, тобто наявністю певних традицій у студентській групі.

Тривалість існування групи значною мірою виявляє численність традицій у групі, ось чому до п'ятого курсу зростає кількість стверджувальних відповідей на запитання про наявність традицій у студентській групі. Але в той же час результати дослідження показують, що значну частину становлять традиції (втеча з занять, невідповідність до певних занять), які негативно позначаються на професійній підготовці молоді (табл. 6).

Результати анкетування також показують низький рівень частоти проведення вільного часу саме в студентському колективі, особливо на першому курсі, хоча досить високими є показники прагнення проводити вільний час з одногрупниками.

Таблиця 6

Традиції в студентській групі

	Перший курс (%)	Третій курс (%)	П'ятий курс (%)
Традиції відсутні	52	45	16
Існують певні традиції	48	55	84
Які саме традиції	Позитивні традиції (дарувати подарунки) 80%	Позитивні традиції (проведення разом свят) 46%	Позитивні традиції (проведення разом свят, поїздки на екскурсії) 88%
	Негативні традиції (втеча з занять) 20%	Негативні традиції (втеча із занять, невідповідність до певних занять) 54%	Негативні традиції (втеча із занять) 12%

Така ситуація вимагає більшої активності адміністрації вузу в проведенні заходів, спрямованих на залучення студентської молоді до корисної

діяльності, організації корисного позанавчального життя молоді в студентській групі. Це сприятиме не тільки згуртованості групи, але й покращенню взаємостосунків студентів з адміністрацією вузу.

Важливою складовою мотиваційної сфери особистості є потреба в спілкуванні. Це потреба в соціальному контакті, вроджений інстинкт спілкування. Потреба в спілкуванні розглядається нами як система часткових комунікативних потреб, співвідношення яких змінюється залежно від умов життя й виховання, а також особливостей соціальної ситуації й провідного виду діяльності особистості (у даному разі студент вузу, що професійно навчається).

Діагностика рівня потреби в спілкуванні відбувалась за методикою Ю.М.Орлова, В.І.Шкуркіна, Л.П.Орлової. Тест містить твердження, які корелюють з ознаками двох протилежних груп: з високим і низьким рівнем потреби в спілкуванні. За вказаною методикою виділяють п'ять рівнів потреби в спілкуванні: низький, нижче середнього, середній, високий, дуже високий. Аналіз результатів показав, що в студентів незалежно від курсу переважає високий рівень потреби в спілкуванні (перший курс – 78%; третій курс – 71,9%; п'ятий курс – 85%). Крім того, результати дослідження показують, що з віком у студентів спостерігається тенденція до зростання рівня потреби в спілкуванні (табл. 7).

З метою дослідження рівня соціальної фрустрованості нами використувалась модифікована методика Л.І.Вассермана. Метою методики є фіксація ступеня незадоволеності студентів своїми соціальними досягненнями й основними аспектами життєдіяльності.

Таблиця 7

Рівень потреби в спілкуванні

Рівень потреби в спілкуванні	Перший курс	Третій курс	П'ятий курс
Низький (0–7)	0%	0%	0%
Нижче середнього (8–13)	4%	5,1%	0%
Середній (14–19)	16%	23%	15%
Високий (20–27)	78%	71,9%	85%
Дуже високий (28–33)	2%	0%	0%

У результаті дослідження були отримані такі показники: поступово знижується рівень соціальної фрустрованості студентів, що свідчить про процес соціальної адаптації молоді до вузівського середовища. Також на основі результатів дослідження можемо зробити висновок, що до найбільш фрустрованих сфер життєдіяльності молоді належать ситуація в державі, умови навчання та можливість вибору місця роботи (табл. 8).

Рівень соціальної фрустрації

№	Рівень фрустрації	Перший курс (%)	Третій курс (%)	П'ятий курс (%)
1	Дуже низький (0,5–1,4)	35	27	35
2	Понижений (1,5–1,9)	38	38	41
3	Невизначений (2–2,4)	17	35	24
4	Помірний (2,5–2,9)	10	0	0

Отже, на основі проведеного дослідження можемо зробити такі **висновки** щодо психологічних особливостей соціалізації студентської молоді в умовах реальної професійної підготовки. Найвищий ступінь професійної ідентифікації виявляється в студентів третього курсу. При цьому оцінка себе як професіонала в студентів змінюється з віком.

З віком більш значущим у житті студентів стає досягнення успіху в професійній діяльності та відчуття свободи, незалежності. У той же час зменшується значущість такого чинника, як повага оточення.

Виявлені такі тенденції навчальної мотивації студентів: на першому курсі основними мотивами навчання є самовдосконалення, професійне становлення, отримання освіти, здобуття певного статусу в суспільстві, можливість у майбутньому допомогти іншим, можливість бути незалежним; на третьому курсі – отримання освіти, оволодіння професією, отримання диплома, самовдосконалення, отримання вищої освіти, професійне становлення, матеріальне забезпечення. Також виявлено, що з віком зростає мотив можливості матеріального забезпечення в майбутньому та здобуття певного статусу в суспільстві. У той же час менш важливим стає мотив можливості в майбутньому допомогти іншим. Це свідчить про орієнтацію старшокурсників більше на задоволення власних потреб, аніж потреб суспільства, егоцентричну спрямованість випускників.

Позитивна тенденція на всіх курсах відображається у визначенні провідними чинниками успішності професійного становлення внутрішню мотивацію, бажання вчитися та пізнавальний інтерес. Також студенти з віком все більш визначальними в професійному становленні вважають можливість апробації своїх знань на практиці та професійний рівень і педагогічну майстерність викладачів. Це, очевидно, є тим, що студенти прагнуть отримати під час свого навчання у вузі як умову їх професійного становлення.

Психологічні особливості соціалізації студентської молоді відображаються і на їх очікуванні від майбутньої професії. Так, основними очікуваннями студентів усіх курсів є можливість отримувати задоволення від професійної діяльності, стати матеріально забезпеченим, досягти профе-

сійного успіху, визнання, самореалізації, принести людям користь, а також неминучість зіткнення з труднощами.

Результати опитувань показують значне зниження в процесі навчання у вузі позитивних очікувань щодо можливості отримання задоволення від професійної діяльності. Але значно зростає рівень упевненості в можливості саморозвитку та самореалізації в професійній діяльності.

Позитивна тенденція помічена в наявності досвіду професійної діяльності в студентів: на п'ятому курсі зростає частка молодих людей, які мають певний досвід роботи в професійній галузі (перший курс – 26%, третій – 39%, п'ятий – 48%). Але все ж привертає увагу той факт, що тільки 48% випускників мають досвід у професійній діяльності. Така ситуація вимагає вдосконалення навчально-виховного процесу у вузі, особливо моменту формування практичних професійних навичок. У той же час значно зменшується до п'ятого курсу співвідношення студентів, які готові працювати під час навчання у вузі з метою закріплення професійних знань та навичок. Це свідчить про певну пасивність молоді, неконкурентноспроможність молодих спеціалістів, невпевненість у своїх вміннях, безініціативність, що є наслідком неконструктивних впливів чинників соціалізації студентської молоді.

Нами встановлено, що найбільш важливими чинниками в професійному становленні студентів є батьки, друзі, викладачі та студентська група. Саме на позитивному впливі цих агентів соціалізації повинна базуватись професійна підготовка молоді.

Безумовно, успішність професійного становлення значною мірою визначається умовами соціалізації в навчальному закладі. Мотиваційну спрямованість студентів, на нашу думку, визначає задоволеність навчанням у вузі. Ступінь задоволеності студентів взаємостосунками в групі, з викладачами та адміністрацією вузу взагалі визначає міру задоволеності навчально-виховним процесом у цілому.

Задоволення потреби в спілкуванні створює сприятливу основу для ефективної соціалізації студентської молоді. У студентів незалежно від курсу переважає високий рівень потреби у спілкуванні (перший курс – 78%, третій курс – 71,9%, п'ятий курс – 85%). Крім того, з віком у студентів спостерігається тенденція зростання рівня потреби в спілкуванні.

З віком поступово знижується рівень соціальної фрустрованості студентів, що свідчить про успішність процесу соціальної адаптації молоді до вузівського середовища.

1. Кричевский Р.Л., Дубовская Е.М. Социальная психология малой группы: Учебное пособие для вузов. – М.: Аспект Пресс, 2001. – 318 с.
2. Самоукина Н. Психология профессиональной деятельности. – С.-Пб.: Питер, 2003. – 224 с.

3. Фетискин Н.П., Козлов В.В., Мануйлов Г.М. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп. – М., 2002. – 490 с.

В статье рассматривается влияние особенностей социализации студенческой молодежи на успешность их профессиональной подготовки. На материалах экспериментального исследования автор анализирует профессиональную идентичность, меру удовлетворенности студентов будущей профессией, мотивы выбора профессии, характер взаимоотношений в студенческой группе, перспективы профессиональной самореализации, факторы и условия социализации, потребность в общении, уровень социальной фрустрации.

**СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ КОНТЕКСТ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
ГРОМАДСЬКИХ ЗВ'ЯЗКІВ (PUBLIC RELATIONS)
У БІЗНЕСОВІЙ ДІЯЛЬНОСТІ**

Постановка і актуальність проблеми. Функціонуючи в системі ринкових відносин, сучасний бізнес характеризується наявністю специфічних форм і способів взаємодії між різними структурами, організаціями і окремими представниками. Розвиток бізнесу вимагає зваженого підходу до налагодження цих відносин на різних рівнях. Науковцями влучно було підмічено, що на сьогодні життя фірми визначається не тільки тим, що вона робить, а й тим, що про неї думають [3]. Роботу з формування громадської думки з приводу функціонування фірми в зовнішньому та внутрішньому інформаційному просторі повинні виконувати спеціалізовані структури Public Relations (громадських зв'язків).

Як сфера професійної діяльності, PR з'явився недавно, але вже цілком очевидним є те, що без нього не може ефективно функціонувати бізнес. Основна філософія практики PR дуже проста. Вона керується тим, що із суспільною підтримкою й розумінням набагато легше прийти до успіху в досягненні мети, ніж у разі суспільної опозиції чи байдужості [5]. Реалізуючи зв'язки з громадськістю, компанія робить прозорою свою корпоративну культуру, що вказує на демократичний підхід. Оскільки публік рілейшнз передбачає налагодження певних взаємовідносин, то очевидною є роль у даному контексті соціально-психологічного аспекту.

Мета повідомлення: розкрити соціально-психологічний контекст діяльності служб громадських зв'язків (Public Relations) у системі бізнесу.

Ключові слова: зв'язки з громадськістю (публік рілейшнз), відносини між організацією і громадськістю, встановлення соціально-психологічних зв'язків, імідж, комунікація.

Бізнес сьогодні ставить перед PR доволі конкретні завдання, серед яких не тільки просування на ринок товарів чи послуг, а й просування самої компанії, створення її сприятливого образу в очах громадськості, забезпечення так званого корпоративного іміджу, який часто-густо приносить компанії чималі дивіденди. Саме імідж забезпечує відомість фірмі, що впливає на підвищення попиту на продукцію чи послуги, нейтралізує неправильні уявлення, активізовує позитивні асоціації громадськості, позиціонує компанію як таку, що дивиться вперед. За констатацією спеціалістів, діяльність працівників зв'язків із громадськістю значною мірою визначає

структуру ринкової вартості фірми, а саме її нематеріальних активів. Так, у результаті приватизації санкт-петербурзької компанії "ЛОМО" виявилось, що вартість її матеріальних активів складає 310 млн. російських рублів, у той час як вартість торгової марки – 150 млн. рос. рублів. Тобто професійно поставлений пі-ар згодом може вилитись у досить солідний матеріальний капітал [4].

Що ж являє собою PR у системі бізнесу?

На сьогоднішні існує ряд визначень, що таке пі-ар. Наведемо деякі з них (рис.1):

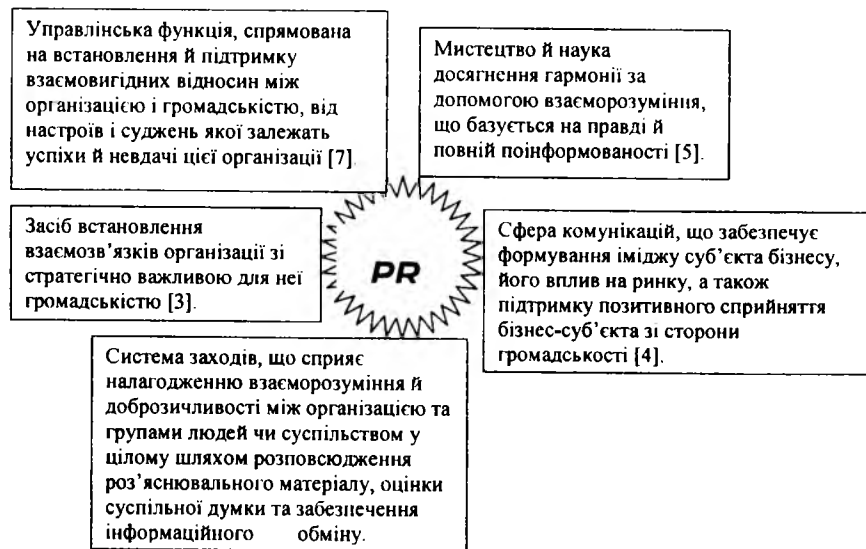

Рис. 1. Підходи до визначення PR

Аналіз авторських підходів до визначення поняття Public Relations показав, що в будь-якому разі основою PR є комунікація і тільки врахування соціально-психологічного контексту робить інструментарій PR дієвим.

У соціально-психологічному просторі функціонування громадських зв'язків можна виокремити наступні напрями:

- внутрішній – формування внутрішньої політики фірми (корпоративної культури, цінностей, мети, традицій, побудова внутрішніх інформаційних потоків);
- зовнішній – налагодження зв'язків за межами бізнес-структури (з партнерами, конкурентами, владою, інвесторами, громадськістю).

Загалом, PR-консультанти повинні забезпечувати цілеспрямовану комунікацію з певними аудиторіями:

- акціонерними й фінансовими установами (передавати їм адміністративну й фінансову інформацію, формувати відносини між ними й фірмою на засадах довіри, порядності);
- роздрібними й гуртовими торгівельними установами, дистриб'юторами (у співпраці з ними формувати довіру до фірми, її товарів чи послуг);
- різними гілками місцевої та національної влади (репрезентувати інтереси фірми, лобювати прийняття відповідних рішень, необхідних для процвітання бізнес-структури);
- іншими бізнесовими організаціями (забезпечувати пошук спільних інтересів, налагодження взаємовигідних зв'язків);
- персоналом усередині структури (підтримувати й корегувати внутрішні комунікативні зв'язки) [6].

Розробка PR-стратегії передбачає врахування певних моментів, а саме: з якою метою і на кого компанія має намір справити враження, яким чином можна забезпечити зворотний зв'язок і як використати його для створення найбільш сприятливих умов розвитку бізнесу. З цього випливає, що структурними елементами PR-акції є:

- 1) проблемне поле;
- 2) цільова аудиторія;
- 3) інструментарій комунікації, комунікативні канали;
- 4) суб'єкт реалізації комунікативних зв'язків.

Відповідні PR-заходи можуть забезпечити виявлення проблем на стадії зародження, що сприятиме їх вирішенню з меншими часовими, емоційними та матеріальними затратами. Американські спеціалісти пропонують свої рекомендації щодо роботи з новими проблемами [8]:

1. Передбачайте проблеми і встановлюйте пріоритети. Виявлення проблемного поля передбачає його подальшу сегментацію на окремі проблеми за ступенем важливості й терміновості розв'язання.
2. Аналізуйте проблеми. Розвиток проблеми слід оцінювати з погляду можливостей і загроз, які вона несе.
3. Рекомендуйте позицію організації щодо визначеної проблеми. Слід визначити, на кого дана проблема матиме найбільший вплив, а також з'ясувати можливі варіанти розв'язання проблеми і наслідки тих чи інших рішень.
4. Визначте аудиторію і ключових суб'єктів, які готові виявити сприяння у вирішенні проблеми.
5. Визначте необхідні дії та поведінку аудиторії чи окремих суб'єктів.

Високоєфективний бізнес не допускає некерованості. Необхідною умовою ефективної діяльності будь-якої організації є постановка та просування мети й завдань, пояснення їхнього змісту, можливих результатів та наслід-

ків, формування певної суспільної думки з цього приводу. Практика показує, що організації, які втратили цільові орієнтири, розпорошують весь наявний потенціал та ресурси, руйнують свою цілісність і розпадаються. Забезпечити мотивацію на усвідомлення та реалізацію організаційної мети простими приписами практично неможливо. Для цього необхідна розробка відповідної системи укорінення корпоративної цілісності й спрямованості на досягнення певної загальновигідної мети через відповідні PR-заходи.

Проведене нами опитування, спрямоване на з'ясування міри усвідомлення працівниками мети й завдань в організаціях із різним рівнем забезпечення громадських зв'язків, виявило такі результати (табл. 1):

Таблиця 1

Взаємозв'язок між роботою громадських зв'язків та усвідомленням персоналом мети й завдань організації

Рівень забезпечення громадських зв'язків в організаційній структурі	Кількість працівників (у %), які усвідомлюють мету й завдання	
	структурного підрозділу, в якому працюють	організації в цілому
Організація з належним рівнем забезпечення громадських зв'язків	93	96,5
Організація, в якій функції PR намагається реалізувати сам керівник	71,9	67,2

Як бачимо, результати переконливо свідчать про те, що робота керівника в цьому напрямку без підтримки PR-структури є несистемною, епізодичною. Сам керівник нездатний забезпечити скоординований вплив на громадськість організації, особливо коли мова йде про численні організаційні структури.

Дослідження показують, що в організаціях, де відсутні пі-ар-служби, близько 45% керівників невдоволені якістю, кількістю й оперативністю отримуваної інформації, необхідної для ефективного виконання управлінських завдань. Серед чинників втрат і деформацій у міжособистісних комунікативних мережах організаційної структури дослідниками виокремлюються:

- свідоме й несвідоме викривлення інформації людиною залежно від її суб'єктивної значимості й оцінки;
- соціально-демографічні особливості персоналу організації (стать, вік, освіта, стаж роботи тощо);
- особливості корпоративної культури та рівень соціально-психологічного клімату;

- наявність посадових, функціональних та інших “фільтрів” (відсутність доступу до певної інформації);
- національні, культурні та соціально-психологічні традиції середовища функціонування організації;
- низький рівень комунікативної компетентності управлінського персоналу;
- відсутність засобів управління й контролю за якістю й кількістю формальної комунікації в організації [1].

Існує твердження, що в природі не існує порожнечі й простір, незаповнений об’єктивною інформацією, заповнюється чутками. І справді, що стосується чуток як соціально-психологічного феномену, то вони, зазвичай, містять інформацію, яка з певних причин замовчується, тобто зона мовчання відкритих засобів комунікації дорівнює зоні чуток. Крім того, чулки є непрямим виявленням колективного несвідомого, це відповідь на певні колективні очікування, суспільні бажання, уявлення [5, с 209]. Боротьба з чулками є одним із важливих напрямів роботи служби PR.

Наступним складовим елементом PR-кампанії, як зазначалося вище, є цільова аудиторія. Пітер Грін наголошує на важливості проведення бесід з усіма важливими групами, аудиторіями з метою встановлення того, що вони знають, чого не знають і про що мають дізнатися. Цю процедуру автор визначив як “комунікативний аудит” [9]. Від його результатів залежатиме, який буде відібрано інструментарій подальшої роботи.

Інструментарієм реалізації громадських зв’язків є:

1. Зовнішня і внутрішня преса та інші засоби масової інформації (публікації, брифінги, прес-конференції, прямі ефіри). Засоби масової інформації дають можливість залучати широкі кола громадськості до обговорення пропозицій, ідей, рішень. За рахунок доступу широкому загалу ЗМІ належить функція формування в громадськості певних установок, переконань і навіть форм поведінки.
2. Корпоративні заходи – впливають на формування ціннісно-орієнтаційної єдності в досягненні мети, згуртованості.
3. Іміджеві атрибути (логотип фірми, товарний знак). З психологічного погляду для споживача придбання товару з певним фірмовим знаком стає символом його прилученості до самої фірми, до того соціального кола людей, які є головними споживачами цього різновиду товару. Це свого роду суб’єктивна гарантія якості придбаних товарів. Тобто фірмовий знак є одним із дієвих механізмів формування іміджу та засобом закріплення фірми на споживчому ринку [3].
4. Участь у виставках, презентаціях фірми, а також у зовнішніх акціях, заходах, робота в асоціаціях.
5. Добродійні акції, спонсорство. Розумні компанії створюють свої власні можливості для спонсорства, метою реалізації якого є формування

позитивного іміджу в “широкій публіці”, демонстрація фінансової спроможності. Спонсорські акції можуть стосуватися різних сфер, а саме спортивної, культурної, освітньої, соціальної.

6. Рекламні акції. Зміст рекламної кампанії полягає в проведенні комплексу заходів на користь компанії, її товару чи послуг. При цьому слід пам’ятати, що реклама є ефективною за умови, коли вона бере участь у процесі задоволення потреб людей у якісних товарах і послугах [2].

Комунікативні зв’язки можуть мати як масовий, так і особистий характер.

На думку дослідників, особиста комунікація має значно більший вплив, ніж масова. Обґрунтовуючи причини переваг особистих контактів, науковці зосереджують увагу на тому, що [5] особистих контактів, хоча вони і більш випадкові, важче уникнути. Тут не працює вибірковість, властива для масової комунікації; особисті контакти більш гнучкі, їх зміст може варіюватися з метою подолання певних бар’єрів; люди більше вірять персоналізованим комунікаторам і т. ін. Переваги ж масових комунікацій полягають в охопленні великих аудиторій і, як наслідок, економії часових та інших ресурсів.

Суб’єктами реалізації комунікативних зв’язків є спеціалісти (фахівці) зв’язків із громадськістю. Від компетентності PR-спеціалістів залежить доля цілої організації (її розвиток, становлення на ринку, рівень стабільності, процвітання), адже під їхнім кураторством формується інтерпретація широким загалом призначення (місії) організації, її стратегічної мети, морально-етичних засад функціонування, принципів взаємодії з різними суспільними інститутами. На основі аналізу літератури нами було визначено функціональний зміст роботи PR-спеціалістів (табл.2).

Реалізація викладених вище функцій передбачає наявність відповідних особистісних характеристик PR-спеціаліста. Серед основних можна виокремити:

- комунікативна компетентність (здатність налагоджувати контакти з представниками владних структур, бізнесменами, журналістами, рядовими споживачами; ораторське мистецтво; доступність у викладі інформації для різних аудиторій);
- атракція – здатність сформувати стійке позитивне ставлення до себе в суб’єктів комунікативного контакту;
- здатність аналізувати інформацію, будувати причинно-наслідкові зв’язки;
- уміння працювати в одній команді з людьми різних професій, соціальних статусів, рівнів;
- журналістські навички;
- стремління до поповнення своїх знань і вдосконалення професійних навичок.

Таблиця 2

Соціально-психологічні функції PR-спеціалістів

№ п/п	ФУНКЦІЇ	ЗМІСТ РОБОТИ
1	Роз'яснювальна	Забезпечення адекватного розуміння й прийняття філософії фірми (роз'яснювання місії, мети, завдань організації, перспектив її розвитку, принципів роботи).
2	Контактна	Налагодження взаємодії з партнерами, конкурентами, владою, громадою. Розробка нових діалогових систем.
3	Виховна	Виховання корпоративного духу, формування відчуття гордості за фірму.
4	Комунікативна	Забезпечення зворотного зв'язку (діалогічного). Розрізняють два провідних інформаційних потоки в пі-ар-системі: а) від керівництва фірми до різних суспільних інститутів; б) від суспільних інститутів до керівництва фірми. Служби PR покликані наповнювати й регулювати ці потоки.
5	Мотиваційна	Забезпечення прагнення особистості якомога повніше реалізувати себе, свої потенційні можливості в рамках організації.
6	Функція позиціонування	Розробка фірмового стилю відповідно до концепції іміджу. Формування стійкого позитивного враження про фірму у внутрішньому та зовнішньому комунікативному просторі, просування іміджу компанії. Життєздатність товарів, послуг і форм організацій діяльності безпосередньо залежить від того, яка думка склалася про них на споживчому ринку. На думку спеціалістів, створення іміджу повинно бути скеровано не лише на забезпечення привабливості товару чи послуг, а й на утвердження високого професійного статусу носіїв цих товарів чи послуг [2, 3].
7	Діагностична	Аналіз та інтерпретація суспільної думки, настроїв, проблем, потреб, які можуть вплинути так чи інакше на реалізацію планів фірми. Дослідження споживачької поведінки, конкурентної ситуації. Спеціалісти PR повинні ретельно відстежувати реакцію суспільства на різні пі-ар-заходи і відповідно до отриманих результатів вибудовувати подальшу стратегію діяльності своєї організації, адже будь-який бізнес має право на довготривале існування тільки тоді, коли відповідає потребам громадськості, займаючи при цьому власну нішу на ринку. Дослідження соціально-психологічного клімату колективу.

8	Прогностична	Прогнозування споживчого попиту, складання прогнозів щодо можливих реакцій, трансформацій у ході впровадження нововведень, зміни напрямів діяльності тощо.
9	Функція інтеграції	Формування корпоративної згуртованості працівників усередині фірми для реалізації поставленої мети, а також забезпечення взаємозв'язку фірми із суспільним середовищем.
10	Консульта-тивна	Консультавання керівництва на всіх рівнях із питань прийняття рішень, вибору напрямів діяльності та інформаційної політики.

Практичний спеціаліст громадських зв'язків у своїй діяльності повинен активно використовувати певний спектр знань із різних галузей:

- психології торгівлі (психологічні умови впливу реклами, індивідуальні, вікові та інші особливості попиту);
- психології особистості (індивідуально-психологічні та диференціально-психологічні особливості особистості);
- соціальної психології (динамічні процеси в організаційній групі, особливості суспільних настроїв, психологічних явищ, що виникають у процесі взаємодії в візних групах, особливості комунікативної взаємодії, техніки комунікативного впливу);
- соціології (визначення суспільних потреб, оцінка тенденцій розвитку суспільства та виробничих відносин);
- психології праці (психологічні аспекти організації праці, психологічні засади мотивації) тощо.

Висновки. Аналіз джерел дає підставу стверджувати, що останнім часом спостерігається зростання зацікавленості вітчизняних дослідників обґрунтуванням наукових підходів до реалізації Public Relations (громадських зв'язків). І це не даремно, адже є підстави припускати, що PR – це наука майбутнього, яка покликана замінити багато наук ідеологічного профілю. Організована належним чином робота служб зв'язків із громадськістю з урахуванням соціально-психологічного аспекту дозволяє на якісно новому рівні вирішувати всі існуючі проблеми сучасного бізнесу.

Проте слід відзначити, що ця галузь оперує обширним інструментарієм, який можна використати як із доброю метою, так і з метою маніпуляції. Тому, з погляду соціальної психології, важливим напрямом, що потребує висвітлення, є морально-етичні засади побудови PR-кампаній. У цьому контексті важливе місце посідає соціально-психологічний аналіз теорії моралі, питання лояльної поведінки та захисту інтересів споживачів.

1. Снетков В.М. Психология коммуникации в организациях. – М.: Институт Общегуманитарных Исследований, 2002. – 192 с.
2. Орбан-Лембрик Л.Е., Кошинець О.Ю. Реклама як інструмент маркетингових комунікацій // Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ: Плай, 2005. – Вип.10. – Ч.ІІ. – С.59–70.
3. Данчева О.В., Швалб Ю.М. Практична психологія в економіці та бізнесі. – К.: Лібра, 1999. – С.41.
4. Василенко А.В. Пиар крупных российских корпораций. – М.: ГУ ВШЭ, 2002. – 304 с.
5. Почепцов Г.Г. Паблік Рилейшнз: Навчальний посібник. – К.: Т-во “Знання”, КОО, 2000. – 506с.
6. Моисеев В.А. Паблік рилейшнз – средство социальной коммуникации (Теория и практика). – К.: Дакор, 2002. – 506с.
7. Катлип С.М., Сентер А.Х., Брум Г.М. Паблік рилейшнз. Теория и практика. – М.: Вильямс, 2000. – С.25.
8. White J., Mazur L. Strategic communications management. – Wokingham etc., 1995.
9. Green P.S. Winning PR tactics. – London, 1994.

В статье рассматривается социально-психологический аспект деятельности PR-специалистов в системе бизнеса. Автор анализирует основные направления их работы, коммуникативный инструментарий, а также выделяет социально-психологические функции PR-структур.

УДК 314.745

ББК 88.5

КЛАСИФІКАЦІЯ МІГРАЦІЇ ЯК ПРЕДМЕТ НАУКОВОГО АНАЛІЗУ

Актуальність проблеми. Ще з біблійних часів люди з різних причин змінювали місця проживання, покидали етнічну батьківщину, тобто мігрували. Термін “міграція” походить від лат. migratio, що означає переселення, переміщення.

З кінця 80-х років міграційні процеси в Україні й на теренах колишнього Радянського Союзу різко активізувалися та стали сферою вивчення цілого ряду наукових дисциплін: географії, демографії, економіки, історії, соціології, соціальної філософії, політології, психології, статистики, юриспруденції тощо. Кожна з цих наук пропонує власний понятійно-категоріальний апарат для вивчення даного феномену, розробляє свої концептуально-типологічні структури.

У межах соціальної психології проблему міграції досліджують такі вчені, як Е.В.Вітенберг, В.В.Гриценко, М.А.Іванова, В.К.Калиненко, К.В.Коростеліна, О.А.Кравцова, Н.М.Лебедєва, Л.Е.Орбан-Лембрик, Ю.І.Римаренко, Г.У.Солдатова, Л.А.Шайгерова, Н.С.Хрустальова та інші. Стогодні, поряд із традиційними видами міграції, унаслідок змін геополітичної ситуації та політики імміграції окремих держав, виникають нові види, проте різноманітні критерії ідентифікації мігрантів за тими чи іншими ознаками роблять диференціацію міграції складною проблемою. Слід зазначити, що на даний час у науці відсутня загальноприйнята класифікація міграції, що й зумовило актуальність даного дослідження.

Мета повідомлення: здійснити теоретичне узагальнення основних наукових підходів до класифікації міграційних потоків.

Ключові слова: мігранти, міграція, міграційні потоки, переміщення мігрантів, критерії типології міграції.

Теоретичний аналіз проблеми. Міграція фізичних осіб охоплює всі види переміщення (пересування територією держави будь-якої тривалості, регулярності й спрямованості зі зміною місця проживання або без такої зміни, а також переміщення через кордони тих чи інших держав) і складається з міграційних потоків. У юриспруденції міграційним потоком називають сукупність територіальних перемішень фізичних осіб, які здійснюються у визначений час у межах тієї чи іншої територіальної системи [10, с.63].

Одним із перших класифікувати переселення людей спробував давньогрецький філософ Платон. У своїй праці “Держава” він виокремлює чотири типи чужоземців, які прибувають для вирішення державних і приватних

справ. До першого типу мислитель відносить тих, хто займається торгівлею та подорожує, до другого – бажаючих подивитись і послухати витвори муз, до третього – посланців інших держав з певними дорученнями, до четвертого – спостерігачів, які прагнуть в інших країнах побачити щось корисне для своїх держав. Крім цього, Платон виокремлює іноземців, що поселились у Греції через злидні, тобто поміняли місцезнаходження під тиском обставин. Еміграцію він вважає результатом вигнання з країни й одночасно видом покарання [5].

Проблеми адаптації людини до життя в чужій країні, законодавчого врегулювання становища переселенців, надання їм громадянства розглядали у своїх працях Арістотель, І.Кант, Т.Гоббс, Ш.Монтеск'є, Т.Мальтус та ін.

В історичному контексті вчені виокремлюють декілька різновидів міграції, які відрізняються особливими соціальними характеристиками [1, с.477–483]:

1. Першою та найдревнішою формою переміщення народів були *завойовницькі походи*, що відіграли помітну роль в утворенні різних етносів. В Європі між II і VII ст. відбулось Велике переселення народів, що захопило практично весь континент, радикально змінило його етнічну, культурну й політичну карту, стало визначальним чинником у становленні ранніх середньовічних держав, прискорило темпи соціально-економічного та суспільного розвитку Європи.

2. Другим різновидом є *урбанізація* – регулярне переміщення населення із сіл до міст.

3. З древніх часів масові міграції людей тісно пов'язані з *колонізацією* – освоєнням малонаселених чи ненаселених територій. Заснування колоній часто відбувалось шляхом відселення злочинців (наприклад, англійські злочинці відбували покарання в далекій Австралії).

4. Четвертий різновид – це *втеча, вигнання*, викликані надзвичайними обставинами (стихійними лихами, політичними потрясіннями, релігійними гоніннями, війнами та революціями).

Намагаючись описати міграційні потоки, вітчизняні й зарубіжні науковці по-різному підходять до пошуку критеріїв їх класифікації. Заслугою на увагу типологія, запропонована В.Петерсеном, домінантою якої виступає так звана “міграційна сила” (табл.1). Феномен “міграційної сили” можна розглядати як екологічний поштовх, державну політику у сфері міграції, прагнення людини і так званий “соціальний імпульс”. Залежно від вищевказаних чинників, міграційні процеси класифікують як примітивні, примусові, спонукальні, вільні та масові [14].

Примітивна міграція зумовлюється нездатністю людей упоратися з природними силами чи штучними бар'єрами (горами, ріками, Великою китайською стіною тощо). Якщо в ролі мігруючої сили виступає держава чи будь-яка інша еквівалентна соціальна установа, то виникає спонукальна

міграція (коли мігранти мають певну можливість вибору в прийнятті рішення про свій переїзд) і вимушена (коли такий вибір повністю відсутній). Суть вільної міграції полягає в тому, що мотив мігрувати, шукати щось нове є вирішальним у поведінці людини. Вільна міграція завжди нечисленна, але за певних обставин має тенденцію переростати в масову.

Щоб глибше пояснити причини міграції людей, В.Петерсен вводить психологічні критерії класифікації. Якщо міграція стає засобом для досягнення чогось нового (в особистісному та соціальному аспекті), вона називається нововведенням. Якщо мігранти на новому місці проживання відновлюють старий спосіб життя й задоволені цим, то таке переселення вчений називає консервативним. Наприклад, поселення групи у вигляді “сетльментів” вважається консервативним, оскільки тут мігранти зберігають традиційний для них спосіб життя.

В.Петерсен у своїй класифікації пропонує в типі міграції конкретизувати її наслідки. Так, людей, що добровільно покидають рідну землю, він називає “піонерами”. Наслідком масової добровільної міграції населення може стати урбанізація та подальші соціальні зміни в суспільстві.

Таблиця 1

Класифікація міграції (за В.Петерсеном)

Відношення	Міграційна сила	Клас міграції	Тип міграції	
			Консервативна	Нововведення
Природа і людина	Екологічний поштовх	Примітивна	Поневіряння Кругова	Втеча з країни
Держава (або її еквівалент)	Міграційна політика	Вимушена Спонукальна	Витіснення Втеча	Работорівля Колоніальна торгівля
Людина та її норми	Більш високі прагнення	Вільна	Група	“Піонери”
Колективна поведінка	Соціальний імпульс	Масова	“Сетльменти”	Урбанізація

Широковідомою в науці є класифікація Л.Л.Рибаковського, який заклав основи сучасної типології міграції. Учений запропонував три критерії – вид, форму й тип – для характеристики відмінностей між міграційними явищами [6]. Вид використовується для опису міграційних потоків, схожих за формальними ознаками (сезонні, маятникові, епізодичні, незворотні). Форма відбиває специфічні вияви одного й того ж явища, відповідно всі переміщення людей, які мають незворотний характер, називають постійною міграцією, а переміщення тимчасового характеру – зворотною; основними формами реалізації переміщення людей є організована та неорганізована (індивідуальна) міграція. За Л.Л.Рибаковським, є два *типи* територіальних

перемішень людей: міждержавна міграція (зовнішня) і переміщення або переселення людей всередині держави (внутрішня міграція).

Розкриємо глибше суть кожного з вищезазначених понять.

Сезонна (тимчасова) міграція – це переміщення людей до місць тимчасової праці й проживання протягом нетривалого терміну зі збереженням можливості повернення до місць постійного проживання. Сезонна міграція може бути внутрішньодержавна й міждержавна.

Епізодична міграція – це ділові, культурно-побутові, комерційні, політичні, освітні, шлюбно-сімейні, релігійні та інші поїздки, які люди здійснюють нерегулярно як у часі, так і в просторі, не обов'язково в тих самих напрямках.

Маятникова міграція – це масові за своїми розмірами щоденні, мотижневі або місячні переміщення людей від місць постійного проживання до місця роботи та водночас і систематично – у зворотний бік. Слід зазначити, що маятникова міграція є переміщенням одного з головних ресурсів виробництва – робочої сили, тому маятникові мігранти відрізняються від епізодичних тим, що перебувають у сфері суспільного виробництва, обміну чи обслуговування, а епізодичні – лише у сфері особистого споживання [10, с.65–66].

Типологія міграції за територіальною ознакою є важливим інструментом пізнання та осмислення даного явища з позицій будь-якої науки. У глобальному масштабі виокремлюють міжконтинентальну і внутрішньоконтинентальну міграцію людей. Внутрішня міграція в межах однієї держави поділяється на внутрішньообласну й міжобласну; внутрішньорайонну й міжрайонну; міжміську й міжселищну тощо. Проте особливий інтерес психологів, юристів, економістів, статистів та інших спеціалістів завжди викликала зовнішня або міжнародна міграція.

Перші спроби класифікації міжнародних мігрантів сягають кінця XIX ст. У 1891 році у Відні під егідою Інституту з міжнародної статистики відбувся Перший міжнародний конгрес, який прийняв рекомендації стосовно розробки основних термінів із міжнародної міграції, у тому числі міжнародних мігрантів. У 1932 році за ініціативою Міжнародного Бюро з Праці пройшла конференція з проблем статистики міжнародної міграції, на якій було прийнято рішення вважати постійною міграцією всі переміщення строком понад один рік, а переміщення тривалістю менше року – тимчасовою [4]. Новий поштовх у галузі дослідження міграції відбувся після Другої світової війни у зв'язку з масовим переміщенням людей. Сьогодні міграційні потоки вивчають такі всесвітньо відомі організації, як Міжнародна Організація Праці, Організація Об'єднаних Націй, Міжнародна Організація з Міграції, Світовий банк, Міжнародна Організація з Туризму тощо. Кожна з цих організацій подає власну класифікацію міжнародної міграції.

Наприклад, за версією Міжнародної Організації Праці, міжнародні мігранти поділяються щодо громадян [8]: на мігрантів, які повертаються

(стосовно людей, що перебували за межами держави свого громадянства і повертаються до неї для постійного місця проживання); щодо іноземців та осіб без громадянства:

- на етнічні групи, які повертаються на історичну батьківщину з правом отримання громадянства або постійного місця проживання (наприклад, етнічні німці, яких приймає Німеччина);
- на мігрантів із правом вільного пересування територією держави, яка не є державою їхнього громадянства;
- на іноземців, допущених з особливою метою (студенти, стажисти, пенсіонери тощо);
- на постійних іммігрантів, які протягом невизначеного терміну перебувають на території чужої держави;
- на трудівників-мігрантів, що допущені державою для здійснення економічної діяльності (сезонні робітники, трудівники, пов'язані з виконанням визначених робіт, трудівники, які працюють за контрактом, тимчасові трудівники, осілі, висококваліфіковані тощо);
- на економічних мігрантів, праця яких не оплачується в цій державі або вимагає певних капіталовкладень із боку самого мігранта (наприклад, мігранти-інвестори);
- на мігрантів, яким надається притулок (біженці; особи, які шукають притулку і подали відповідне клопотання про надання їм притулку в державі, що не є державою їхнього громадянства; особи, яким надано статус тимчасового захисту; особи з відкладеним рішенням про депортацію);
- на мігрантів із нерегульованим статусом (люди, які проживають у державі свого громадянства або в іншій державі і яких не задовольняють вимоги та умови, установлені цією державою щодо в'їзду, перебування чи здійснення економічної діяльності);
- на мігрантів, які прибули для воз'єднання сім'ї.

Предметом вивчення соціальної психології є масові та індивідуальні групові явища, у тому числі в міграційній сфері. Усвідомити психологію міграції неможливо без чіткого розуміння структури міграційних процесів, систематизації міграційних потоків, визначення понятійного апарату, а також юридичного та правового забезпечення мігрантів.

Критеріями класифікації міжнародної міграції можуть виступати: відношення до країни (еміграція, імміграція, транзитна міграція) і ступінь контрольованості (легальна, нелегальна). Масове переселення людей із батьківщини в іншу державу або тривале перебування за межами батьківщини внаслідок переселення означаємо поняттям “*еміграція*” (від лат. *emigratio* – виселення). В'їзд у країну іноземця чи особи без громадянства на тривале або постійне проживання – це *імміграція* [4; 10].

Реєміграція – повернення емігрантів на батьківщину; відповідно, реєміграція – зворотний відтік із країни людей, які прибули туди в результаті імміграції.

Введення систематизація міграції дає змогу визначити поняття “мігранта” як людини, яка свідомо та з власної волі (або через надзвичайні обставини) змінює місце проживання. Виходячи з вищезазначених класифікацій, мігранти умовно поділяються на внутрішніх і зовнішніх, законних і незаконних, постійних і зворотних, а також за характерною ознакою на політичних, трудових тощо.

Вивчаючи міжнародну міграцію українців в історичному розрізі, О.Субтельний зазначає, що вона носить хвилеподібний характер [9, с.463–478]. Основними причинами масового переміщення українців за кордон рідної землі були соціально-економічні та політичні. Кожна “хвиля” емігрантів стикалася за кордоном із низкою соціальних, культурологічних і психологічних проблем.

Перша хвиля української еміграції припадає на період до 1914 року. Основними мотивами переміщення людей було сподівання знайти дешеву й доступну землю і зайнятись на ній сільським господарством, утекти від бідності, заробити гроші й повернутись додому. Перші емігранти переселялись до США, Бразилії, Канади. Адаптація до нової реальності проходила досить важко: українці не знали мови, з відсталих сіл потрапили у вир міського життя, заробляли мало, а працювали по 9–10 годин на добу, проживали в переповнених бараках, харчувались і одягались досить убого. Взаємодія з місцевим населенням не хотіли, оскільки їх міграція носила тимчасовий характер; вони нехтували громадянством, не брали участі в громадському та політичному житті. У Бразилії емігранти важко акліматизувались, зіткнулись із ворожістю місцевого населення (індіанців), не мали належної медичної допомоги й найчастіше помирали на чужині. З часом перспективи життя в США та Канаді ставали все привабливіші, і українські мігранти залишались у цих країнах на постійне проживання.

Друга хвиля еміграції українців припадає на період між двома світовими війнами (1914–1945 рр.). Ця хвиля не була такою масовою, як перша, оскільки у США наступив період Великої депресії та безробіття, мігрантам важко було знайти роботу. Вони почали освоювати нові землі (Аргентину, Францію, Південну Африку). Цей період характеризується появою нового типу українського переселенця – політичного емігранта. До даної категорії входили люди, що постраждали через свої переконання, значну їх частку складали військові та інтелігенція. Більшість часу вони присвячували боротьбі за незалежність України, тому й оселялися в основному в Польщі та Чехо-Словаччині, щоб жити ближче до рідної землі. Проте частина молоді в США, зазнавши сильного денационалізуючого впливу американської школи, роздратована постійними чварами у своїй громаді, стала

байдужою до всього українського й швидко асимілювалась в американське суспільство.

Третя хвиля еміграції припадає на період після Другої світової війни, коли на території Німеччини та Австрії залишилися мільйони іноземців – в'язнів, робітників, біженців. Серед українців переважали “остарбайтери”, насильно вивезені на примусові роботи до Німеччини. Протягом процесу репатріації більшість із них повернулася до Радянського Союзу, але значна частина залишилась за кордоном. Цих людей почали називати “переміщені особи”. У 1945 році ООН для допомоги біженцям створила Агентство допомоги та реабілітації. “Переміщені” жили в окупаційних таборах, розташованих в американській, британській та французькій зонах. У таборах українців переважали представники інтелігенції, які втекли на Захід від переслідувань радянської влади, представники греко-католицької та православної церков, студенти, що навчалися в Німеччині, колишні в'язні концтаборів, бійці інтернованої дивізії СС “Галичина”, солдати УПА. Для багатьох з них перебування в таборах стало роками творчого піднесення, вони активно розгорнули культурно-освітню та політичну діяльність. Однак серйозні соціальні, культурні та психологічні відмінності між західними й східними українцями, між греко-католиками й православними, між бандерівською та мельниківською фракціями ОУН призводили до виникнення несприятливого психологічного клімату, спричинювали конфліктні ситуації в середовищі українських емігрантів.

Четверту хвилю еміграції пов'язують із сучасним періодом української історії, в основному це трудова еміграція.

На думку деяких учених, тривожним симптомом даного періоду є масовий виїзд інтелігенції за кордон (*інтелектуальна міграція*), що провокує явище “розтрати розуму”. Відтік висококваліфікованих кадрів підриває здатність країни до соціально-економічного розвитку, призводить до зниження в ній рівня життя населення [11].

С.В.Рязанцев виокремлює найбільш значущі види міграційних потоків у країнах Західної Європи: *економічні, етнічні та вимушені* [7]. Економічна міграція здійснюється з метою освіти, працевлаштування, туризму тощо. Щодо етнічної міграції, учений пропонує декілька критеріїв класифікації: переміщення відносно етнічної батьківщини та інших кордонів, масштаби етнічних міграцій, динаміка етнічних потоків. За першим критерієм міграція поділяється на переміщення: за межі етнічної батьківщини (території), за межами етнічної батьківщини (етнічної території), на етнічну батьківщину, у межах етнічної батьківщини. За другим критерієм міграція поділяється на міграцію окремих індивідуумів, сімейну, міграцію територіальних, релігійних чи родинних спільнот етносу, міграцію всього етносу. За третім критерієм виокремлюємо біженців, осіб, що очікують на притулок, іно-

земців, репатріантів-біженців і репатріантів, які хочуть отримати притулок, а також внутрішніх мігрантів.

Слід зазначити, що на даний час багато країн не поділяє мігрантів за расовою чи етнічною домінантою. Серед розвинених країн виняток становлять ті, в яких люди повертаються на етнічну батьківщину (німці в Німеччину, євреї в Ізраїль тощо).

С.Кастлес, директор Центру вивчення проблем міграції Оксфордського університету, указує на те, що сучасні форми міграції населення стають взаємопов'язаними і взаємозалежними, а офіційно заохочувані міграційні потоки стимулюють появу нелегальних переміщень. Незворотна міграція не має чіткого розмежування з тимчасовою (епізодичною та маятниковою). Учений виокремлює такий феномен сучасної міграції, як *явище "астронавта"* (коли цілі родини переїжджають в інші країни задля безпеки чи зміни способу життя, а їх годувальник у той же час працює на батьківщині та їздить "туди-сюди", долаючи значні відстані). Ще одним феноменом С.Кастлес уважає *посмертну міграцію* – явище, яке значною мірою відображає культурну та психологічну трагедію всієї міграційної історії, – багато емігрантів заповідають поховати їх на рідній землі [13].

С.Кастлес наводить власну типологію міграції, яку, на нашу думку, можна застосувати для характеристики зовнішніх міграційних потоків сучасних українців [12]:

– *тимчасові мігранти* (так звані "гостьові робітники" чи робітники, що працюють за контрактом) – чоловіки й жінки, які мігрують на певний час із метою отримання роботи й пересилання грошей на батьківщину своїм близьким і друзям. Період цієї міграції може тривати від декількох місяців до декількох років;

– *висококваліфіковані та бізнес-мігранти* – працівники, які переміщуються в межах внутрішніх трудових ринків міжнаціональних і міжнародних корпорацій; багато країн запрошують таких мігрантів до себе за спеціальними програмами для висококваліфікованих спеціалістів;

– *незаконні (нелегальні) мігранти* – люди, що прибувають без відповідних документів і ліцензій;

– *біженці* – особи, які можуть стати жертвами переслідувань за ознакою раси, віросповідання, громадянства, приналежності до певної соціальної групи, політичних міркувань; перебувають за межами країни свого громадянства й не можуть користуватися захистом цієї країни або не бажають ним користуватися внаслідок вищевказаних умов;

– *особи, що шукають притулку* – люди, які перетинають кордон у пошуку захисту, проте не цілком відповідають статусу біженця (за Угодою ООН 1951 року);

– *вимушені мігранти* – люди, які змушені мігрувати через екологічні катастрофи або у зв'язку з будівництвом нових фабрик, доріг тощо;

– *сімейні особи* – люди, які мігрують в іншу країну для возз'єднання з тими членами сім'ї, що вже там перебувають. США, Канада, Австралія та більшість країн ЄС визнають право на возз'єднання сімей тільки для законних мігрантів;

– *повернені мігранти* – люди, які повертаються на батьківщину після певного часу перебування в іншій країні. Ці люди є великою цінністю для власних країн, так як привозять із собою капітали, майстерність, досвід, корисний для подальшого суспільно-економічного розвитку.

Ряд учених дотримується типології, запропонованої Міжнародною Організацією з Міграції ООН (МОМ). Підхід МОМ базується на принципі добровільності [8]. Таким чином, міграцію поділяють на *примусову та добровільну*. Першу групу утворюють мігранти, які переміщуються з метою працевлаштування, освіти, возз'єднання із сім'єю чи з інших особистісних мотивів, другу – особи, що залишають свої країни під тиском влади, щоб уникнути переслідувань, конфліктів, репресій, екологічних катастроф чи інших ситуацій, які є небезпечними для їх життя, свободи чи засобів до існування.

Р.А.Костін, базуючись на соціологічних теоріях мотивації, уважає, що відмінність між примусовою та добровільною міграцією є неоднозначною [2]. В одних умовах рішення мігрувати може бути прийняте людиною після тривалих роздумів, вивчення всієї наявної інформації, ретельного розрахунку всіх переваг переміщення, матеріальної й символічної винагороди включно. За інших обставин таке рішення може прийматись у стані паніки, у кризових ситуаціях, які залишають небагато альтернатив, щоб урятуватись від навислої загрози. Між цими крайнощами є рішення, що приймаються "економічними", "політичними", "екологічними" та іншими мігрантами у відповідь на проблеми суспільства й бажання забезпечити свої фундаментальні потреби: біологічні, економічні та соціальні. Ураховуючи мотивацію мігрантів, Р.А.Костін виокремлює такий критерій класифікації міграції, як ступінь автономії індивіда, і поділяє *мігрантів на активних та пасивних*. До активних належать реемігранти, висококваліфіковані працівники, особи, що мігрують для возз'єднання із сім'єю. Біженці, люди без громадянства, раби, чорнороби – яскравий приклад пасивних мігрантів. Між цими групами є значна частина мігрантів, які об'єднують ці дві характеристики, відповідаючи своїм переміщенням на економічні, соціальні та політичні впливи суспільства. Хоч вони не мають над ними достатнього контролю, проте можуть здійснити власний вибір як майбутнього місця проживання, так і часу міграції. Таким чином, для однієї категорії мігрантів більш значущими мотивами переміщення є економічні детермінанти, для другої – політичні або культурно-духовні.

Варто зазначити, що єдиної класифікації міграції немає в межах психологічної науки. Кожна галузь знань вносить специфічні критерії до

типології переміщень людей. Так, у межах юридичної психології вивчається *кримінальна міграція*.

Першим типом цієї міграції можемо вважати агресивні війни.

Другий тип – геополітичний (військовий і промисловий шпіонаж, диверсії, а також різноманітні форми участі розвідслужб та інших структур різних держав в організації та здійсненні державних переворотів і кримінальних операцій за кордоном).

Третій тип характеризує злочинність гастролерів – специфічної категорії злочинців, які постійно переміщуються з метою здійснення злочинів. З цією діяльністю пов'язані два види кримінальної міграції, які сумують проти-правний досвід злочинців і ступінь їх “входження” в систему кримінальних стосунків: неорганізована (індивідуальна) та організована кримінальна міграції.

За територіальним спрямуванням розрізняємо транснаціональну кримінальну міграцію зі спрямованістю на далеке зарубіжжя й назад, зі спрямованістю на близьке зарубіжжя й назад.

Маятникова кримінальна міграція виникла внаслідок діяльності неформальних молодіжних угруповань у кінці 80-х років. Сюди відносимо піратство, каральні походи (наприклад, у Чечні).

За географічною ознакою виокремлюють зональну кримінальну міграцію, оскільки на території кожної держави є зони підвищеної кримінальної активності [3].

Висновки. Масова міграція сучасних українців є однією з найбільш гострих проблем нашого суспільства. Класифікація різноманітних міграційних потоків здійснюється як на рівні відомих міжнародних інституцій, так і на рівні окремих державних структур. Кожна галузь наукового знання виокремлює власні типології мігрантів, акцентуючи увагу на специфічних об'єктах її досліджень. Тому маємо загальноприйняті критерії поділу міграції (за територіальним спрямуванням, часовим проміжком тощо) і унікальні, характерні тільки для певних наукових дисциплін (активні – пасивні мігранти). Проте, всі види, типи і форми міграції в сучасному світі є взаємопов'язаними та взаємозалежними.

Перспективи подальшого дослідження вбачасмо в розробці соціально-психологічної типології міграційних потоків сучасних українців.

1. Добренков В.И., Кравченко А.И. Социология. – М.: Инфра – М., 2000. – Т.2. Социальная структура и стратификация.
2. Костин Р.А. Миграция. Социологические очерки. – С.-Пб.: ВТИ ЖВВ и ВОСО, 1997.
3. Метелев С.Е. Криминальная миграция: характеристика и предупреждение: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Омск, 1996. – 24 с.

4. Міграційні процеси у сучасному світі: світовий, регіональний, національний виміри (понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія та практика): Енциклопедія / Упоряд. Ю.І.Римаренко; За ред. Ю.І.Римаренко. – К.: Довіра, 1998.
5. Платон. Государство // Антология мировой политической мысли: В 5 т. – М.: Мысль, 1997. – Т.4.
6. Рыбаковский Л.Л. Миграция населения (вопросы теории). – М., 2003.
7. Рязанцев С.В. Влияние миграции на социально-экономическое развитие Европы: современные тенденции. – Ставрополь: Ставропольское книжное изд-во, 2001.
8. Сборник международных правовых документов, регулирующих вопросы миграции. – М.: Международная организация по миграции, 1994. – 368 с.
9. Субтельний О. Україна: історія. – К.: Либідь, 1991. – 512 с.
10. Чехович С.Б. Міграційне право України. – К.: Школа, 2003. – 368 с.
11. Bernstein J.H., Shuval J.T. Occupational Continuity and Change Among Immigrant Physicians from the Former Soviet Union in Israel // International Migration. – 1996. – Vol. 33. – P.3-25.
12. Castles S. International migration 2000 // International Social Science Journal. – Vol.165. – P.270-271.
13. Castles S. Migration and Community Formation under Conditions of Globalization // Conference “Migration between States and Markets”. – Liege (Belgium). – 2001. – 17-19 May.
14. Petersen William. A General Typology of Migration // American Sociological Review. – 1958. – № 23(3), June.

В статье осуществлен теоретический анализ основных научных классификаций миграции, критериев и направлений этих классификаций. Автор раскрывает содержание базовых понятий, необходимых для анализа миграционных процессов современных украинцев.

МЕТОДИЧНІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПСИХОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У МЕРЕЖІ ІНТЕРНЕТ

Постановка і актуальність проблеми. Глобальна мережа Інтернет, будучи середовищем діяльності та спілкування величезної кількості людей, є достатньо привабливою для дослідників у галузі психології. З одного боку, активність особи в Інтернеті має ряд специфічних властивостей, які вже самі по собі викликають значний інтерес науковців, а з іншого – високоінтерактивний характер процесів у віртуальному середовищі мережі та значні масштаби присутності користувачів у ній приваблюють дослідників потенційною можливістю отримання значних за об'ємом емпіричних матеріалів для подальшого аналізу. Іноді проведення дослідження в мережі є мало не єдиним способом залучити необхідну кількість респондентів із цільової сукупності, важкодоступної у звичайних умовах, наприклад при вивченні маргінальних соціальних груп [1]. Крім того, глобальний характер Інтернету відкриває перед науковцями можливість отримувати емпіричні дані, придатні для вивчення міжкультурних відмінностей респондентів, що при традиційному підході вимагатиме значних витрат – організаційних, матеріальних, часових тощо.

Однак використання ресурсів мережі Інтернет для здійснення емпіричних досліджень пов'язане зі значними проблемами, які можуть звести нанівець достовірність та практичне значення всієї роботи науковця.

Тому **метою повідомлення** є висвітлення основних проблем використання мережі Інтернет у реалізації емпіричних досліджень у галузі психології, а також окреслення можливих способів їх подолання.

Ключові слова: мережа Інтернет, дослідження в Інтернеті, репрезентативність вибірки, валідність методики, IP-адреса, проху-сервер, локальна мережа, веб-сторінка, Інтернет-ресурс.

На сучасному етапі застосування глобальної мережі Інтернет для реалізації емпіричних досліджень у галузі психології актуалізувало цілу низку проблем, які можуть стати на заваді успішній роботі науковців:

1. Проблеми формування репрезентативних вибірок у віртуальному середовищі.
2. Недостатня адаптованість методик до використання в Інтернеті.

Загроза **нерепрезентативності вибірок респондентів**, які беруть участь у дослідженні, є однією з найскладніших проблем, яка спроможна істотно

ускладнити збір достовірних даних дослідником. Актуальність даної проблеми зумовлюється наступними чинниками:

1. **Невисокий рівень доступності мережі Інтернет.** Попри визнану глобальність Інтернету, багато дослідників відзначають, що Інтернет доступний не всім прошаркам населення [2] і в ньому досі домінує відносно високоосвічена й добре оплачувана технократична еліта, хоча деякі тенденції вказують на зміни в традиційному портреті користувача Інтернету [3] – до лав користувачів вливаються новачки, що репрезентують менш освічені й більш бідні прошарки суспільства. Однак аудиторія Інтернету до цих пір не відображає всього багатства структури суспільства. Більше того, навіть при наявності стійкої тенденції до збільшення кількості користувачів Інтернету подібна проблема, швидше за все, не буде вирішена повністю насамперед через збереження платної основи користування Інтернетом та потреби мати комп'ютер (який вважається достатньо дорогим обладнанням) для підключення до мережі, що унеможливить користування нею найбільшніми верствами населення і, відповідно, не дозволить залучити їх до досліджень, які проводяться через Інтернет.

2. **Обмеженість аудиторії Інтернет-сторінки, на якій проводиться опитування.** Практично всі мережеві ресурси мають свою “власну” аудиторію – постійних відвідувачів чи таких, що користуються ними періодично. При цьому їх кількість вимірюється від 1–2 на день чи навіть тиждень аж до десятків тисяч на день – залежно від різновиду Інтернет-сторінки, її змісту, рівня популярності та багатьох інших чинників. Від сукупності цих складових суттєво залежить кількість людей, які зможуть побачити запрошення взяти участь в опитуванні та приймуть його. У будь-якому разі немала частина відвідувачів не виявить бажання взяти участь у дослідженні. Таким чином, вибірка буде обмежена розмірами достатньо невеликої частини аудиторії сайту – т. зв. “self-selected” респондентами – тими, хто “сам себе вибрав” для дослідження (О.Н.Арестова, Л.Н.Бабанін, А.Є.Войскунський) [4], через що вибірка може виявитись нерепрезентативною відносно генеральної сукупності (О.Є.Жичкіна) [1].

3. **Анонімність респондентів та представленість їх в основному через текст** зумовлені технічними особливостями функціонування Інтернету. Кожен користувач Інтернету, який може взяти участь у дослідженні, має змогу практично неконтрольовано, на свій розсуд повідомляти про свої особисті (т. зв. “паспортні”) дані (вік, стать, рід занять тощо).

4. **Неможливість точно визначити фізичну локалізацію опитуваних.** Майже повна відсутність можливості визначити місцеперебування користувача є складовою його анонімності. Кожному користувачеві, який під'єднався до мережі, надається особлива електронна адреса (т. зв. IP-адреса, або IP, яка складається з чотирьох чисел, розділених крапкою, комбінація яких не може повторюватися у всій мережі Інтернет), що іноді може

не мати нічого спільного з його реальним місцеперебуванням. Загально-доступні на сьогодні технічні засоби дозволяють визначити за електронною адресою фізичну локалізацію користувача тільки з точністю до країни його перебування, рідше – з точністю до регіону. Отже, можливості відсіяти тільки за IP-адресою потенційних опитуваних, характеристики яких не відповідають заданим параметрам вибірки, є достатньо обмеженими. Дана ж обставина здатна спричинити зниження валідності методики внаслідок її неадаптованості до культурних особливостей респондентів, які візьмуть участь у дослідженні.

Крім того, саме використання системи електронної адресації (IP-адреса) створює можливості вимушеного чи навіть навмисного спотворення користувачами результатів дослідження, що виявляється за таких умов:

- а) **використання т. зв. “динамічного” IP**, що має місце при з’єднанні з мережею Інтернет за допомогою комутованих телефонних ліній – при кожному з’єднанні користувач отримує щоразу новий IP, що спонукає сервер сайту, на якому проводиться дослідження, ідентифікувати одного й того ж користувача щоразу як нового. Це надає можливість користувачеві проходити опитування кілька разів, спотворюючи таким чином загальні результати (рис. 1-а);
- б) **застосування користувачем т. зв. проху-з’єднання**, яке приховує істинну IP-адресу користувача. Використовуючи різні проху-сервери, користувач отримує можливість багаторазового проходження опитування (рис. 1-б);
- в) **використання респондентами локальних мереж**, які виходять у глобальну мережу Інтернет єдиним спільним, як правило, статичним (незмінним, постійним) IP. У такому разі дослідник може помилково ідентифікувати кілька реальних респондентів як одного й одночасно такого, що намагається багаторазово пройти опитування і, як наслідок, помилково відсіяти їх (рис. 1-в).

Названі вище чинники збільшують ризик отримання дослідником неповних або спотворених даних без жодних можливостей їх виправлення чи доповнення для подальшого включення в процес статистичного аналізу, а також (у разі повної довіри до повідомлених опитуваними їхніх особистих даних) можливу хибну категоризацію цих респондентів із наступним загальним викривленням результатів усього аналізу емпіричних даних та унеможливлення виявлення істинних тенденцій та характеристик явищ і процесів, що вивчаються.

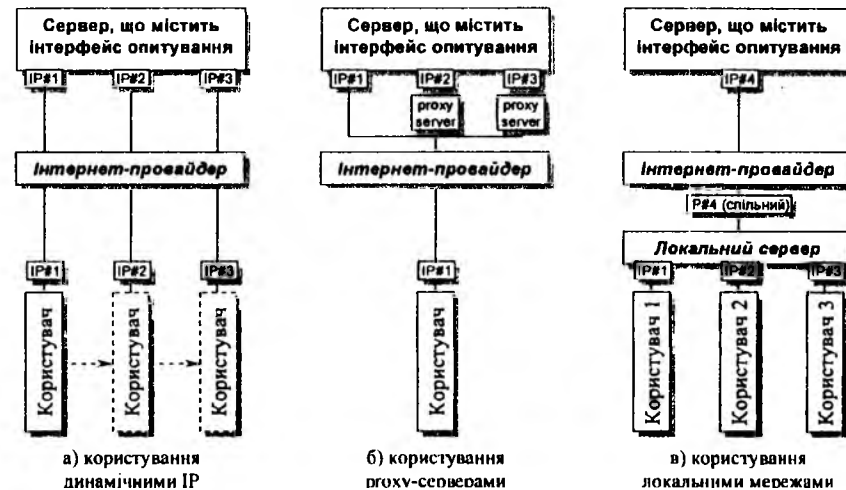

Рис. 1. Схема впливу особливостей системи електронної адресації на точність ідентифікації респондентів у дослідженні

Теми досліджень, що можуть бути реалізовані з використанням ресурсів мережі Інтернет, можна умовно поділити на дві основні категорії:

1. Дослідження, предмет яких стосується власне аспектів діяльності людини в середовищі Інтернету. Таким чином, використання Інтернет-аудиторії здійснюється фактично “за прямим призначенням”.
2. Дослідження, що стосуються аспектів діяльності людини, які не мають безпосереднього стосунку до Інтернету. У такому разі здійснення опитування через Інтернет може відбуватися і як основне, і як допоміжне, наприклад для збільшення вибірки через залучення в дослідження додаткової кількості респондентів.

Як відомо, від теми наукової роботи, яка передбачає емпіричну частину, залежать основні параметри вибірки, на основі якої передбачається отримання експериментальних даних. При проведенні досліджень у середовищі Інтернету дана залежність набуває нової специфіки, а саме:

- у разі вивчення аспектів діяльності людини в мережі Інтернет постає потреба в специфічному підході до окреслення вибірки, зокрема тієї категорії осіб, яку вона може репрезентувати і, відповідно, можливого коректування у зв’язку з цим самого предмета дослідження (наприклад, вивчення певних психологічних особливостей діяльності та спілкування аудиторії того чи іншого Інтернет-ресурсу, а не взагалі, тобто фактично штучного обмеження вибірки). Однак подібна штучність може поставити під сумнів теоретичну та практичну значущість самого дослідження;

- у разі доповнення кількості учасників дослідження за рахунок Інтернет-аудиторії особливої гостроти набуває проблема достовірності паспортних даних респондентів. Тому при організації дослідження варто вживати особливих заходів для забезпечення їх достовірності та попередження можливого випадкового чи навмисного повідомлення опитуваними хибних чи спотворених особистих даних.

Ще однією проблемою реалізації психодіагностичного дослідження в мережі Інтернет є **можливі порушення процедури** опитування респондентів. Серед можливих їх причин слід назвати такі:

1. Недотримання умов проведення методик, на основі яких їх було стандартизовано, що спричинено інакшою організацією діяльності людини у віртуальному просторі та збільшує небезпеку зниження валідності методик при їх проведенні в мережі Інтернет.

2. Неминуче порушення традиційної процедури проведення опитування за допомогою методик унаслідок:

а) фізичної відсутності психодіагноста біля опитуваного, що унеможлиблює забезпечення контролю за чітким порядком проходження опитування респондентом із боку дослідника (серйозність ставлення опитуваного до дослідження, послідовність виконання завдань, часові обмеження тощо);

б) відсутності двостороннього комунікативного зв'язку між опитуваним та дослідником у режимі реального часу.

Фактично, респондент опиняється сам на сам зі стимульним матеріалом методики, з яким змушений працювати на свій розсуд, що безумовно збільшує ризик хибної діагностики опитуваного за методикою та недостовірності наданих ним показників. Більше того, дослідник може не здогадатися про це і включити невірні дані в загальний масив, що понизить точність результатів дослідження та їх адекватність реальній ситуації або навіть поставить під сумнів результати всієї роботи дослідника.

Відсутність психодіагноста біля респондента при опитуванні за допомогою мережі Інтернет може виступати, з одного боку, перевагою, оскільки в дослідника виникає можливість одночасного його проведення серед учасників, віддалених географічно один від одного. Однак, з іншого боку, дослідник майже позбавлений можливості отримувати своєчасний зворотний зв'язок від респондентів у режимі реального часу з метою додаткового роз'яснення їм суті завдань, відповіді на запитання тощо й завдяки цьому сприяти дотриманню процедурних вимог щодо проведення методики з боку опитуваних.

Загалом, парадокс діагностики опитуваних через мережу Інтернет полягає в тому, що чим точнішим і пропрацьованішим є методичний інструментарій дослідника, який складається з методик у їх традиційному вигляді, тим менше він придатний для застосування в Інтернеті [5], який є якісно

іншим середовищем діяльності та спілкування людини, насамперед через його високу міру орієнтованості на певний тип аудиторії, на базі якої реалізовувалась стандартизація методики (у нашому випадку реальне, повсякденне середовище існування людини). Крім того, навіть найточніше відтворення традиційної психологічної методики на комп'ютері призводить до змін у ній, що спричиняє нетотожність вихідного та комп'ютеризованого варіантів: змінюється психологічна ситуація опитування, форма представлення текстів, спосіб реєстрації відповідей, накладаються додаткові обмеження на процедуру опитування [6].

На основі викладених вище матеріалів може виникнути враження, що мережа Інтернет на сьогодні є недостатньо придатною для проведення в ній різноманітних досліджень у різних галузях знання, зокрема в психології, і що успішна їх реалізація на даний час неможлива через непридатність умов віртуального середовища для забезпечення достатньої для прискіпливого наукового аналізу достовірності експериментальних даних. Однак віртуальне середовище Інтернету, маючи особливу організацію, усього лише вимагає дотримання специфічних умов реалізації подібних проєктів, які на даний момент, з огляду на новизну феномену Інтернету, ще не достатньо вивчені і тому потребують ґрунтовної розробки.

Насамперед **проблема валідності** психодіагностичного інструментарію при його використанні в мережі Інтернет може бути вирішена за рахунок покладання додаткових завдань на пілотажне дослідження, при реалізації якого, окрім оптимізації структури батареї тестових методик, повинен бути здійснений аналіз валідності тих діагностичних засобів, використання яких дослідник передбачає в Інтернеті. Слід зазначити, що російськими науковцями вже здійснені успішні спроби реалізації подібних процедур, за результатами яких було в принципі доведено, що валідність тестових методик при їх проведенні звичним способом і через Інтернет можуть бути еквівалентними при дотриманні певних умов (*Л.Н.Бабанин, А.Е.Войскунський, О.В.Нелуна*) [6]. Тому в даному контексті перспективними можуть стати наукові доробки, спрямовані як на додаткову стандартизацію новостворюваних, так і адаптацію вже відомих методик для використання в мережі Інтернет.

Разом з тим, слід зважати на те, що в ряді випадків респондент може заповняти опитувальник у домашній або звичній професійній обстановці, у зручний час і без візуального контролю з боку інших людей, що може позитивно позначитись на рівні екологічної валідності методики [6].

Вирішення **проблеми репрезентативності вибірок** респондентів вимагає для свого вирішення застосування цілого комплексу заходів, серед яких слід відзначити наступні:

1. **Реєстрація поточних IP-адрес користувачів** з автоматичним блокуванням повторного проходження ними опитування під тією ж IP-адресою,

що й попереднього разу. Користувач, який бажатиме повторно пройти опитування, у разі використання ним комутованого з'єднання з динамічним IP, змушений буде змінити його, наприклад, шляхом переривання свого з'єднання з провайдером і встановлення нового з'єднання, отримавши таким чином новий IP. Однак і цей прийом, особливо при його самотійному використанні, може виявитися малоєфективним, оскільки IP-адреси, які надає один провайдер, різняться тільки останнім октетом, а решта октетів є однаковими й незмінними. Однак при цьому знов-таки особливої гостроти набуває проблема можливої хибної ідентифікації кількох респондентів, які користуються послугами одного й того ж провайдера, як одного, що намагається багаторазово пройти дослідження з наступним відсіюванням їх результатів – так само, як і в разі використання респондентами локальних мереж. У разі застосування користувачем з'єднання зі статичним IP, він змушений буде використовувати загальнодоступну гроху-адресу (при бажанні багатократно пройти дослідження – кожного разу нову).

Завжди користувач повинен здійснювати спеціальні маніпуляції, що потребують певного часу й зусиль, що вже може суттєво знизити його мотивацію до подібних дій. Крім того, вони не завжди є можливими, особливо тоді, коли користувач не керує з'єднанням із мережею Інтернет, наприклад при роботі в комп'ютерному клубі чи за місцем роботи, де за подібні функції, як правило, відповідає адміністратор).

2. Запровадження реєстрації користувачів Інтернет-ресурсу для проходження ними опитування. Сама процедура реєстрації в разі її обов'язковості відсіює частину користувачів завдяки вимозі її проходження і, відповідно, витрати часу та потреби створення однієї чи кількох фіктивних “віртуальних персон”, або т.зв. “аватарів”, що вимагає продуманості відповідей на запитання анкети з метою надання кожному аватару “вигляду” реально існуючої людини.

Додатковою перепорою в даному контексті може виступати обов'язкове надання функціонуючої адреси електронної пошти, на яку після заповнення реєстраційної форми висилається лист із кодом підтвердження даної реєстрації – у таку разі користувач для повторного проходження опитування повинен додатково до всіх реєстраційних процедур попередньо зареєструвати поштову скриньку та скористатися нею, а це знову створює для нього значні незручності й потребує зусиль та часу.

Найбільш надійною, на нашу думку, є **попередня й постійна** реєстрація учасників опитування (можливо, навіть авторизований вхід для користувачів, який відкриває перед ними привілейовані функції Інтернет-сайту, на якому періодично проводяться дослідження), а не така, що здійснюється безпосередньо перед проходженням конкретного опитування. За допомогою такого заходу виявляються малоактивні та фіктивні користувачі – ті, які

скористалися ресурсом одноразово і які характеризуються значним періодом пасивності. Автоматично залишаються ті користувачі, які підтримують свою активність повторними відвідуваннями Інтернет-сторінки. Таким чином, при використанні постійної реєстрації користувачів Інтернет-ресурсу (не пов'язаної безпосередньо з конкретним опитуванням) створюється постійна аудиторія сайту, яка може характеризуватися стійкою високою мотивацією до участі в різного роду дослідженнях, сформувавши постійно діючу групу на кшталт фокусної.

Проблема **порушень процедури опитування** може бути вирішена за допомогою врахування нової специфіки здійснення опитування та спеціальної підготовки стимульних матеріалів, тобто тієї частини методики, з якою респондент стикається безпосередньо. Загалом, існує кілька способів їх оформлення та представлення опитуваним:

- у вигляді інтерактивної веб-сторінки, яку опитуваний заповнює, перебуваючи безпосередньо “on-line”;
- у вигляді додатку до електронного листа або файла, який користувач самостійно копіює із сервера (як правило, файл формату Microsoft Excel (*.xls) або виконуваний файл (*.exe)).

Слід зазначити, що в будь-якому разі важливим є забезпечення отримання респондентами результатів їх опитування (бажано відразу після закінчення опитування за допомогою методикою), що допоможе зберегти їх мотивацію як до проходження діагностики за всією батареєю методик, так і подальшої участі в майбутніх дослідженнях [1].

Гнучкість технологічного інструментарію, який може використовуватися при підготовці комп'ютерних та Інтернет-варіантів стимульних матеріалів методик, дозволяє:

- достатньо чітко забезпечити строгу послідовність виконання завдань опитуваним;
- убезпечити респондента від більшості процедурних помилок технічного характеру;
- організувати автоматичний (і, відповідно, точний і безпомилковий) підрахунок результатів опитування за методикою;
- представити результат чи навіть його інтерпретацію опитуваному безпосередньо після закінчення виконання завдань методики, що додатково убезпечить опитуваного від можливих ятрогенних впливів методики.

Що ж до проблеми ставлення опитуваних до виконання ними завдань дослідження, то визнаним є факт, що опитувані в Інтернеті є більш відвертими, а це знижує спотворення даних під впливом фактора соціальної бажаності. При відповідях на приховані питання електронною поштою опитувані надають більш докладну й розгорнуту інформацію [1]. При опитуванні з використанням електронної пошти серед респондентів було виявлено меншу потребу у схваленні, ніж у традиційних дослідженнях [7].

Таким чином, проблема ставлення респондентів до опитування залишається актуальною, оскільки серед різнобарвної Інтернет-аудиторії завжди буде певний відсоток тих, хто буде проходити психодіагностичне опитування заради розваги, однак представлені вище факти можуть суттєво компенсувати цей недолік. Крім того, за умови грунтовної модифікації методик для використання в Інтернеті, можливо, є сенс включати в стимульний матеріал додаткові питання для “шкали ширості” чи подібних їй засобів, які дозволять відсіяти недостовірні результати.

Мережа Інтернет за особливостями своєї організації надає значні можливості користувачам для налагодження між ними інтенсивної комунікативної взаємодії, у режимі реального часу зокрема. Тому проблеми забезпечення зворотного зв'язку між опитуваним і дослідником зумовлені швидше бажанням самих дослідників зберегти традиційний формат процедури опитування, ніж рамками, які накладає мережа на цей процес.

Власне зворотний зв'язок між психодіагностом і респондентом найлегше забезпечити при проведенні дослідження у режимі “on-line”, коли опитуваний, відповідаючи на питання, перебуває в Інтернеті і його браузер (програма для перегляду веб-сторінок) під'єднаний до сервера, на якому розміщується опитувальник. У разі виникнення запитань респондент може скористатися внутрішніми службами згаданого сервера (наприклад, увійти в спеціальний чат, щоб задати питання безпосередньо черговому психодіагносту), або скористатися зовнішніми засобами на зразок Інтернет-пейджера ICQ.

При здійсненні опитування за допомогою електронної пошти комунікація між дослідником та респондентом у режимі реального часу неможлива, однак вона може здійснюватися за контактними адресами електронних поштових скриньок (включно за тією, з якої було прислано опитувальник) чи іншими координатами, зазначеними у вищезгаданому електронному листі. Однак неможливість здійснювати комунікацію між діагностом та опитуваним безпосередньо під час заповнення опитувальника обов'язково слід урахувувати при складанні чи модифікації мережевого варіанта методики.

Корисним у цьому контексті може бути формування спеціального файлу допомоги, що також приєднується до електронного листа. У ньому можуть бути висвітлені основні вимоги щодо проведення опитування, а також відповіді на питання, що задаються найчастіше (т.зв. “ЧаВо” – “Частьте Вопросы”, або “FAQ” – “Frequently Asked Questions”). Якщо комп'ютерний варіант опитувальника сконструйований у вигляді виконуваного файлу (*.exe), відповідний пункт може бути включений у саме тіло програми. У разі проходження опитування в режимі “on-line” подібний розділ, як правило, є доступним на самому сервері і є включеним в його архітектуру.

Висновки. Проблема використання мережі Інтернет для реалізації емпіричних досліджень є відносно новою в сучасній психологічній науці, тому потребує ґрунтовного вивчення для максимально повного розкриття її

ресурсів. З технологічного боку Інтернет є новим, надзвичайно потужним і багатофункціональним інструментом для забезпечення успішної, ефективної життєдіяльності людини і, природно, вимагає від неї здобуття навичок для користування його можливостями. Сприйняття особливостей мережі, які, на перший погляд, здаються обмеженнями й спонукають нас сприймати віртуальний простір як спрощену, редуковану, неповноцінну модель повсякденної реальності, зважає нам виявити його приховані можливості, які всього лише потребують іншого, нетрадиційного, а тому поки незвичного підходу.

Процедурний бік використання психодіагностичного інструментарію в Інтернеті безумовно вимагає комплексного, системного підходу, а тому потребує на перших етапах значних витрат ресурсів. Несистемне, ситуативне й часткове використання окреслених вище заходів до вирішення даної проблеми неспроможне дати потрібний ефект, оскільки жоден із них не є самодостатнім.

Тому, на нашу думку, перспективним напрямом у розвитку процесів використання мережі Інтернет із метою реалізації психологічних досліджень є створення спеціалізованих веб-центрів чи веб-лабораторій (на зразок тих, що вже діють при вищих навчальних закладах на теренах Російської Федерації, Європи та США), основними завданнями яких будуть:

- організація й підтримка в межах створених ними веб-сервісів Інтернет-аудиторії, високомотивованої на участь у різноманітних емпіричних дослідженнях;
- контроль за дотриманням процедурної чистоти досліджень, що проводяться на їхніх серверах;
- робота над адаптацією психодіагностичних методик до використання в мережі Інтернет;
- створення психодіагностичного інструментарію, спеціально орієнтованого на Інтернет-аудиторію.

1. Жичкина А.Е. О возможностях психологических исследований в сети Интернет // Психологический журнал. – 2000. – Т.21. – №2. – С.75–78.
2. Киселёв А.А. Интернет-опрос экспертов: Опыт оценки партийных сайтов. – http://psynet.carfax.ru/texts/kiselev_2.htm.
3. Михеев А. Интернет и демократия: как новые информационные технологии влияют на политический процесс.
4. Арестова О.Н., Бабанин Л.Н., Войсунский А.Е. Социальная и демографическая динамика сообщества пользователей компьютерных сетей. – <http://www.relarn.ru:8082/human/dynamics.txt>.
5. Динабург С.Р. Интернет: поиск взгляда. – <http://psynet.carfax.ru/texts/din.htm>.

6. Бабанин Л. Н., Войскунский А.Е., Нелипа О.В. Анализ экологической валидности компьютеризированного опросника гендерной идентичности. – http://psynet.carfax.ru/texts/conf_1.htm.
7. Krantz J.H. Validity of Web-based Psychological Research. – <http://psychlab1.hanover.edu/index.htm>.

В статье раскрываются методические и организационные особенности реализации психологических исследований в сети Интернет. Описаны основные проблемы, с которыми может столкнуться исследователь, проводя диагностику испытуемых через Интернет, а также способы их решения.

УДК 2:001
ББК 87.25

ЕКЗИСТЕНЦІЙНИЙ ЗМІСТ СУЧАСНИХ НЕОРЕЛІГІЙ (ФІЛОСОФСЬКИЙ АСПЕКТ ПРОБЛЕМИ)

Постановка і актуальність проблеми. Нові релігійні рухи (НРР) у сучасній знеособленій спільноті народів, націй, держав і культур намагаються зайняти свою нішу, керуючись при цьому принципом, що зовнішній світопорядок (а з ним і ідеї демократії, лібералізму й парламентаризму) – не умови їхнього власного буття, а головним чином умовності. Інакше кажучи, для них історія людства не завершена, а тільки починається і, зрозуміло, починається як результат їх власного виникнення, а тому всякі інші “ідеологи” кінця історії ХХ ст. для них не є авторитетом.

Це – перший вузол проблеми, що додає тривожну динамічність сірій дійсності постісторичного буття. Величезна кількість публікацій, присвячених цій проблемі, антикультурний рух на Заході і на посткомуністичному просторі – усе це свідчить про значущість цієї проблеми.

Що стосується України, то тут ситуація набуває майже драматичного характеру. Тут доводиться вибирати та ще й відповідати за свій вибір. Тож у цій ситуації не можна покласти на природний хід речей.

Мета повідомлення: на підставі сучасних релігієзнавчих, філософських, соціологічних досліджень психології релігії проаналізувати місце й роль неорелігій у сучасному світі, з’ясувати соціально-психологічні та історичні чинники, які обумовлюють їх існування в конфесійному полі України.

Ключові слова: феномен нової релігії, релігійний процес, сакральне (священне), силогізм, пізнавальна дистанція, релігійний плюралізм, екзистенційні методи в дослідженні релігії, стурбована зосередженість, загальнолюдські цінності, принцип одиничності (випадку), особливості (підпорядкування закону), екзистенційна філософія.

Початок ХХІ ст. виявив себе подіями всесвітнього масштабу, драматизм яких важко не тільки сприймати, а ще більше оцінити. Тож, звертаючись до всіх людинознавчих наук, ціле покоління людей не може отримати точної відповіді на проблеми критеріїв “всесвітньо-історичного”. Таким чином, питання залишається відкритим, поскільки всі відчувають, що відбувається щось зовсім не те, як це було колись, а тому дійсність порівняно з минулим, бачиться якоюсь карликоподібною, дріб’язковою, короткочасною, нічого не вартою.

Вочевидь, до омріяної єдності всього людства в духовному плані ще досить далеко.

А тому, перетворюючи історичне в логічне, на думку І.Гегеля, слід звернутися до релігійного процесу, який не може не турбувати дійсність і розум, що пізнає її. Чиста рефлексія чистої форми (наука) в чистому змісті (сучасний світопорядок) і навпаки, як не дивно, переломлюється діяльними сучасними релігіями. Уточнюючи поняття “релігійний процес”, треба зауважити, що тут варто вести мову про ті релігії, що історично утвердилися, створили колись собі зовнішні світопорядки, свої національні держави і жодна з яких не в змозі “відвернутися” від них [5, с.22].

На думку академічних релігієзнавців, релігійна карта світу й сучасна статистика – це результат тривалого релігієпроцесу, який специфічно розгортався на окремих континентах у зіткненні й протистоянні різних релігій, визначивши сучасну конфесійну конфігурацію різних частин світу. Незважаючи на те, що релігійний облік планети в цілому окреслився, розвиток релігій не припинився. При безумовному домінуванні великих релігійних світів – християнського, ісламського, індуїстського, буддистського, про що велась мова, існують і менш чисельні етнічні релігійні традиції, виникають нові релігії, швидко розвиваються “маргінальні” релігійні течії, різні білярелігійні та біляцерковні рухи, які ще ніколи не брали участі у створенні власних держав, а тому, природно, сповнені бажанням стати історичними й начебто мають на це право [2, с.36].

Як же тоді погодити це право на історичність із правом зовнішнього світопорядку, що через закони про свободу совісті сучасних держав забороняє їм (державам) надавати будь-яку релігійну перевагу? Як укласти в правове поле сучасного світопорядку те, що для самого себе і право, і порядок не збирається нікуди “вкладатися”?

Прагнучи відповісти на ці та інші питання, які набувають екзистенційного значення для представників усіх релігій, як видно з останніх досліджень даної проблеми у вітчизняній та зарубіжній галузі знань про релігію, слід вочевидь урахувувати той факт, що сьогодні у світі існують дві протилежні тенденції в розвитку суспільства: з одного боку, прагнення до універсалізації різних сфер життя (фінансової, економічної, соціальної, культурної і т.д.), що виявляються в прагненні поєднати різні релігійні традиції, появи нових синкретичних феноменів [3, с.120], а з другого – людство стало надзвичайно сепаратизованим, партикуляризованим, корпоратизованим, що рано чи пізно призводить до плюралізації світоглядів, культур і релігій у тому числі [1, с.778–797].

Дійсно, як забезпечити свободу віросповідання без утиску прав релігійної більшості й меншості населення водночас? Це, відоме ще з часів Локка і Джефферсона, питання особливо тоді набуло надзвичайної гостроти, коли виявилися позначені “релігійна більшість” і “релігійна меншість”. До середини ХХ ст. виявилось, що як символ “релігійна більшість”, який характеризує завжди віруючих adeptів релігії, які мають

свою власну історичну традицію, так і символ “релігійна меншість”, який характеризує представників нетрадиційної для цієї ж країни релігії. Але традиційної для іншого народу, не вичерпують усього поняття “віруючі”, оскільки в соціальному полі діють такі релігії, які не мають своїх традицій. Це – ті нові релігійні рухи, що привернули увагу до себе багатьох дослідників, що й характеризує сучасний стан релігій загалом [6, с.78–88].

Яку ж тоді політику взаємин із ними потрібно обрати сьогодні, щоб забезпечити стабільність світу? Чи доцільно в умовах кардинальних і глобальних змін, плюралізації релігійного життя, пошуку шляхів порозуміння й діалогу різних культур і традицій ставитися до інших як до чужих?

Ця проблема вимагає термінового рішення, тим паче, що вже сформовану систему взаємодії держав і традиційних церков варто розглядати як результат тривалого всесвітньо-історичного досвіду. У той же час ні нові релігійні рухи, ні світська держава цього досвіду просто не мають [8, с.271–280]. Відношення підозрливості на цьому ґрунті начебто неминучі, хоча в правовому полі закритих відносин бути не може хоча б тому, що взаємин ставлення різних церков (релігійних традицій), як свідчить історія релігій, бо має безліч прикладів того, що людство завжди шукало шляхів порозуміння, розв’язання конфлікту. Річ у тому, вдалими ці пошуки були чи ні. Вітчизняним релігієзнавцям більш відомою є позиція християн до нехристиян. І хоча вона не є однорідною в той чи іншій конфесії до тої чи іншої релігії, але цю позицію в цілому можна характеризувати як терпиму. І це зрозуміло, бо весь дух християнської релігії наставляє любити не тільки одновірників, але й ворогів своїх, якими, безумовно, можуть бути й іновірці [7, с.231].

За обставин зростання кількості та різноманітності релігій, тих глобальних змін, що відбулися в них, традиційні релігії вимушені визначитися до свого статусу у світі, політики щодо іновірців, невірців, атеїстів, можливості й меж екуменічного діалогу, інкультурації тощо.

Тож наявне буття взаємодіючих моментів новорелігійної ситуації стає вихідним, стверджувальним [4, с.89–97].

Як же тоді поводитись Україні, світській державі, на території якої діють обидва типи релігійності (як традиційної, так і нетрадиційної)? Чи є нехристияни причиною роз’єднання українського суспільства, чи посилюють вони своєю присутністю суспільне протистояння в Україні? Чи можна розглядати їх як результат міжкультурного діалогу, ознакою релігійного багатоміння світу, вікном для українців в інші світи й культури?

Як правило, нехристияни в очах християн постають чужинцями, носіями чужих духовних цінностей і нерідного шляху пошуку істини. Зважаючи на те, що традиційно різні аспекти міжрелігійних відносин в Україні розглядаються з християнських позицій, стає зрозуміло, що християнське її населення не може дивитися на іновірців іншими очима, оскільки в

свідомості українців інша – нехристиянська – віра тісно пов'язана з іншими народами, які використовували релігію для гноблення й дискримінації автохтонного населення. Така позиція з погляду історії релігії зрозуміла. Але чи виправдана вона зараз, виходячи з вищенаведених міркувань?

Якщо звернутися до українського контексту, то у вітчизняній історіософії, психології, соціології, філософії релігій відповідь на питання, як почуються нехристияни в релігійно-конфесійному полі України і як бачиться ними, нехристиянами, світ у цій же християнській державі, можна знайти в контексті фактів, але не співжиття з традиційними релігіями чи іншими конфесіями [4, с.89–97].

З огляду на те, що традиційно різні аспекти міжрелігійних відносин в Україні розглядаються з християнськоцентристських позицій, слід визнати, що на рубежі століть християнство зіткнулося з проблемою загострення, аж до релігійних зіткнень взаємин між державами, орієнтованими на певні релігійні пріоритети, суттєвими змінами в характері релігійності сучасного віруючого.

За таких обставин традиційні християнські церкви в Україні, знаючи, що можлива конкуренція з нехристиянськими релігіями, прагнуть дистанціюватися від інших релігій, підкреслити унікальність християнства, його вродженість у ментальний і національний контекст народу. Таку позицію можна зрозуміти.

Водночас, для православних церков, як на нашу думку, дуже важливо навчатись утверджувати свою ідентичність, радше не через критику й активне несприйняття іншого світогляду, а залишатися відкритими до теологічних і моральних цінностей інших віросповідань, себто на практиці доводити свою правоту не через заперечення правоти інших.

Як показує історичний досвід людства, щоб бути успішним, бажано віднайти розумну міру опертям на минуле, традицію й адаптивними до сучасності рухами всередині церков.

Тож з урахуванням умов сучасної конфесійної ситуації в Україні варто би було зважити на поліконфесійність світу, геополітичний розподіл між різними релігіями, оскільки часи пошуку себе на нових територіях і закріплення на них, хоч це не знімається з порядку денного, минули. Актуальнішим на нині постало вміння співжиття з іншими, поважаючи при цьому їх права і, таким чином, утвердження своїх власних на присутність у світі.

Висновки. Релігія дуже серйозно ставиться до свого предмета й вимагає такого ж ставлення до себе, принаймні поважного. Абстрактний розум же і суть релігії, її сутність уважає не стільки не суттєвими, що дозволяє собі ставитися до релігії як якоїсь неживої речі.

Попри те, усі три учасники досліджуваної проблеми (традиція, світопорядок і нові рухи) з погляду своєї релігійності розуміють, що залишати її непризволяє – значить тільки поглибити прірву проблеми. Користуючись

журналістською термінологією, “нова релігійність” поводить як пташка, що заплуталась у тенетах. Усе ж різні пояснення одного й того явища, себто звичайнісінька софістика, рано чи пізно стануть розплатою за протилежності суб'єкта й об'єкта абстрактного пізнання.

Таким чином, якщо учасники досліджуваної дії для вирішення проблеми взаємин запросять “теоретика” релігії, то пізнавальна позиція останнього тільки підсилить непорозуміння. Представники нової релігійної ситуації відразу відчують, що щось дуже важливе з їхньої природи обов'язково випускається при такому розгляді. “За дужками” релігієзнавчої теорії негайно виявиться цілісність, загальність, самодостатність феномену релігії. Визнати, що деякі соціальні, економічні чи ж психологічні причини призвели до життя їхню релігію, приміром, для мормонів так само образливо, як і для православних. До віртуозності відшліфований у природничих науках метод розгляду предмета через причинно-наслідкові відносини негайно ж призводить до катастрофи, якщо його застосувати до духовних систем.

Розглянута проблема, яка перенесена в теорію з практики, аж ніскільки не розв'язалась. Тут кожний учасник соціального конфлікту делегував своєму представнику свої повноваження, свою впевненість. Зовнішній світопорядок репрезентує тепер “академічне релігієзнавство”, силу традиції – “сучасне богослов'я” і НРР – “маргінальна харизма”. Унаслідок цього на вихідний проблемний вузол наклався інший. Тепер кожний наступний принцип “ззовні” прагне відстояти свою власну перевагу. Академічне релігієзнавство вважає, що вся релігія знаходиться “поза”, богослов'я – “поза” всі інші релігії. “Батьки – засновники” маргінальної харизми йдуть ще далі; для них усі релігії і всі науки знаходяться “поза”. Звичайно, у цьому теоретичному просторі бомби не вибухають, міліцейські кийки нікого не б'ють. Тут дискутують, але пристрасті не вшухають ні на хвилину. Система виховання й освіти – ось той бажаний приз, до якого рвуться всі три учасники цього онтичного (М.Гайдеггер) дійства.

Проблема, не знайшовши вирішення в соціальній практиці, перемістившись у сферу теорії, тим самим тільки підсилилася. Нова релігійність, розпрощавшись із моментом безпосередньої єдності, розпалася на три системи, що негайно вступили у взаємодію. Утворилася сутність, яку найкраще з'ясувати через форму силогізму (Арістотель).

1. Академічне релігієзнавство: Підручник / За наук. ред. проф. А.Колодного. – К.: Світ знань, 2000. – 862 с.
2. Баркер А. Новые религиозные течения. – С.-Пб., 1997. – 275 с.
3. Дьюрем К. Свобода релігії: модель США // Моделі церковно-державних відносин країн Західної Європи. – К., 1996. – 230 с.
4. Качурова С. Етичні проблеми релігієзнавчої експертизи і нові релігійні рухи // Українське релігієзнавство. Бюлетень Української Асоціації

релігієзнавців і Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г.С.Сковороди НАН України. – К., 2000. – №14. – С.89–97.

5. Качурова С. Екзистенційний устрій нової релігійності // Там само. – К., 2001. – №18. – С.21–29.
6. Соловйов В. Види класифікації нових релігійних рухів // Там само. – К., 2000. – №14. – С.78–88.
7. Филипович Л. Нехристиянські релігії в християнському середовищі України / Екуменізм і проблеми міжконфесійних відносин в Україні / За заг. ред. А.Колодного, Г.Гроцького, О.Сагана. – К.: Гнозис, 2001. – 278с.
8. Ювсечко Я. Державна політика щодо нових релігійних течій в Україні / Державно-церковні відносини в Україні у контексті сучасного європейського досвіду: Збірник наукових матеріалів – К.: “ВП”, 2004. – 356с.

Религиозная статистика, на ряду с историческими религиозными системами мировоззрения и богопоклонения, фиксирует возникновение и деятельность альтернативных религий – новых религиозных течений и движений (НРТ, НРД). Они вошли в современную жизнь нашего общества, принося с собой многие проблемы. Вопреки тому, в их деятельности невозможно не видеть определенных положительных моментов, а именно: адекватность учения и деятельности требованиям времени и конкретной среды, диалоговый режим сосуществование в обществе, вариативность религиозного опыта. В связи с этим, неоднозначность процессов, которые связаны с их возникновением, нуждаются в большем внимании со стороны как отечественных, так и зарубежных исследователей религии к проблеме феномена НРТ и НРД.

З М І С Т

Орбан-Лембрик Л.Е. Перетин культури, освіти й виховання: соціально-психологічна інтерпретація	3
Діжона О.В. Важковиховуваність як наслідок педагогічної занедбаності	18
Вітюк Н.Р. Особистість як суб'єкт конфлікту	24
Сохан І.О. Правова поведінка особистості як соціально-психологічна проблема	34
Безарова Г.І. Філософсько-релігійний зміст поняття “безсмертя”: до проблеми його генезису	42
Федоришин Г.М. Суб'єкт-суб'єктна взаємодія батьків і дітей у контексті сімейного виховання	48
Гринчук О.І. Ціннісні орієнтації як показник професійної самосвідомості майбутніх менеджерів	56
Зорій Н.І. Специфіка методологічного підходу в питаннях соціальної перцепції в соціальній психології	66
Тоба М.В. Спілкування як чинник створення оптимальних умов для розвитку групових норм	73
Тодорів Л.Д. Становлення уявлень про природу статі	84
Белінська І.А., Гоян І.М. Типи реагування підлітків на алкогольну залежність сім'ї	93
Яськів Г.Т. Ціннісна детермінація суїцидальних тенденцій у студентської молоді	103

Баклюков О.О. Професійні цінності студентів – майбутніх працівників соціальної сфери: сутність та особливості	110
Орбан-Лембрик Л.Е., Лембрик С.П. Шлюбно-сімейні взаємини і стабільність родинного життя	120
Бенько Л.С. Девіантна поведінка як соціально-психологічна проблема	136
Ралько І.М. Сутність особистості: постановка проблеми в психологічній науці	142
Климишин О.І. Методологічні засади реалізації лекції як комунікативного методу розвитку духовності старшокласників	152
Жердецька Л.Л. Методико-методологічне забезпечення при дослідженні впливу когнітивно-стильових параметрів на професійне становлення майбутніх психологів	160
Шеремета В.Ю. Захисні реакції особистості як вияв депривації її афіліативної потреби	169
Волочій І.В. Особливості поведінки споживача як детермінанти впливу рекламного повідомлення	177
Ліщинський В.І. Роль ворожості в етіології важких соматичних та психічних захворювань	184
Кияк С.Р., Маргітич О.І. Неомістицизм сучасного католицизму в контексті харизматичного руху за віднову церкви у Святому Дусі	191
Білозор В.М. Компоненти смислу в психології суб'єкта	196
Возняк Л.С. Вплив соціалізації студентської молоді на успішність її професійної підготовки	204

Попадюк Н.Я. Соціально-психологічний контекст забезпечення громадських зв'язків (public relations) у бізнесовій діяльності	214
Лютак О.З. Класифікація міграції як предмет наукового аналізу	223
Карабин Т.В. Методичні та організаційні проблеми реалізації психологічних досліджень в мережі Інтернет	234
Любінець І.Я. Екзистенційний зміст сучасних неорелігій (філософський аспект проблеми)	245

Міністерство освіти і науки України
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. -- Івано-
Франківськ: ВДВ ЦІТ, 2006. – Вип. 11. – Ч. 1. – 254 с.

*Свідоцтво про державну реєстрацію
Серія ІФ №398*

Наукове видання

Старший редактор – Віктор Дяків
Комп'ютерна верстка і правка – Віра Яремко

715374

Здано до набору 20.01.2006 р. Підп. до друку 20.05.2006 р.

Формат 60x84/16. Папір офсетний.

Гарнітура "Times Neu Roman". Ум. друк. арк. 15,75.

Вид. арк. 16,0. Тираж 300 прим. Зам. 36.

Видавничо-дизайнерський відділ ЦІТ
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
76000, м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57, тел. 59-60-50.
E-mail: vdvcit@pu.if.ua